ZSOLDOS ATTILA

Családi ügy

HISTÓRIA KÖNYVTÁR
MONOGRÁFIÁK

24.

Sorozatszerkesztő
Glatz Ferenc

HISTÓRIA KÖNYVTÁR
MONOGRÁFIÁK

24.

ZSOLDOS ATTILA

Családi ügy

IV. Béla és István ifjabb király viszálya az 1260-as években

BUDAPEST, 2007
HISTÓRIA • MTA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETE

A kötet megjelenését támogatta
a Magyar Tudományos Akadémia, illetve az MTA Könyv-
és Folyóiratkiadó Bizottsága.

ISBN 978 963 9627 15 4
ISSN 1217–212 X

A borítón: „Béla fiát, Istvánt koronázzák".
Képes Krónika f. 64b.

Kiadja
História • MTA Történettudományi Intézet
Felelős kiadó: Glatz Ferenc
Olvasószerkesztő: Kovács Éva
Nyomdai előkészítés:
MTA Történettudományi Intézet kiadványcsoportja
Felelős vezető: Kovács Éva
Borító és tördelés: Csányi Attila
Nyomdai munkák: Akaprint Nyomdaipari Kft.
Felelelős vezető: Freier László ügyvezető igazgató

TARTALOM

BEVEZETÉS

A 14. századi krónikakompozíció szövegváltozatait őrző kódexek közül a legismertebb a Képes Krónika nevet kapta a benne található közel másfél száz miniatúráról. Ezek többsége a krónikában elbeszélt események illusztrációjának tekinthető, mások ellenben olyan információkat tartalmaznak, amelyek hiányoznak a szövegből, s így értelmezésük korántsem magától értetődő. Előfordul, hogy pontosan tudható, mi látható a képen, mégis felmerülnek bizonyos kérdések az ábrázolással kapcsolatban. Ez utóbbiak közé tartozik a krónika 180. fejezete első mondatának kezdőbetűjében elhelyezett iniciálé. A kép három alakot jelenít meg: egy ezüstös hajú és szakállú koronás férfi egy másik koronát helyez a vele szemben álló s fejét lehajtó, fiatalabb férfi fejére, s a jelenetet az idősebb férfi mögött álló, szintén koronát viselő nő nézi.[1] A kép a 180. fejezet címét — „Béla fiát, Istvánt megkoronázzák" (*Stephanus filius Bele coronatur*)[2] — illusztrálja, így kétség sem férhet hozzá, hogy az idős király IV. Béla, a fiatalabb férfi az uralkodó idősebb fia, István — akit a miniátor a kódexben szokatlannak számító egyénítő ábrázolással testes férfiként jelenít meg —, a koronás nőalak pedig nem lehet más, mint Béla felesége és István anyja, Mária királyné. Istvánt — írott forrásaink tanúsága szerint — kétszer koronázták meg életében, jó lenne tudni mármost, melyik eseményt ábrázolja a kép. Először 1245-ben koronáztatta meg apja az akkor még gyermek Istvánt;[3] az iniciálé azonban aligha jelenítheti meg ezt a szertartást, hiszen ez esetben nyilván éppúgy gyermekként ábrázolná Istvánt, amint az I. András király kiskorú fia, Salamon esetében is tapasztalható.[4] A képnek a krónika szövegében elfoglalt helyéből kiindulva arra is gondolhatnánk, hogy az az István trónra lépését megelőző 1270. évi koronázást örökíti meg; ennek viszont az mond ellent, hogy arra IV. Béla halálát követően került sor, márpedig Béla ott látható a képen, sőt, éppen ő helyezi a koronát fia fejére. 1262-től István a „Magyarország ifjabb királya" (*iunior rex Hungarie*) címet viselte, s felmerülhetne, hogy a kép valamiképpen ezzel hozható kapcsolatba — az iniciáléban ábrázolt személyek életkora egybe is vágna ezzel a feltételezés-

1 Az iniciálét l. a Képes Krónika hasonmás kiadásában (KK I. 127.) és kötetünk címlapján.

2 SRH I. 470.

3 IV. Béla 1246. jan. 10-én kiadott oklevelében utal fia koronázására: „cum igitur in medio regni nostri Albae coronato per divinam clementiam charissimo filio nostro Stephano rege et duce totius Sclavoniae pro tribunali sederemus — CDES II. 149.

4 Vö. KK I. 67.

sel —, csakhogy semmi nyoma annak, hogy az említett cím felvétele egy koronázási szertartással is együtt járt volna.[5] Ez lévén a helyzet, csupán feltételezhetjük, hogy a miniátor az István gyermekkori koronázására és az ifjabb királyi címére vonatkozó — a krónika szövegéből azonban egyaránt hiányzó — hírei alapján komponálta meg a képet.

Bármi is legyen az igazság e tekintetben, az iniciálét szemlélve úgy tűnhet, egyfajta családi idillel van dolgunk, hiszen a gyermek apja életében való megkoronázása az esetek túlnyomó többségében egyfajta jogbiztosító aktus volt a középkorban, amely azt a célt szolgálta, hogy az éppen uralkodó királyt annak halála után fia kövesse a trónon,[6] ami magától értetődően feltételezi a harmonikus viszonyt apa és fia között. Feltűnő ugyanakkor, hogy a Képes Krónikában meglehetősen gyakori koronázási jelenetek közül[7] ez az egyetlen, amely nem a szertartást ábrázolja, hanem — mintegy az azt megelőző lépés, a koronázással kapcsolatos döntés megjelenítéseként — csupán a királyi család tagjait, azt sugallva ezzel, hogy a megörökített jelenet a dinasztia belügye volt. Igaz, ez esetben a kép korántsem teljes, hiszen hiányoznak róla a királyi pár további gyermekei. A lányok többsége esetében ez bizonyos mértékig érthető, hiszen ők külföldre mentek férjhez, a Magyarországon élők közül azonban, ha a kolostorban élő Margit nem is, de legalább Anna hercegnő alakja oda kívánkoznék, miként indokolt lett volna Béla és Mária fiatalabb fiának, Béla hercegnek a szerepeltetése is. A történetben ugyanis, amelynek ez az iniciálé az egyetlen ismert képi megjelenítése, ők is fontosabb szerephez jutottak.

A miniatúra, a maga eszköztelen egyszerűségével, a történet lényegét ragadja meg: a királyi család felnőtt férfitagjai osztoznak a hatalmon. Márpedig ez ritkán ment az Árpádok históriájában vérontás nélkül. Az uralkodócsalád tagjai között kirobbanó, gyakran fegyveres harcba torkolló viszályok persze nem tartoznak a korai magyar történelem kizárólagosan sajátos vonásai közé: efféle konfliktusok bőséges számban lennének felidézhetők Skóciától a Bizánci Birodalomig az európai középkor szinte minden dinasztiájával vagy országával kapcsolatosan.

Újra szemügyre véve a képet most már, ebből a szempontból az korántsem tűnik olyan idillikusnak, mint első pillantásra. Nem kell ahhoz a „rejtett üzenetek" utáni kutakodás csapdájába esni, hogy a figyelmes szemlélő észrevegye: az éppen megkoronázott István, kerülve apja tekintetét, ökölbe szorított jobbját emeli — igaz, csak derékig — feléje. A nem éppen baráti gesztusok megint csak a kompozíciót dicsérik, szó sincs ugyanis családi idillről vagy harmóniáról. IV. Béla életének utolsó évtizedét, az 1260-as évek csaknem egészét a fiával, Istvánnal folytatott viszály keserítette meg, s ennek

5 Vö. *Csapodiné Gárdonyi K.*: Miniatúrák 61–62.
6 Vö. *Kristó Gy.*: Széttagolódás 32–35.
7 KK I. 60., 67., 92., 101., 108., 117., 121., 122., 123., 125.

során a nézeteltérések két alkalommal a háborúig fajultak. Az elsőt követően vette fel István az „ifjabb király" címet, amelyet tehát nem apja adományozott neki, s még kevésbé adott koronát hozzá. Ebből a szempontból tehát a kép tagadhatatlanul meghamisítja a valóságot.

A IV. Béla és idősebb fia, István közötti, hol politikai, hol katonai eszközökkel vívott összecsapást több szempontból is különleges hely illeti meg az Árpádok belviszályainak sorában.

Ez volt mindenekelőtt az utolsó az efféle konfliktusok között. A későbbiekben ugyan többször is kialakult a lehetősége annak, hogy a dinasztia valamelyik, többnyire gyermekkorban lévő tagjának előtérbe állításával hasonló zavarokat támasszanak a királyi hatalom ellenfelei, azonban sem László trónörökös (a későbbi IV. László király) 1272. évi,[8] sem öccse, András herceg 1274. évi elrablása[9] nem járt ilyen következménnyel — az előbbi esetben az uralkodó, V. István halála, az utóbbiban pedig a herceg gyors kiszabadítása vetett véget a próbálkozásnak —, de nem tekinthető többnek tétova kísérletnél az 1290-ben III. András néven trónra lépő velencei András herceg 1278. évi magyarországi szereplése sem,[10] míg a magát 1290-ben András hercegnek — IV. László valójában 1278-ban meghalt[11] öccsének — mondó személy, aki III. András ellenében tartott volna igényt a magyar trónra, minden bizonnyal kalandor volt, s életével fizetett merész vállalkozása kudarcáért mielőtt még komolyabb bajt idézhetett volna elő.[12]

Ez az a belviszály továbbá, amelyről a legtöbb ismeret áll a rendelkezésünkre. Míg a korábbi hasonló események nagyobb részt egy vagy több elbeszélő forrás hosszabb-rövidebb tudósítása, esetleg néhány — olykor azonban csupán egyetlen — oklevél szűkszavú utalása alapján vizsgálhatók, ez esetben több mint félszáz oklevél tartalmaz adatokat a történtekre vonatkozóan, további okmányok pedig az előzményekről és a következményekről tájékoztatnak. Ennek köszönhetően az események menete részletekbe menően rekonstruálható, s a küzdelemben részt vevő személyek közül is jóval többet ismerünk, mint a korábbi esetekben. Igaz viszont, hogy a ránk maradt oklevelek túlnyomó többsége — a második, 1264–1265-ben folyt háború egyes eseményeire vonatkozók pedig szinte kizárólagosan — a szemben álló felek egyikének, István ifjabb királynak a környezetéből származik. A jelenség könnyen magyarázható, hiszen nyilvánvalóan összefüggésben áll azzal, hogy a háborúban István győzedelmeskedett, s így neki volt oka a harcok elültével

8 1272: CDCr VII. 415., vö. *Pauler Gy.*: A magyar nemzet tört. II. 301–303.; *Szűcs J.*: Az utolsó Árpádok 151–152.

9 1274: ÁÚO IV. 40., CD V/2. 207., UB II. 72.; 1277: RA II/2–3. 191. (az oklevél keltére l. RA 2803. sz.).

10 1278: CDCr VI. 244.

11 *Wertner M.*: Az Árpádok családi tört. 542–543.

12 1291: CD VI/1. 123., Vita Beatae Kingae 20. c. — Cat. font. III. 2455., vö. még uo. I. 281., 515., 789., II. 1607.

bőkezűen jutalmazni arra érdemesnek bizonyult híveit. A helyzet érthető tehát, kedvezőnek azonban — legalábbis szempontunkból — aligha mondható, mivel forrásaink így meglehetősen egyoldalú képet vázolnak fel az eseményekről, megfosztva bennünket attól a lehetőségtől, hogy megtudjuk, miként vélekedtek a történtekről a vesztes, IV. Béla oldalán.

Ez a körülmény annál is inkább sajnálatos, mert — s ez a konfliktussorozat harmadik sajátos vonása —, bármily részletesek is az ismereteink, a történetnek van egy olyan eleme, melyet illetően a legkevésbé sem látunk tisztán, jóllehet annak feltárása, a kérdés természeténél fogva, nagyon is igényelné, hogy mindkét fél álláspontját mérlegelhessük. Arról a kérdésről van szó, hogy voltaképpen miért tört ki a viszály. A meghökkentően bárgyúnak tűnő kérdésre reflexszerűen adott válasz — a hatalomért folyt a harc, mi másért — persze, igaz lehet, csakhogy eddigi ismereteink alapján meglehetősen nehéz lenne érvekkel alátámasztani. A korábbi belviszályok esetében vagy forrásaink árulják el, hogy mi volt a küzdelem célja, vagy a harcok eredményeként kialakult helyzet alapján vonhatók le egyértelmű következtetések. Ez alkalommal azonban az történt, hogy az 1257 óta Erdélyt kormányzó István herceg — miután rövid stájerországi szereplését követően 1260-ban visszakapta Erdélyt — mind súlyosabb ellentétbe került apjával, 1262-ben aztán egy részleteiben egyáltalán nem ismert, vélhetően igen rövid s inkább erődemonstrációnak tekinthető összecsapás után Pozsonyban egyezséget kötöttek, amelynek eredményeként István felvette az ifjabb királyi címet és a neki átengedett országrészt is kiterjesztették egészen a Duna vonaláig, majd újabb két év múlva IV. Béla fegyverrel támadt fia ellen, ám seregeinek kezdeti sikerei után a véres harcokban — számos várostrom mellett négy nagyobb csatáról tudunk — végül István kerekedett felül, hogy aztán a béke megkötését követően István és Béla éppúgy birtokolja az 1262 óta a fennhatósága alatt lévő országrészt, mintha mi sem történt volna. A háborúban teljes és megkérdőjelezhetetlen győzelmet aratott István nem taszította le a trónról apját, hogy maga üljön a helyébe, még csak újabb területeket sem követelt magának: nem változott tehát semmi, s István mégis, úgy tűnik, elégedett volt, mint aki elérte célját. Mindezek után talán már nem tűnik feleslegesnek a kérdés megismétlése: miért folyt a háború?

A VISZÁLY

IV. Béla és fia összecsapásának nem akadt krónikása: a 13. század történetét illetően egyébként is szembeszökően szűkszavú magyar krónikaszerkesztések szemérmes hallgatással mellőzik az ügyet,[1] míg a különböző osztrák krónikák, illetve évkönyvek — 1267-re vagy 1268-ra keltezve az eseményeket — többnyire csupán a háború tényéről és egy IV. Béla oldalán harcoló osztrák lovag, Preussel Henrik haláláról emlékeznek meg lakonikus rövidséggel,[2] de a valamivel bővebb tudósítások sem térnek ki a konfliktus okaira.[3]

Látszólag jobb a helyzet, ha az okleveles anyagot fogjuk vallatóra, hiszen az okmányok rendszerint tartalmaznak valamiféle, a háború előzményeire vonatkozó utalást. István oklevelei a leggyakrabban a szüleitől méltatlanul elszenvedett súlyos üldöztetéseket (*cum graves persecutiones per nostros parentes extra meritum nostrum pateremur*)[4] emlegetik, esetenként hozzátéve azt is, hogy Istvánt földjének (*terra*) vagy országának (*regnum*) határain túlra akarták száműzöttként (*exul*)[5] kergetni,[6] mégpedig némely hűtlen báró tanácsára (*ex consilio infidelium baronum quorundam regni Hungarie*).[7] István fiának, az apja halála után, 1272-ben trónra lépő IV. Lászlónak az egyik oklevele kertelés nélkül kijelenti, hogy mindez azért történt, mert IV. Béla azon mesterkedett, hogy Istvánt kisemmizze az őt születésénél fogva megillető jogból, azaz megfossza az ország koronájától (*machinans eum privare iure geniture et regni diademate spoliare*).[8] Ugyanez a motívum felbukkan István egyik oklevelében is, amely szerint IV. Béla nemcsak országából akarta kiűzni Istvánt, de „koronájának ünnepélyességétől is meg akarta fosztani" (*solempnitate nostre corone denudare*).[9] Azaz: István a jogaiért szállt síkra,[10] azokért a hercegi jogokért,

1 Vö. SRH I. 469., vö. uo. 184., 212., II. 43. stb.

2 Cat. font. I. 273., 508., 765., 782.

3 Cat. font. II. 1166. és III. 1958.

4 1267: CD IV/3. 407., vö. még 1267: DL 632., MES I. 544., RA II/1. 36.; 1268: Csáky 10., RA II/2–3. 36. stb.

5 (1268 vagy 1269): CD VI/2. 389. (keltére l. RA 1892. sz.), vö. még 1265: CD VI/2. 391.

6 1268: tempore persecutionis nostre et miserie, quando videlicet dura et crudelis persecutio parentum nostrorum extra terminos terre nostre despecta pietate voluit effugare — ÁÚO VIII. 196–197., vö. még 1268: HO VIII. 111.; 1269: EO I. 218., UGDS I. 105., HO VIII. 118., RA II/2–3. 79.; 1270: ÁÚO VIII. 259.

7 1270: ÁÚO VIII. 255.

8 1273: CDCr VI. 36.

9 1270: ÁÚO VIII. 255.

10 1272: iura nostra exequi deberemus — CD V/1. 239.

amelyek régtől fogva megillették a királyok elsőszülötteit.[11] Ezek voltak tehát azok a súlyos ügyek, amelyek arra késztették Istvánt, hogy fegyveres erővel forduljon apjával szembe.[12] Az István — valamint felesége, Erzsébet, illetve fia, IV. László — okleveleiben elszórtan fellelhető utalások összefüggő képet rajzolnak ki, melynek valószerűségét csak fokozza, hogy elemeinek egyike, nevezetesen a királyi család tagjait egymás ellen fordító „hűtlenek" motívuma, felbukkan a másik oldal felfogásáról tájékoztató forrásainkban is. IV. Béla egyik oklevele szerint a dinasztia és az ország békéjét feldúló viszály azért támadt, mert „az emberek gyűlölködése egyenetlenséget hintett el" a király és idősebb fia között,[13] Mária királyné egy keltezetlen — s értelmezési nehézségekkel terhes[14] — levele pedig szintén úgy fogalmaz, hogy „a hűtlen alattvalók rábeszélésére" keletkezett a viszály apa és fia között.[15] Bár nincs okunk kételkedni abban, hogy mindkét fél környezetében lehettek előkelők, akik a királyi család tagjait megosztó feszültségben olyan kedvező lehetőséget láttak, amelyet a maguk javára aknázhatnak ki, s ezért igyekeztek szítani az ellentéteket, mégis nehezen hihető, hogy mind IV. Béla, mind István könnyen befolyásolható lett volna — sőt, mindaz, amit tudni vélünk személyiségükről, éppen ennek ellenkezőjét sejteti —, így aztán a „hűtlenek" áskálódásainak emlegetése sokkal inkább tűnik a személyes felelősség elhárításának, semmint a valós helyzet ábrázolásának. Az István okleveleiben a háború előzményeire vonatkozóan kirajzolódó kép többi eleme viszont valójában nem a konfliktus okát (vagy okait) tárja elénk, hanem a felek között elhatalmasodott ellentétek következményeit. Mivel kétségtelen, hogy valóban IV. Béla volt az, aki 1264-ben a háborút megindította, bízvást feltételezhetjük, hogy István panaszai — részben legalábbis — a valóságot tükrözik, ám joggal gyanítható, hogy mindaz hiányzik belőlük, amiért egy pártatlan szemlélő viszont éppen Istvánt hibáztathatta volna. De még abban az esetben is, ha fenntartások nélkül hitelt adnánk az István okleveleiben IV. Bélával szemben megfogalmazott vádaknak, homályban maradna, hogy miért „üldözte" Béla idősebb fiát, miért akarta „kiűzni" a neki átengedett országrészből, s miért akarta „megfosztani" trónörökösi rangjától, jóllehet az nyilvánvaló, hogy ezeket a súlyos döntéseket Béla aligha hozhatta meg alapos ok nélkül. Az okok felderítéséhez elengedhetetlen, hogy áttekintsük IV. Béla és István kapcsolatának alakulását.

---

11 1271: cum nos olim necessitate compulsi contra dominum regem karissimum patrem nostrum ius ducatus a primogenitoribus nostris regum primogenitis institutum requirere voluissemus iustitia mediante — UB II. 11.

12 1268: in arduis regni nostri negociis cum variorum turbacionum motus contra patrem nostrum karissimum provocassent arma bellica nos movere — HO VIII. 113., l. még 1270: ÁÚO VIII. 292.

13 1267: CDCr V. 435., az idézett magyar fordítás Kordé Zoltán munkája, l. KHO 60.

14 Vö. RA 1236. sz.

15 CD IV/3. 68., az idézett magyar szöveget l. Levelek 163.

Az 1239-ben született Istvánt[16] IV. Béla már gyermekkorában — minden bizonnyal 1245-ben — megkoronáztatta. Az eseményről tudósító forrásunk „egész Szlavónia hercegé"-nek (*dux totius Sclavonie*) nevezi az uralkodó elsőszülöttjét,[17] nem sok kétség férhet azonban ahhoz, hogy a hatéves gyermek helyett valójában mások kormányozták a tartományt. Tényleges hatalomhoz István csak a felnőttkort elérve, 1257-ben jutott, amikor apja rábízta Erdélyt. Ennek élén állt 1258-ig, amikor is az 1254-ben magyar fennhatóság alá került stájer területeket adta neki apja, majd — miután a magyar uralommal elégedetlen stájerek felkelését támogató II. Ottokár cseh királlyal vívott háborúban IV. Béla vereséget szenvedett, és így kénytelen volt lemondani Stájerországról — 1260 közepén István visszakapta Erdélyt, s egészen 1270. évi megkoronázásáig irányította a tartományt.[18] 1260-ban István öccse, Béla herceg is területhez jutott: IV. Béla Szlavóniát (és a vele együtt kormányzott Horvátországot) engedte át neki.[19]

A IV. Béla és idősebb fia, István közötti viszony történetében ez az első olyan pont, amelyet a kettejük közötti viszály okai után kutatva célszerű alaposabban megvizsgálni. Szlavónia Stájerország felé eső határvidéke a II. Ottokárral vívott háborúk idején csak mellékhadszíntérnek számított[20] — bár éppen 1260-ban ott is folytak harcok[21] —, így abban az esetben, ha IV. Béla stratégiai megfontolásokból szükségét látta annak, hogy a tartomány élére egyik fiát állítsa, sokkal indokoltabb lett volna az idősebb s katonai rátermettségét már bizonyított Istvánra bízni Szlavóniát, semmint a fiatalabb Bélára. A kérdés súlya indokolttá teszi, hogy kísérletet tegyünk annak tisztázására: voltaképpen hány éves lehetett 1260-ban IV. Béla fiatalabb fia?

Béla herceg születésének idejeként, az előző századforduló egyik jeles genealógusának, Wertner Mórnak egy megjegyzése nyomán, az „1243 körül" meghatározás honosodott meg a magyar történetírásban, ami a gyakorlatban az 1243–1246 körüli évek valamelyikére utal.[22] Wertner gondolatmenete az

16 *Wertner M.*: Az Árpádok családi tört. 498.

17 1246: CDES II. 149.

18 *Szentpétery I.*: V. István ifjabb királysága 77–87.

19 Elsőként Mária királyné 1261-ben kelt oklevele emlékezik meg Béla szlavóniai hercegségéről (CDCr V. 202.), a tartomány tényleges irányítását azonban csak jóval később, 1268-ban vette át, amikor megkezdődik szlavóniai hercegként kiállított okleveleinek sorozata. A sajátos helyzet okaira az alábbiakban még kitérünk.

20 V. István az Ottokárral 1271-ben vívott háború idején Szlavónia védelmének biztosítása érdekében tartotta meg saját fennhatósága alatt a zágrábi püspökség által épített Medvevárat (CDCr VI. 52–53.).

21 1260: CDCr V. 197., keltére l. RA 1241. sz.

22 Pauler szerint Béla herceg 1260-ban „már valami 14 éves volt" (*Pauler Gy.*: A magyar nemzet tört. II. 235.), azaz 1245–1246 táján születhetett. Mályusz Elemér és Kristó Gyula a Thuróczy János krónikájához írt kommentárokban a születés idejét „1245 körül"-re teszik (Commentarii 495.). Kristó ugyanakkor más helyütt 1243-at jelöli meg születési évként (*Kristó Gy.*: IV. Béla 278.). Szűcs Jenő 1260-ban 15 évesnek gondolta Béla herceget (*Szűcs J.*: Az utolsó Árpádok 112.), ami születési évként 1245-re utal, s magam is „1243 körül"-i születést említettem korábban.

volt, hogy mivel az idősebb fiú, István, 1239-ben született, a királyi pár következő gyermeke — az utóbb szent életű apácaként ismertté vált Margit hercegnő — pedig 1242-ben, így Béla herceg, „ha legkorábban, úgy 1243-ban születhetett",[23] ami értelemszerűen nyitva hagyja egy jóval későbbi születési idő előtt is az utat, feltéve, ha forrásaink alátámasztanak egy efféle megoldást. Béla herceg személye első alkalommal IV. Béla azon IV. Ince pápához írt levelében tűnik fel, amelyben a király fia és a pápa unokahúga (*neptis*) közötti házassági tervről esik szó.[24] A levél szeptember 16-án kelt, minden valószínűség szerint 1254-ben.[25] Világos tehát, hogy Béla herceg valamikor 1243 és 1254 között született. A következő alkalommal 1256-ban kerül elénk a herceg, pontosabban András királyi tárnokispán, akit IV. Béla oklevele Béla herceg „mestere"-ként (*Andreas comes tavarnicorum nostrorum, magister charissimi filii nostri Bele ducis*) említ.[26] A „mester" kifejezés bizonnyal egyfajta 'nevelő' értelemmel bír ez esetben. Az adat valószínűvé teszi, hogy egyfelől az 1254-et közvetlenül megelőző néhány évet bízvást figyelmen kívül hagyhatjuk, hiszen egy két-három éves gyermeknek inkább dajkára lehetett szüksége, semmint nevelőre, másfelől azonban az is világos, hogy a herceg aligha lehetett érettebb korú 1256-ban. Ezt az értelmezést erősíti meg, hogy II. András középső fia, az 1208-ban született[27] Kálmán herceg mellé annak gyermekkorában (*in teneris infancie sue*) első felesége kérésére (*ad preces karissime prime coniugis nostre*) Aba nembéli Demetert rendelte nevelőként és mesterként (*in didasculum prefecimus et magistrum*).[28] Az „első feleség", azaz Gertrúd királyné említése kétségtelenné teszi, hogy Demeter legkésőbb 1213-ban kaphatta megbízását, amikor Kálmán herceg mindössze ötéves volt.

Van ugyanakkor két olyan forrásunk, melyek az eddigieknél határozottabb véleményalkotásra adnak lehetőséget Béla herceg születési idejét illetően. A krónikaíró Spalatói Tamás, amikor Mária királyné 1260. évi horvátországi és dalmáciai útjáról beszámol, megjegyzi, hogy a tartományokat elnyerő Béla herceg az idő szerint még gyermekkorban volt (*adhuc in puerili etate constitutus*).[29] Mivel ezt a meghatározást a középkorban általában a tíz év körüli gyermekekre alkalmazták,[30] az adat az 1250 körüli évekre irányítja figyel-

23 *Wertner M.*: Az Árpádok családi tört. 493.

24 VMHH I. 229–230.

25 RA 1015. sz.

26 1256: CDES II. 381.

27 *Wertner M.*: Az Árpádok családi tört. 448.

28 1234: ÁÚO VI. 546., vö. 1240: CDCr IV. 102.

29 Cat. font. III. 2251.

30 Az életkor különböző szakaszaira vonatkozó középkori terminológiára l. *Hofmeister, A.*: Puer, iuvenis, senex; *Orme, N.*: From Childhood to Chivalry; *Schultz, J. A.*: The Knowledge of Childhood; *Shahar, S.*: Gyermekek 46–64. — A magyar kutatásban a kérdés elsősorban Szent István születési idejének meghatározása kapcsán merült fel, vö. *Mályusz E.*: I. István születési éve; *Veszprémy L.*: Szent István felövezéséről 10–12.; *Kristó Gy.*: Szent István születési ideje; *Kristó Gy.*: Szent István 30., vö. még *Holub J.*: Az életkor szerepe. — Az 1262-ben született IV. László (*Wertner M.*: Az Árpádok családi tört. 534.; *Kállay U.*: Kutatások IV. László korára

münket. A másik forrás magának Béla hercegnek egyik, 1269-ben kelt oklevele: ebben a templomosokkal bizonyos birtokok ügyében kötött egyezsége kapcsán esik szó arról, hogy a herceg az idő szerint még nem töltötte be a 25. életévét, hanem — tudomása szerint — húszéves (*nos vicesimum quintum annum non compleveramus* [...] *viginti annorum esse diceremur*),[31] ami pompásan egybevág Spalatói Tamás tudósításával. Béla herceg tehát valójában 1249–1250 táján született, azaz 1260-ban, amikor bátyja helyett őt helyezte Szlavónia élére apja, legfeljebb tíz-tizenegy éves gyermek lehetett.

IV. Béla mégis mellette döntött, ami talán annak jele lehet, hogy kapcsolata István fiával ekkorra már megromlott. A magyar történetírásban régóta jelen van az a vélekedés, amely szerint kettejük végül háborúba torkolló konfliktusa végső soron a király ezen rendelkezésére vezethető vissza.[32] István azon oklevelei, amelyek szerint az elsőszülött hercegeket megillető jogokért szállt szembe apjával,[33] talán alá is támaszthatják ezt a vélekedést, hiszen a 12. század vége óta feltűnő gyakorisággal álltak Árpád-házi hercegek Szlavónia (és Horvátország) élén. A sort Imre herceg, III. Béla fia nyitja meg (1194–1196), majd öccse, András következik (1197–1205). Kisebb szünet után Béla folytatja a sort (1220–1226), akit öccse, Kálmán követ (1226–1241), hogy aztán végül IV. Béla fiai, István (1245) és Béla zárják a listát (1260–1269) az 1264 előtti időszakban. A hercegek közül csak hárman — Imre, Béla és István — voltak elsőszülöttek, s számítottak így szlavóniai hercegségük idején trónörökösnek, míg a későbbi II. András például fegyverrel kényszerítette ki bátyjától, Imrétől, hogy apjuk, III. Béla halála után megkapja Szlavónia (és Horvátország) hercegségét.[34] Ennyiben indokoltnak tekinthető tehát a szlavóniai hercegséget az angol trónörököst megillető walesi hercegséghez hasonlító vélekedéssel[35] szemben megfogalmazott kétely.[36] Másfelől azonban nem feledhető, hogy Imre fia — a későbbi III. László — 1199-ben született,[37] így (II.) András akkor, amikor a szlavóniai hercegség elnyerése érdekében bátyja ellen támadt, valójában a trón örökösének számított. IV. Béla is magától értetődő természetességgel tette, mint láthattuk, szlavóniai herceggé 1245-ben elsőszülött fiát, Istvánt, s hogy a trónörökös és a szlavóniai hercegség között mégiscsak lehetett valamiféle kapcsolat, azt éppen e lépés merőben formális volta bizonyítja. Hasonló módon szerepel Szlavónia és Horvátország hercegeként (*dux Sclavo-*

41–45.) az 1273. évi cseh háborúra 1280-ban úgy emlékezik vissza, hogy az „pueritie nostre temporibus" zajlott (RA II/2–3. 264.), 1283-ban „tempore nostre etatis puerilis" fordulat szerepel ugyanezen összefüggésben (ÁÚO IX. 276., keltére l. RA 3220. sz.).

31 1269: VMHH I. 314. — Az adat értelmezéséhez l. még *Holub J.*: Az életkor szerepe 38., 52.

32 L. pl. *Horváth M.*: Magyarország tört. 67–68.; *Szűcs J.*: Az utolsó Árpádok 112.

33 1271: UB II. 11., vö. még 1272: CD V/1. 239.

34 *Pauler Gy.*: A magyar nemzet tört. II. 13.

35 *Györffy Gy.*: Vármegye 584.

36 *Kristó Gy.*: Széttagolódás 54. — Korábban magunk is osztoztunk e kételyben, l. *Zsoldos A.*: Sopron 26.

37 *Wertner M.*: Az Árpádok családi tört. 373.

nie et Croacie) utóbb IV. László öccse, András is azon levelezésben, amely András herceg és Rudolf német király egyik rokonának tervezett házasságára vonatkozik.[38] Figyelmet érdemlő körülmény, hogy Andrást bátyja, IV. László okleveleiben egyébként csupán „András herceg"-ként említik,[39] a dinasztikus házasság létrehozása érdekében folytatott diplomáciai tárgyalások során ellenben nagyon is indokolt lehetett annak hangsúlyozása, hogy az az idő szerint, 1274 végén, tizenkét éves[40] — s így életkoránál fogva természetesen gyermektelen — IV. László király örököse a nyolcéves András herceg. Említést érdemel végül, hogy a későbbi III. András történetesen szintén az egész Szlavónia, Dalmácia és Horvátország hercege (*dux totius Sclavonie, Dalmacie atque Croacie*) címet vette fel 1278-ban,[41] ami minden bizonnyal trónigényének hangsúlyozását volt hivatott szolgálni. Nem kellett tehát Istvánnak fiktív *ius ducatus*t koholnia,[42] mert a hagyomány, amely a trónörökös számára apja életében Szlavónia birtoklását jelölte ki, létezett, igaz, olyan szilárd intézménnyé nem vált, hogy a mindenkori király akaratától független automatizmusként működött volna. Az uralkodó, ha úgy látta jónak, másként is dönthetett, amint arra részint II. András 1226., részint pedig IV. Béla 1260. évi rendelkezése figyelmeztet: mindkét esetben a fiatalabb herceget — Kálmánt, illetve Bélát — részesítette előnyben a király a trónörökössel szemben.

IV. Béla Szlavóniát fiatalabb fiának, Béla hercegnek juttató intézkedésére tehát nem volt nehéz Istvánnal szemben tett barátságtalan lépésként tekinteni. Kiváltképp megkönnyítette efféle értékelését az a körülmény, hogy a dinasztia előző nemzedékében II. András az eredetileg Szlavónia élére állított Bélát kapcsolatuk megromlása után helyezte át Erdélybe. Ez a tény az 1260-as évek elején még köztudott lehetett, s nyilván akadtak István környezetében olyan személyek, akik nem haboztak emlékeztetni Istvánt arra, hogy felújított erdélyi hercegsége voltaképpen mellőzésének a jele. Közéjük tartozhattak — nyilván mások mellett — azok a püspökök, akikről IV. Orbán pápa úgy tudta, hogy vétkesek a IV. Béla és István közötti ellentétek szításában.[43]

Annak okát, hogy IV. Béla végül is miért Béla herceget állította Szlavónia élére István helyett, csak találgathatjuk. Felmerült, hogy talán ellenezte fia stájer hercegként követett bőkezű adománypolitikáját,[44] aminek valószínűsége nehezen tagadható. Az sem lehetetlen ugyanakkor, hogy személyesebb okok is közrejátszottak a feszültség kialakulásában. Az 1260. évi háború sorsát eldöntő, a morvamezei Kroissenbrunn mellett vívott csata a kezdeti sike-

38 (1274): CDCr VI. 93., 93–94. — A levelek keltére l. RA 2570. sz.

39 1274: RA II/2–3. 112., ÁÚO IV. 40., CD V/2. 207., ÁÚO XII. 112.; (1277): RA II/2–3. 191. (ez utóbbi keltére l. RA 2803. sz.).

40 *Wertner M.*: Az Árpádok családi tört. 534.; *Kállay U.*: Kutatások IV. László korára 41–45.

41 1278: CDCr VI. 244.

42 Vö. *Kristó Gy.*: Széttagolódás 56.

43 1264: VMHH I. 274–275.

44 *Szűcs J.*: Az utolsó Árpádok 112–113.

rek után IV. Béla hadvezetési hibája miatt végződött vereséggel:[45] a király késedelmeskedése miatt a magyar előhadat vezető s az ütközetben meg is sebesülő István[46] kis híján odaveszett; jellemző módon sorsáról a magyar táborban jó ideig semmit sem tudtak.[47] Meglehet, hogy a magát a magyar támadás összeomlása utáni zűrzavarból kivágó István kemény szemrehányásokkal illette apját, akinek hadvezéri tehetségtelensége ez alkalommal immár sokadszor mutatkozott meg, s oly nyilvánvaló volt, hogy a magyar krónikások figyelmét sem kerülte el.[48] Egy efféle szóváltás, ha megtörtént egyáltalán, elmérgesíthette az uralkodó és trónörököse közötti viszonyt, ami megmagyarázná, hogy IV. Béla miért mellőzte Istvánt. A király döntésének hátterét kutatva nem feledkezhetünk meg végezetül egy harmadik lehetőségről sem. 1259-ben váratlanul feléledt egy újabb tatár támadás rémképe,[49] s bár az 1241–1242. évi katasztrófa ez alkalommal épp úgy nem ismétlődött meg, mint az 1240–1250-es évek hasonló félelmeinek idején, ésszerűnek látszik arra gondolni: 1260-ban IV. Béla inkább tartott egy közeli tatár támadástól, mint a cseh háborúk felújulásától, s azért küldte vissza az önálló cselekvésre képes Istvánt Erdélybe, mert, ha a baj mégis bekövetkeznék, nagyobb szükség lehet rá ott. Ha valóban ez volt IV. Béla gondolatmenete, akkor István aligha találhatott érveket ahhoz, hogy ragaszkodjék szlavóniai hercegségéhez. Tény mindenesetre, hogy István beletörődött apja döntésébe, s újra elfoglalta helyét Erdély élén, ami némiképp növeli ez utóbbi magyarázat helyes voltának valószínűségét. Ebben az esetben ugyanakkor az is bizonyosra vehető, hogy IV. Bélát döntése meghozatalában nem az István ellenében táplált rosszindulat vezérelte, más kérdés, hogy utólag, a király és a herceg közötti konfliktus — más okok miatt bekövetkező — elhatalmasodását követően, István, amint arról az elsőszülöttségi jogának megsértését emlegető oklevele tanúskodik, a szlavóniai hercegség ügyét is besorolta a szüleitől elszenvedett „méltánytalan üldöztetések" közé.

Ha nem is látunk tisztán minden kérdésben, annyi azért nagy biztonsággal megállapítható, hogy a szlavóniai hercegség ügye, bár talán némi feszültséget teremtett, végzetes törést nem idézett elő IV. Béla és István kapcsolatában. A herceg továbbra is kész volt együttműködni apjával, aminek legnyilvánvalóbb jeleként 1261-ben — minden bizonnyal a húsvétot követően[50] —

45 *Pauler Gy.*: A magyar nemzet tört. II. 235–239.; *Szűcs J.*: Az utolsó Árpádok 87.; *Kristó Gy.*: Háborúk 178–179.

46 Cat. font. I. 207., 591., II. 1148., III. 2634.

47 1264: CD IV/3. 186.

48 A 14. századi krónikakompozíció jellemzése szerint Béla „erat enim vir pacificus, sed in exercitibus et preliis minime fortunatus" — SRH I. 469.

49 *Pauler Gy.*: A magyar nemzet tört. II. 233–235.; *Szűcs J.*: Az utolsó Árpádok 85–86.

50 A hadjárat kezdetének hozzávetőleges meghatározását az teszi lehetővé, hogy fennmaradt „H. nádor és pozsonyi ispán" parancslevele bizonyos személyekhez, melyben elrendeli, hogy azok „in die Pasce Domini nos Bude honeste armati inveniatis, quia dominus rex nobis ipse die ibi esse firmiter precepit" (DL 93 878.). Az oklevél — írásképe alapján ítélve — bizo-

közösen vezettek hadat a bolgárok ellen. A hadjárat a bolgárok előző évi szörénységi betörésének[51] megtorlására indult. A kezdeti hadműveletekben IV. Béla személyesen is részt vett,[52] a befejezés azonban Istvánra maradt,[53] aki — elválva a további harcoktól távol maradó apjától — mélyen az ellenséges területre benyomulva aratott újabb győzelmet.[54]

A következő évben, 1262-ben, ilyen előzmények után következett be az, amire évtizedek óta nem volt példa az Árpádok Magyarországán: az uralkodócsalád tagjai fegyverrel fordultak egymással szembe. A IV. Béla és István között ekkor lezajlott összecsapásról szinte egyáltalán nem rendelkezünk ismeretekkel, egyedül István 1262. december 5-én, a Heves megyei Poroszlón[55] kiadott oklevele szolgál némi — bár, mint látni fogjuk, korántsem elégséges — felvilágosítással. Az okmány, amelyben első alkalommal tűnik fel István ettől kezdve egészen 1270. évi trónra léptéig használatos ifjabb királyi (*iunior rex Ungarie*) címe,[56] voltaképpen a IV. Béla és István között nem sokkal korábban Pozsonyban (*nuper in Posonio*) létrejött egyezség (*pacis et concordie unio*) megerősítése. Az oklevélben István kijelenti, hogy megelégszik mindazzal, amit apja a Pozsonyban megkötött egyezményben átengedett neki (*in composicione inter ipsum et nos in Posonio habita in ducatu, terris, castris, villis, reditibus nobis dedit, concessit et assignavit, quo ad usque vixerit ipse karissimus pater noster*) és megígéri, hogy újabb követelésekkel nem fog előállni (*nichil amplius ab ipso petere, requirere vel exigere*). Kötelezettséget vállal arra, hogy sem apja, sem fivére, Béla herceg ellenében nem tesz lépéseket. Elismeri, hogy a pozso-

nyosan a 13. századból való, így kiállítója sem lehet más, mint Héder nembéli (kőszegi) Henrik, aki 1260 (vö. 1260. nov. 30.: CDES II. 462.) és 1267 (vö. 1267: MES I. 544.) között viselte egyidejűleg a nádori és a pozsonyi ispáni méltóságot. (Pozsonyi ispánságára valójában csak 1263-ig vannak adataink — az utolsót l. 1263. dec. 17.: UB I. 295. —, ám utóda, Csák nembéli István királynéi udvarispán csak 1267-ben tűnik fel (vö. 1267. [szept. 15. k.]: UB I. 337., keltére l. RA 1532. sz.), így igen valószínű, hogy Henrik nádorságának egész ideje alatt pozsonyi ispán is volt egyúttal (vö. *Wertner M.*: Megyei tisztviselők 60.). Felmerült ugyan, hogy Henrik nádor oklevele 1262-re lenne datálható (vö. *Györffy Gy.*: Történeti földrajz IV. 665. és 680.), ám 1262 húsvétját a király Bihácson töltötte (l. a 61. sz. jegyz.-et), s a következőkben látni fogjuk, hogy az 1260 és 1267 közötti időszak egyetlen más háborújának történetébe sem illik bele egy húsvét körüli mozgósítás: egyedül az 1261. évi bolgár hadjárat jöhet szóba. Ezt a rekonstrukciót látszik alátámasztani az is, hogy 1261-ben a húsvét ápr. 24-re esett, s 1261 márciusának vége és aug. 11. között egyetlen oklevél sem ismert IV. Bélától (vö. RA 1260–1260a., ill. 1263. sz.-ok). Henrik nádor oklevele ily módon tehát „1261. ápr. 24. előtt"-i időpontra keltezhető.

51 1264: CD IV/3. 199.

52 1262: CD IV/3. 60–61. — A hadjáratnak a IV. Béla részvételével lezajlott szakasza az 50. sz. jegyz.-ben kifejtettek alapján az 1261 májusának második felétől az év júliusának végéig terjedő időszakon belül helyezhető el.

53 1263: HO VI. 116–117.; 1274: ÁÚO IX. 71.

54 1286: ÁÚO IV. 282. — A hadjárat rekonstrukciójára l. *Pauler Gy.*: V. István bolgár hadjáratai 168–170.

55 Az, hogy a keltezés helyét nem tartalmazó oklevelet Poroszlón állították ki, István egy másik oklevele (1263: MES I. 485.) alapján vehető bizonyosra.

56 Vö. *Szentpétery I.*: V. István ifjabb királysága 78–79.

nyi békekötés során az apja által kiállított oklevélben foglaltaknak megfelelően átvette Fülek várát annak tartozékaival egyetemben (*nos castrum Fylek cum pertinenciis suis* [...] *recepimus a* [...] *patre nostro pro castro, quod idem nobis promiserat et ad dandum se obligaverat per suas litteras in composicione seu concordia Posonii habita*). Ígéretet tesz arra, hogy apja báróinak és szervienseinek visszaadja mindazon ingóságokat és ingatlanokat, amelyeket a háború idején (*occasione guerre casualiter habite et exorte*) elvett azoktól, kivéve bizonyos név szerint megemlített személyeket. Miként IV. Béla is megígérte neki, hogy István kunjait (*Cumanos nostros*) nem próbálja átcsábítani a maga oldalára, úgy ő sem törekszik erre a szlavóniai hercegséghez tartozó németek és szlávok (*Theutonicos, Sclavos ad ducatum Sclavonie pertinentes*), illetve az apja szolgálatában álló csehek esetében. Az okmány ezenfelül további rendelkezéseket tartalmaz a sójövedelmek megfelezése miatt előálló adminisztrációs nehézségek megoldására s általában az országmegosztásból fakadó helyzet kezelésére, valamint az egyezség betartásának garanciáira vonatkozóan.[57]

Az oklevélben található utalások alapján annyi világos, hogy 1262-ben valóságos háború (*guerra*) tört ki IV. Béla és István között, mely azonban valamivel december 5. előtt már véget is ért, hiszen az aznap kiállított oklevél a konfliktust lezáró pozsonyi béke megkötésének idejét a *nuper* ('nemrég') időhatározóval adja meg. A pontosabb időpont meghatározását nagymértékben gátolja, hogy ebben az évben mind IV. Béla, mind István tartózkodási helyeiről csak egy-két adattal rendelkezünk. A tél végén Béla és felesége, Mária királyné fiatalabb fiuk tartományába indultak: a király február 9-én „Hudina házánál" (*aput domum Hudina*) keltez egy oklevelet[58] — azaz valahol Csázma környékén járhatott, mert Hudina ezen a vidéken volt birtokos[59] —, március 7-én pedig az Una folyó völgyében fekvő, már Horvátországba eső Bihácson (*in Byhyg*) találjuk,[60] ahol a húsvétot (ápr. 9.) is töltötte.[61] A háború ekkor még nyilvánvalóan nem törhetett ki, ellenkező esetben ugyanis IV. Béla aligha vállalkozhatott volna az útra, feltehető azonban, hogy a feszültség már ekkor kitapintható volt. IV. László egy 1273-ban kiadott oklevele ugyanis megemlékezik arról, hogy nagyapja Fülöp zágrábi püspöknek az esztergomi érseksség élére helyezése idején elvette a zágrábi egyháztól a Zágráb melletti Medvevárat, hogy ott őrizze a királyi kincseket (*olym* [...] *avus noster dominus Bela rex* [...] *castrum quoddam iuxta Zagrabiam, quod Medwewar nuncupatur, tempore translacionis domini Philippi tunc episcopi Zagrabiensis in ecclesiam seu archiepiscopatum Strigoniensem pro conservando thesauro regio ad tempus ab ecclesia Zagra-*

57 1262: MES I. 476–480.
58 1262: CDCr V. 213.
59 1244: CDCr IV. 231.; 1245: CDCr IV. 274–276.; 1246: CDCr IV. 291–292.; 1248: CDCr IV. 337–338.; 1256: CDCr V. 24.; 1262: CDCr V. 216. — Az oklevelek hitelére l. RA 805., 829., 875. és 1285. sz.-okat.
60 1262: CDCr V. 216., vö. Alsó-Szlavónia 8.
61 Cat. font. III. 2253.

biensi recepisset).[62] Benedek esztergomi érsek 1261 második felében halt meg,[63] az utódjául jelölt Fülöp zágrábi püspököt pedig 1262. január 11-én nevezte ki IV. Orbán pápa az esztergomi egyház adminisztrátorává.[64] Március 7-én Fülöp még posztulált érsekként szerepel IV. Béla Bihácson kiadott oklevelében,[65] hogy aztán a király egy újabb, valamikor augusztus 11. és október 13. között kiállított oklevelében már mint megerősített esztergomi érsek tűnjék fel.[66] A „királyi kincsek" Medvevárba vitelére tehát — elsősorban minden bizonnyal a koronázási ékszerekről lehet szó — valamikor 1262 januárja és októbere között, a legnagyobb valószínűséggel IV. Béla említett délvidéki útja alkalmával, kerülhetett sor. Az pedig, hogy a rendszerint Fehérvárott őrzött királyi jelvényeket[67] IV. Béla szükségesnek tartotta olyan helyre szállítani, amely a lehető legmesszebb esik az Erdély élére állított idősebb fiától, egyértelműen igazolja: a király és István kapcsolatát ekkor már a bizalmatlanság légköre jellemezte, s így IV. Béla indokoltnak látott egy efféle óvintézkedést.

Az országban mindazonáltal még nyáron is nyugalom honolt, hiszen a pannonhalmi monostor egyik szerzetese minden nehézség nélkül mehetett Fehérvárra, hogy ott június 2-án oklevelet állíttasson ki egy monostorának adományozott birtok ügyében.[68] A háború feltehetően ősszel tört ki, aminek jeleként szeptember 3. után Istvántól,[69] október vége után IV. Bélától nem ismerünk napi kelettel ellátott oklevelet.[70] Lefolyásáról, az egyes hadi eseményekről — ha voltak ilyenek egyáltalán[71] — semmit sem tudunk. Mivel

62 1273: CDCr VI. 52.

63 1261. júl. 2-án még élt (MES I. 461.), vö. Esztergomi érsekek 114–115. (a vonatkozó rész Beke Margit munkája).

64 VMHH I. 243.

65 1262: CDCr V. 216., vö. RA 1285. sz.

66 1262: UB I. 277. — Az oklevél kiadási idejének pontosításához l. RA 1294. sz. Szentpétery Imre ott említett érvét erősíti, hogy az oklevélben királyi lovászmesterként szereplő Herrandus tisztségviselésére az első adat történetesen éppen (1262.) aug. 11-ről való, l. UB I. 275., vö. RA 1290. sz.

67 1198: VPRO I. 7.; 1293: CD VI/1. 237.

68 1262: PRT II. 315. — Tévedett tehát Wertner Mór, amikor úgy vélte, ápr. 28. táján „még egyre tartott a harcz" IV. Béla és István között (*Wertner M*.: Negyedik Béla 146.). A tévedés abból fakadt, hogy István 1262. ápr. 28-án kiadott oklevelével Balogsemjén nembéli Ubul fia Mihálynak adományozta a pataki vár egy még befejezetlen tornyát azzal a megjegyzéssel: „ita eciam, quod si Domino concedente regnum fuerit in tranquillo, dictus Michael comes et filii sui possessores dicte turris in nullo judicio castellani ipsius castri adstare teneantur", amiből Wertner arra következtetett, hogy az oklevél kiállítása idején a háború éppen zajlott. Elkerülte azonban a figyelmét, hogy az oklevél szövege úgy folytatódik „si vero aliquid sinistri evenerit, quod tamen absit, iudicio castellani ipsius castri adstare teneantur, sicut alii in eodem castro commorantes" (ÁÚO III. 24.), amiből egyértelmű, hogy az oklevél kiadásának idején béke volt.

69 RA 1786. sz.

70 RA 1302. sz. (vö. még RA 1303. sz.).

71 Mária királyné már említett levelének szövege alapján arra lehetne következtetni, hogy IV. Béla és István seregei csupán felvonultak egymás ellen, tényleges összecsapásra azonban nem került sor (CD IV/3. 68.). A levél tartalmának bizonyos elemei azonban 1260-ra utalnak,

december 5-én már a nem sokkal korábban (*nuper*) Pozsonyban megkötött egyezség megerősítésére került sor, s IV. Béla országbírája is Pozsonyban ítélkezett november 25-én,[72] szerfelett valószínű, hogy helytálló az a vélemény, mely a pozsonyi béke megkötésének idejét is november 25. tájára, magát a konfliktust pedig az ezt közvetlenül megelőző időszakra, november hónapra helyezi,[73] azaz hosszan elhúzódó hadműveletekkel semmi esetre sem számolhatunk.[74]

Mivel a december 5-én megerősített pozsonyi béke a viszály elsimítására volt hivatott, magától értetődik, hogy az abban foglaltak, részben legalábbis, bízvást kapcsolatba hozhatók a konfliktus okaival. Azok a rendelkezések, melyek a jövőre vonatkoznak, nyilván nem jöhetnek szóba ebből a szempontból, de azok az utalások is bátran mellőzhetők — mint például egymás híveinek zaklatása vagy ellenkezőleg, átcsábítása —, amelyek sokkal inkább tekinthetők egy már kibontakozóban lévő viszály szükségképpeni következményeinek, semmint okainak. Mindezek előrebocsátása után az egyezmény egyetlen pontja akad fenn a rostán, az tudniillik, amely aligha ok nélkül került a szöveg élére. Ebben, amint arról már szó esett, István arra kötelezi magát, hogy megelégszik az országnak azzal a részével (*porcio regni nobis assignata*), amit apja a pozsonyi békében adott neki. A magyar történetírásban régóta jelen lévő értelmezés szerint a béke ezen cikkelye arra utal, hogy 1262-ben IV. Béla az István által addig is birtokolt Erdély mellett újabb területeket bocsátott fia kormánypálcája alá, nevezetesen a Duna vonaláig terjedő egész keleti országrészt.[75] E megállapítás alapvetően helyes voltában nincs okunk kételkedni, más kérdés, hogy a valóság valamivel bonyolultabb lehetett. Nem világos például, hogy miként volt az lehetséges, hogy István Erdély élére való visszatérését követően, tehát 1260 után, számos esetben önállóan

a szöveg más jellemzői viszont inkább 1262. évi keltezés mellett szólnak, így a megbízhatatlan szövegre hagyatkozni szerfelett kockázatos lenne. Figyelemre méltó azonban, hogy a szomszédos Ausztriába is csupán a konfliktus híre jutott el, katonai eseményeké azonban nem, l. Continuatio Sancrucensis II. (ad a. 1262): „Rex Stephanus opposuit se patri suo, regi Bele Ungarie" — Cat. font I. 779.

72 1262: PRT II. 317–318.

73 *Kállay U.*: Kutatások IV. László korára 44.

74 IV. Béla 1262-ben azért adományozott földet turóci várnagyának, Namzolou fia Jánosnak (Ioannes filius Namzolou noster castellanus de castro Turuch), mert az a háború idején (tempore guerre) az ellenség fondorlataitól megoltalmazta a várat (ipsum castrum ab insidiis nostrorum inimicorum fideliter conservando). Felmerülhetne, hogy a meg nem nevezett „ellenség" alatt István herceg csapatait érti a szöveg, csakhogy a napi kelet nélkül kiállított oklevél IV. Béla 27. uralkodói évében kelt (Datum [...] regni autem nostri anno vicesimo septimo), azaz valamikor 1262. okt. 14. előtt (CD IV/3. 57–58., szövege javítva az eredeti alapján, l. DF 249 655.), így annak utalása aligha vonatkozhat az október közepe és november közepe között lezajlott eseményekre.

75 Vö. *Marczali H.*: Magyarország tört. 531–533.; *Pauler Gy.*: A magyar nemzet tört. II. 249–250.; *Hóman B. – Szekfű Gy.*: Magyar tört. I. 576–577. (a vonatkozó rész Hóman B. munkája); *Szűcs J.*: Az utolsó Árpádok 114.; *Kristó Gy.*: Magyarország tört. 238.

rendelkezett kelet-magyarországi ügyekben, ha területi hatáskörének kibővítésére csak az 1262. évi pozsonyi egyezmény rendelkezése alapján került sor. A jelenségre Szűcs Jenő már jó ideje utalt,[76] megfigyelése azonban mindeddig visszhangtalan maradt, pedig szerfelett valószínű, hogy az valójában az 1262. évi konfliktus kulcsát adja a kezünkbe.

Az említett megfigyelést alátámasztó adatok sora 1261-ben indul. István július 4-én a Bihar megyei Szalacson (*in Zoloch*)[77] kiadott oklevelével írásba foglalta azon megegyezést, mely Káta nembéli lázári[78] Rafael fia Gábor és unokaöccse, Tamás fia Rafael között jött létre a birtokaik, *libertinus*aik, szolgáik és szolganőik feletti osztozás ügyében. A megállapodás szerint Lázári (*Lazar*) Gábornak, a két Sár (*Sar*), valamint Homok (*Humuk*) Rafaelnek jutott, miközben Miske (*Mixy*), Bábony (*Babun*), Ősi (*Ewsy*), Paszab (*Pazab*) birtokokat, továbbá a Pap (*Pop*) nevű birtokon lévő nyolcekényi földjüket osztatlanul hagyták továbbra is.[79] A birtokok közül Lázári, Sár, Homok és Miske Szatmár megyében,[80] míg Bábony Ugocsában,[81] Ősi Biharban,[82] Paszab Szabolcsban,[83] Pap pedig Beregben feküdt.[84] Ugyanebben az évben István szepesi (*de Scypus*) Miklós fia Iannak adományozta a bártfai kapun túl fekvő Belcella nevű földet (*quandam terram Belcella nuncupatam ultra portam Bardfa existentem*), míg Echy ispán azt az István sóvári uradalmához tartozó földet kapta meg, amelyen IV. Béla engedélyével egy Mikó nevű madarász (solymár?) élt (*quandam terram in districtu predii nostri de Souar existentem* [...] *super qua quidam auceps Myco nomine de permissione karissimi patris nostri B*[ele] *illustris regis Hungarie antea residebat*). Az eladományozott földek Újvár megye később Sáros megyeként önállósodott részén feküdtek, nem csoda hát, hogy mindkét esetben Tekes sárosi ispán iktatta be az adományosokat.[85] Az Újvár megye abaúji részében fekvő Felkassa földet (*terram superior Cassa*) viszont kassai vendégtelepeseinek (*hospites nostri de Cassa*) adta át István földbérként évi félfertónyi arany adásának kötelezettsége mellett (*pro censu prefate terre* [...] *dimudium fertonem auri boni annuatim solvere tenebuntur*), felmentve őket ugyanakkor a várispán katonai és bírói joghatósága alól (*ab exercitu et a iurisdiccione comitis castri sint penitus absoluti*); a beiktató ez alkalommal is Tekes sárosi ispán volt.[86] A pataki (erdő)ispánsághoz tartozó sátorelői vendégek (*hospites nostri de Satureleu*)

76 *Szűcs J.*: Az utolsó Árpádok 113.
77 *Györffy Gy.*: Történeti földrajz I. 663–664.
78 *Karácsonyi J.*: Magyar nemzetségek 775.
79 1261: Zichy I. 11–12.
80 *Németh P.*: Szatmár megye. — A kéziratos adattárat a szerző szívességéből használhattam, önzetlen segítségét ezúton is köszönöm.
81 *Csánki D.*: Történelmi földrajz I. 431., vö. még *Szabó I.*: Ugocsa megye 280.
82 *Györffy Gy.*: Történeti földrajz I. 649–650.
83 *Németh P.*: Szabolcs megye 150–151.
84 *Györffy Gy.*: Történeti földrajz I. 546.
85 1261: CD V/1. 162–163., ÁÚO III. 4–5.
86 1261: VMMS 43–44.

szabadságait megállapító oklevelében pedig — egyebek mellett — úgy rendelkezett a herceg, hogy a mai Sátoraljaújhely lakói hét megyében, tudniillik Zemplénben, Újvárban, Sárosban, Ungban, Borsovában (azaz Beregben) és Szabolcsban minden vám alól mentesüljenek (*in hiis septem comitatibus, v*[idelicet] *in Zemlyn, in Novo Castro, in Sarus, in Wng, in Borsua, in Zoboch nullum tributum solvere teneantur*).[87] A felsorolás érdekességét elsősorban nem az adja meg, hogy abban csak hat megye szerepel — hetedikként alighanem maga a pataki ispánság értendő —, hanem az, hogy egyfajta, igaz, nem hiánytalan, képet ad arról a területről, amelyet István a maga joghatósága alá tartozónak tudott 1261-ben.[88] Az idézett adatok Északkelet-Magyarország egybefüggő tömbjét rajzolják ki, amely Bihar,[89] Szatmár, Szabolcs, Bereg (Borsova), Zemplén, Újvár (Abaúj és Sáros) és Ung megyékből, valamint a pataki erdőispánságból állt. Ugyanez a kép bontakozik ki István azon 1262. évi okleveleiből, amelyek kiadására még az ifjabb királyi cím felvétele — következésképp a háború és a pozsonyi béke előtt — került sor: a herceg intézkedései a pataki erdőispánság[90] mellett Bihar,[91] Szatmár és Ugocsa,[92] valamint Abaúj[93] megyék területét érintették. Bár konkrét adat nem igazolja, mégis nehezen képzelhető el, hogy az ezen északkelet-magyarországi megyék és Erdély közé eső Kraszna megye, valamint a későbbi Közép-Szolnok területe felett ne gyakorolt volna szintén fennhatóságot István.

István ebben az országrészben tehát éppúgy feljogosítva érezte magát birtokadományozásra vagy kiváltságok osztogatására, miként Erdélyben,[94] s még a terület királyi egyházainak kegyuraságát is a magának tudta, ahogy azt a jászói prépostság esetében ki is jelenti egy alkalommal,[95] mely egyház birtokügyeiben ezért saját belátása szerint hozott intézkedéseket.[96]

A jelenség magyarázataként gondolhatnánk talán arra, hogy István valójában csak igényelte magának a joghatóságot ezen az Erdéllyel szomszédos hatalmas területen, s rendelkezéseinek semmiféle tényleges következményei nem voltak, ám ennek ellene mond, hogy az országrész lakói maguk is Istvánt tekintették uruknak. Káta nembéli Gábor, mielőtt megegyezésre jutott volna rokonával, István jelenléte elé idézte (*ad nostram citasset presenciam*) unokaöccsét, azaz a herceg bíróságát tartotta illetékesnek ügyében.[97] Echy

87 1261: EFHU 53.
88 Vö. *Pauler Gy.*: A magyar nemzet tört. II. 533–534. (202. sz. jegyz.).
89 A szalacsi keltezés mellett említést érdemel, hogy egy — csak kivonatból ismert — oklevele szerint István egy birtokost megerősített Bihar megyei birtokában, l. 1261: CD VII/3. 41.
90 ÁÚO III. 24., XI. 518–519.
91 Kolozsvár I. 11.
92 CD VII/3. 46–48.
93 *Fáy Á.*: Sajómezei csata 63., CD IV/3. 77–78.
94 1261: UGDS I. 85–86.
95 1261: CD IV/3. 51.
96 1261: CD IV/3. 51–52.; 1262: uo. 77–78.
97 1261: Zichy I. 11.

ispán maga kérte Istvánt adománya megtételére,[98] miként szepesi Miklós fia Ian is,[99] s a sátoraljaújhelyi *hospes*ek szintén maguk fordultak Istvánhoz szabadságaik írásba foglalása érdekében.[100] A legszembetűnőbb ebből a szempontból mégis az Abaúj megyei Szina[101] vendégtelepeseinek (*hospites nostri de Scynna*) eljárása, akik István elé járulva azt kérték a hercegtől (*ad nostram accedentes presenciam a nobis humiliter pecierunt*), hogy apja oklevelét egy föld számukra történt adományozásáról[102] erősítse meg (*nostro dignaremur privilegio confirmare*) nekik, amit István meg is tett.[103]

Ami történt, az végső soron nem ellenkezett homlokegyenest az országmegosztásnak a 13. század közepén már hagyományosnak mondható formáival. Az ugyanis gyakorta előfordult a korábbiakban, hogy a területi hatalomban részesített herceg nemcsak abban a tartományban jutott hatalomhoz, amely feltűnik címei között, hanem néhány szomszédos megyét is megkapott ráadásként. A későbbi II. András hercegi hatalma Szlavónia (és Horvátország) mellett alighanem Zala megyére is kiterjedt, legalábbis erre látszik utalni az a feltűnő jelenség, hogy bátyja, Imre király kiváltságleveleinek méltóságsoraiban csak abban a két időszakban találkozunk zalai ispánokkal,[104] amikor András ausztriai száműzetésben, illetve Imre fogságában volt.[105] IV. Béla öccse, Kálmán, amikor Halicsban mint király uralkodott, bizonyíthatóan joghatóságot gyakorolt Szepes és Újvár megyékben is,[106] Szlavónia hercegeként pedig a maga „jobbágy"-ának — azaz a későbbiekben általánossá váló kifejezéssel élve: bárójának — mondta a somogyi és a zalai,[107] továbbá a valkói és baranyai ispánt,[108] miközben asztalnokmestere egyúttal Bodrog megye ispánja is volt.[109] Arra, hogy ezen ispánok feltűnése Kálmán környezetében egyúttal a herceg megyéik felett gyakorolt joghatóságát is jelenti, elégséges bizonyítékot jelentenek azok az adatok, amelyek szerint Kálmán rendelkezett a zalai várispánság népeit érintő ügyben,[110] csereképpen a pécsi püspökségnek adta egész Valkó és Baranya megyék nyestbőradójának tizedét (*decimis marturinarum*)[111] és a bodrogi várispánság földjeiből tett adományt.[112] Az em-

98 1261: ÁÚO III. 4.
99 1261: CD V/1. 163.
100 1261: EFHU III/2. 52.
101 *Györffy Gy.*: Történeti földrajz I. 148–149.
102 1255: CDES II. 323.
103 1261: ÁÚO XI. 505–506.
104 1199: HO V. 4., CDCr II. 339., UB I. 36., CDCr II. 355., ill. 1203: CD IX/7. 642.
105 *Pauler Gy.*: A magyar nemzet tört. II. 19., 33.
106 *Zsoldos A.*: Szepes megye 25.
107 1229: Történelmi Tár 1898. 340.; 1231: *Solymosi L.*: Földesúri járadékok 205.; 1232: CDCr III. 369.; 1240: CDCr IV. 125.
108 1231: *Solymosi L.*: Földesúri járadékok 205.
109 1240: CDCr IV. 103., 125.
110 1241: RA I/2. 213.
111 1239: CDCr IV. 81.
112 1256: ÁÚO VII. 436.

lített megyék mellett ugyanakkor az uralma alá rendelt területek közé tartozott a verőcei[113] és a Somogy megyében fekvő segesdi uradalom[114] is. Maga István stájer hercegként Zala megyét szintén megkapta apjától,[115] s ennek megfelelően tárnokmestere viselte a megye ispánságát,[116] ő maga pedig többször tett adományt a zalai várispánság földjeiből,[117] illetve — az egyébként a királyt megillető — háramlási jog révén a kezére szállt birtokokból,[118] miközben a veszprémi egyház zalai birtokain élő népeket mentesítette a zalai ispán joghatósága alól.[119] Más intézkedése ugyanakkor arra utal, hogy a bakonyi erdőispánságot is birtokolta.[120]

Ilyen előzmények után éppen nem lenne csodálatos, ha István magától értetődőnek tekintette volna, hogy felújított erdélyi hercegsége nem kizárólag a tartományt juttatta a kormányzata alá, hanem az azzal szomszédos területeket is. A kérdés csak az, hogy vajon apja tudtával és beleegyezésével terjesztette-e ki területi hatáskörét, vagy önkényesen. A válaszadást jelentősen megnehezíti, hogy ebből az időszakból IV. Bélának csak néhány olyan intézkedéséről van tudomásunk, amelyek az északkeleti országrészt érintik. Az, hogy a király 1261. szeptember 9-én kiadott oklevelében írásba foglalta az egri püspökség kiváltságait,[121] önmagában nem lehet perdöntő, hiszen az egri egyházmegye olyan területeket is felölelt, amelyekre István nem terjesztette ki hatalmát. Másfelől azonban elgondolkodtató, hogy az oklevél egyetlen szóval sem emlékezik meg arról, hogy István herceg bármiféle joghatóságot gyakorolna az egri egyházmegyéhez tartozó területeken, jóllehet egy efféle utalás indokoltan lenne elvárható. 1262-ben ugyanakkor IV. Béla adományt tett Sárosban (*in comitatu de Vjvar, prope castrum Sarus versus terram Scepusiensem*) — s az iktatást ugyanaz a Tekus sárosi várnagy végezte el, aki István herceg okleveleiben, mint láthattuk, sárosi ispánként fordul elő ugyanezen időszakban —, ám ez az eset magyarázható talán azzal, hogy az adományost, Benedek fia Mersét az oklevél a király „ifjá"-nak (*fidelis iuvenis noster*) nevezi, aki tehát IV. Béla udvari embere volt.[122] Még az is, hogy a sárosi Komlós faluban élő German IV. Bélával íratta át a királytól korábban kapott oklevelét, amely felmentette a sárosi ispánnak járó minden szolgáltatás terhe (*debitum*) alól,[123]

113 1234: CDCr III. 422–423.; 1239: CDCr IV. 89–90.
114 1244: CDCr IV. 249–252., vö. *Kristó Gy.*: Vármegyék 319. és 256.
115 1259: „cum [...] pater noster B[ela] rex Ungarie comitatum Zaladiensem pleno iure potencie nobis de sua gracia contulisset" olvashatjuk István egyik oklevelében — Zala I. 82–83., vö. 1260: PRT II. 309.
116 1260: CDCr V. 186.
117 1259: CDCr XV. 191., HO VII. 80., CDCr V. 142.; 1260: HO VI. 105–107.
118 1259: Zala I. 82–83.; 1260: PRT II. 310–311.
119 1259: CD IX/7. 672.
120 1260: PRT II. 311.
121 1261: RA II/1. 119–124.
122 1262: CD IV/3. 60–61.
123 1261: ÁÚO VIII. 3., az átírt oklevelet l. 1259: ÁÚO VII. 505–506.

tekinthető egyfajta túlzott óvatosságból fakadó gesztusnak, mely a királyi oklevelet alkalmasabb bizonyítéknak tartja egy esetleges későbbi per során, mint egy hercegét. Az viszont, hogy előbb, 1261. március 23-án, IV. Béla írta át és erősítette meg Imre király 1203. évi oklevelét a váradi püspökségnek átengedett Bihar megyei vámokról, hogy aztán István herceg csak utóbb, 1262. szeptember 3-án — átírva apja oklevelét — tegye ugyanezt,[124] már egyértelműen arra enged következtetni, hogy a király önmagát tartotta illetékesnek az ügyben. Aligha lehet kétséges tehát, hogy István valójában nem rendelkezett apja felhatalmazásával ahhoz, hogy hatalmát Erdélyen túlra kiterjessze. Ha helytálló az a hipotézisünk, hogy IV. Béla az 1259-ben feltámadt tatár fenyegetés miatt helyezte ismét Erdély élére Istvánt, akkor elképzelhető, hogy tett valamiféle homályos ígéretet arra, hogy fia többet is kap, mint Erdélyt. Ennek feltételezésére az ad némi alapot, hogy Erdély és az István által 1261–1262-ben birtokba vett országrész együttesen éppenséggel azon területeket foglalta magában, amelyek egy esetleges tatár támadás útjába estek volna. Ebben a körülményben István igazolást találhatott lépésére, míg IV. Béla kétségkívül joggal háborodhatott fel azon, hogy fia elbitorolja uralkodói jogai egy részét. Az 1262. évi összecsapás előzményeinek ezen rekonstrukciója kétségkívül nem mentes némely pontokon a feltételezésekből szükségképpen fakadó bizonytalanságoktól, nem mond ellent ugyanakkor az ismert tényeknek, s olyan okra vezeti vissza a viszályt, amely elég súlyos ahhoz, hogy a szemben álló felek fegyverhez nyúljanak a maguk igazának védelmében. Nem mellékes az sem, hogy összhangban van a pozsonyi békében foglaltak hátteréből elősejlő képnek: István követelt magának — Erdélynél — nagyobb részt az országból, amit Béla végül kénytelen-kelletlen megadott.

Az ország 1262. évi felosztásának területi jellemzőiről mindmáig Pauler Gyula állásfoglalása számít elfogadottnak: István országrészének „Sáros, Újvár, Gömör, Nógrád voltak a végvármegyéi északnyugat felé. Azon túl a Duna alkotta a határvonalat".[125] Ami a határ északi szakaszát illeti, valóban számos olyan adat áll a rendelkezésünkre, amelyek — részben legalábbis — megerősítik ezt a véleményt. 1262-ben, immár ifjabb királyként — tehát bizonyosan a pozsonyi béke december 5-i poroszlói megerősítését követően — kiadott oklevelével István apja Gömör megyei birtokokat érintő ítéletét erősítette meg,[126] 1263-ban Borsod, Újvár, Zemplén, Heves és Gömör megyék nemesei és más jogállású lakosai (*nobiles scilicet et alios cuiuslibet condicionis homines de parochia de Borsod, de Novo Castro, de Zemlyn, de Heves et de Gumur*) számára tartott gyűlést, amelyen (*in congregacione per nos edicta*) tolvajokat ítélt el,[127] de

124 1261: Kolozsvár I. 11.

125 *Pauler Gy.*: A magyar nemzet tört. II. 250., vö. pl. *Hóman B.–Szekfű Gy.*: Magyar tört. I. 576–577. (a vonatkozó rész Hóman B. munkája); *Szűcs J.*: Az utolsó Árpádok 114.

126 1262: ÁÚO XI. 516–517.

127 1263: HO VIII. 93–94., vö. *S. Kiss E.*: Generális kongregáció 18–19.

ismertek Pest és Nógrád megyei birtokokkal kapcsolatos intézkedései is.[128] Az északi országrész megosztásával kapcsolatosan egyedül a Sáros, Újvár és Gömör megyék közé beékelődő tornai uradalom — hozzávetőleg a későbbi Torna megye — hovatartozását illetően merülnek fel kérdések. A későbbiekben látni fogjuk, hogy az 1264–1265. évi háború idején az uradalom népei közé tartozó személyek István oldalán harcoltak,[129] s az uradalom váraként felépített Szádvárt[130] is az ifjabb királytól foglalták el a harcok során.[131] Ezek az adatok arra vallanak, hogy az uradalom szintén István országrészéhez tartozott. Ezzel szemben azonban 1263-ban, tehát az ország megosztása után, Fülöp esztergomi érsek IV. Béla és felesége, Mária kérésére bizonyos, a felek megbízottai által a későbbiekben meghatározandó összeg fejében átengedte a tornai uradalom (*districtus de Torna*) terménytizedeit a görgői királyi udvarház (*curia nostra* [sc. regis] [...] *in villa nostra Gurgeu vocata*) fenntartásának céljaira.[132] Világos tehát, hogy a király a magáénak tekintette az uradalmat, s ennek megfelelően rendelkezett is ügyeiben. Az adataink között feszülő ellentmondást feloldása érdekében két lehetőséget kell megfontolnunk. Elképzelhető egyfelől, hogy István ifjabb király 1263–1264 táján — apja említett oklevelének kibocsátása után, de még a háború kitörése előtt — önkényesen tette rá a kezét az uradalomra. Ennek azonban ellentmond, hogy István, amint azt látni fogjuk, véglegesnek tekintette az 1262. évi pozsonyi béke által teremtett helyzetet, s nem törekedett annak megváltoztatására. IV. Béla viszont, s ezt az alábbiakban néhány további példa fogja alátámasztani, esetenként egyszerűen figyelmen kívül hagyta az ország felosztásáról született egyezséget. Valószínűbbnek ítélhető tehát, hogy a tornai uradalom az ifjabb király országrészéhez tartozott 1262 óta.

Délebbre bizonyosan István fennhatósága alá tartozott Bács megye, hiszen annak ispánja a pozsonyi béke újabb, ez alkalommal 1263. május 3-án, a Nógrád megyében fekvő szakali monostor mellett (*prope monasterium Zokol*)[133] történt megerősítésekor az ifjabb király főemberei között tűnik fel,[134] miközben István adományt is tett a bácsi várispánság földjeiből.[135] Akkor azonban alighanem tévedett Pauler, amikor tagadta, hogy Valkó és Szerém megyék — melyek az eddig említettekkel ellentétben a Duna jobb partján feküdtek — szintén István országrészét gyarapították. Pauler ismerte ugyan azokat az okleveleket, amelyek arról tanúskodnak, hogy az ifjabb király Valkó megyében is birtokokat adományozott, illetve *hospes*kiváltságot erősített meg,[136] csak-

128 1263: Pest 486., *Wertner M.*: Korzan nemzetség 722.; 1264: BTOE I. 81–82.
129 1272: Történelmi Tár 1883. 209–211.
130 Vö. *Fügedi E.*: Vár 193.; *Engel P.*: Archontológia I. 419.
131 1268: RA II/2–3. 36.
132 1263: MES I. 496–497.
133 Vö. *Györffy Gy.*: Történeti földrajz IV. 294–295., vö. még *Németh P.*: Szabolcs megye 170.
134 1263: MES I. 485.
135 1263: CD IV/3. 156–157.
136 1263: CDCr V. 279., 280.; 1264: HO VI. 124–125.

hogy ezeket bizonyos — István által elkövetett — „túlkapások" jeleiként értelmezte, ami, ismerve az 1260–1262 táján Északkelet-Magyarországon történteket, nem is minősíthető teljesen alaptalan feltételezésnek. Fő érve mindazonáltal az volt, hogy Valkót „annál is kevésbé számíthatjuk István birodalmához, mert Szerém sem tartozott ahhoz; annak ispánja ugyanis [...] Istvánhoz pártolt".[137] Ez utóbbi epizód emlékét István egyik 1271-ben, már királyként kibocsátott oklevele tartotta fenn, mely szerint az akkor, tehát 1271-ben, az országbíróságot és Somogy megye ispánságát viselő Miklós a IV. Bélával folytatott viszályok idején Szerém megye ispánságát odahagyva Istvánhoz pártolt, amiért is a király — tudniillik IV. Béla — megfosztotta javaitól.[138] Az átállás azonban megtörténhetett a pozsonyi békét megelőző időszakban is, s arra vonatkozóan, hogy valóban ez a megoldás tekinthető valószínűbbnek, két — egymástól független — adattal is rendelkezünk. Tudomásunk van arról, hogy 1266 előtt a szerémi kamarát István birtokolta,[139] s ezt az értesülést alátámasztja, hogy az ifjabb király egyik hitelezőjének — egyebek mellett — a szerémi kamara jövedelmeiből is fizetett tartozásai fejében.[140] Nem lehetetlen persze, hogy valójában csupán a kamarai jövedelmek (vagy azok egy része) volt István birtokában,[141] az egész megye azonban nem. A kérdést eldöntő bizonyságra bukkanhatunk azonban a pozsonyi béke poroszlói megerősítését írásba foglaló oklevél szövegében. Ennek egyik pontjában ugyanis István arra tett ígéretet, hogy abban az esetben, ha segélyhadat küldene Mihály hercegnek, akkor a csapatok nem vonulhatnak át apja országrészén (*per terram* [...] *patris nostri*), és nem okozhatnak károkat IV. Béla híveinek az ő — tudniillik István ifjabb király — országrészébe (*in porcione nobis assignata*) eső birtokain, sem megszállás (*descensum*) révén, sem más módon.[142] Az itt említett Mihály herceg IV. Béla Anna nevű leányának és Rosztiszlav hercegnek[143] az egyik fia volt, aki apja 1262. évi halála után Boszniát örökölte, miközben fivére, Béla, Macsó ura lett.[144] Elég egy pillantást vetni a térképre annak belátásához, hogy a IV. Béla és István közötti egyezmény e

137 *Pauler Gy.*: A magyar nemzet tört. II. 534. (202. sz. jegyz.).

138 1271: CDCr V. 590–591. — Mindebből világos, hogy ez a bizonyos Miklós, V. István első országbírája, nem lehet azonos Gutkeled nembéli István fia Miklóssal — amint az Wertner nyomán elterjedt, vö. *Wertner M.*: Országbírák 26. —, mivel Gutkeled Miklós 1263 és 1266 között megszakítás nélkül a kemléki ispánság élén állt (1263: CDCr V. 257–258.; [1264. aug. 25. e.]: CDCr V. 304., aug. 25.: CDCr V. 304–305.; 1265. jan. 27.: CDCr V. 330–331.; 1266. aug. 25.: CDCr V. 393., okt. 6.: CDCr V. 395.). A szóban forgó Miklós országbíró személyének azonosítására tett kísérletet l. *Zsoldos A.*: Miklós országbíró.

139 1266: VMHH I. 283.

140 *Zolnay L.*: Számadás 82., 105–106.

141 Óvatosságra int ugyanis, hogy ugyanennek a hitelezőnek a selmeci ezüstből (de argento de Semluhc) is fizetett István, jóllehet Hont megye bizonyosan nem tartozott országrészéhez, l. *Zolnay L.*: Számadás 82. és 106., vö. még *Györffy Gy.*: Történeti földrajz III. 244.

142 1262: MES I. 480.

143 Személyére l. *Wenzel G.*: Rosztizlaw; *Wertner M.*: Az Árpádok családi tört. 463–475.

144 *Pauler Gy.*: V. István bolgár hadjáratai 170–171.

pontja csak abban az esetben volt végrehajtható — s egyáltalán: értelmes — kikötés, ha az ifjabb király országrésze délnyugaton átlépte Bács megye déli, a Duna vonalával megegyező határát, s magában foglalta még azon túl Valkó (s következésképp Szerém) megyét is. Ellenkező esetben ugyanis István segélyhadai semmiképp sem juthattak volna el Boszniába anélkül, hogy át ne vágnának IV. Béla országrészéhez tartozó területeken. Nem kellően megalapozott ugyanakkor az a vélekedés sem, mely szerint nem egész Erdély tartozott István országrészéhez, mert az erdélyi Barcaság — Brassó és környéke — kívül estek annak határain.[145] Ennek az elgondolásnak az alátámasztására István egyik oklevele szolgálhatna, mely úgy fogalmaz, hogy az ifjabb király szülei elől országa határain túlra, a barcasági Feketehalom várába volt kénytelen menekülni (*dura et crudelis et iniusta persecucio parentum nostrorum de regno nostro extra terminos regni nostri ad castrum Fekethewhalom fugando intrare coarctavit*).[146] Az oklevél eme passzusa szó szerinti értelmezésének helyes voltával szemben az támaszt megalapozott kételyeket, hogy IV. László egyik 1279. évi oklevele viszont — amelynek elbeszélése István egy mára elveszett okmányán alapul — azt állítja, hogy IV. Béla fiát „országából az erdélyi részekre űzte el" (*de suo regno* [...] *ad partes Transilvanas effugasset*),[147] márpedig az, hogy Erdély az ifjabb király országrészéhez tartozott, aligha lehet kétséges.

Az ország ezen határok mentén történt megosztása lecsendesítette az 1262. évi válságot. István ifjabb király a jelek szerint elégedett lehetett az elért eredményekkel, legalábbis erre vall, hogy amikor a szakali monostor mellett részint megerősítette, részint kiegészítette a pozsonyi és a poroszlói egyezséget (*pacis et concordie unio*), kezdeményezte, hogy az azokban foglaltakat a két érsek Szent Jakab napjáig, azaz július 25-ig, terjessze fel a Szentszékhez megerősítés céljából (*per sedem apostolicam confirmetur*).[148] István e lépése egyértelműen tanúskodik arról, hogy a maga részéről véglegesnek tekintette a viszály rendezését. Derűlátása azonban elhamarkodottnak bizonyult, mert hamar világossá vált, hogy az országfelosztás számos olyan következménynyel járt, amelyek az ellentétek újraéledésének lehetőségét sokkal inkább növelték, semmint csökkentették. IV. Béla és István híveinek birtokai, a dolog természetéből adódóan, nem igazodtak az országot kettészelő határvonalhoz. Az ebből fakadó nehézségek áthidalására a felek közös bíróságot hoztak létre, melynek tevékenységéről 1264 májusából már adataink is vannak,[149] csakhogy a két érsekből és két-két báróból álló bíróság elé — kevés kivételtől eltekintve — szemlátomást csupán jelentéktelen ügyek jutottak. Adataink ugyanakkor azt bizonyítják, hogy, jóllehet az egymást követő békeokmányok mindegyike tartalmazott olyan rendelkezést, amely egymás híveinek kölcsö-

145 *Györffy Gy.*: Történeti földrajz I. 824.; *Kristó Gy.*: Széttagolódás 49.
146 1268: ÁÚO VIII. 200–201.
147 1279: HO VI. 241.
148 1263: MES I. 485.
149 1264: BTOE I. 76–77.

nös zaklatásaitól tiltotta el a feleket,[150] a valóságban IV. Béla országrészében nem volt maradása annak, aki abba a gyanúba keveredett, hogy Istvánhoz húz, az ifjabb király ellenben annak találta meg a módját, hogy pártfogásába vegye mindazokat, akik valami módon összeütközésbe kerültek apjával.[151] Ilyen körülmények között aligha csodálható, hogy azok, akiket elsősorban a válságos idők túlélésének vágya vezetett, igyekeztek minden irányból bebiztosítani magukat és javaikat, mint tették ezt azok, akik Istvántól kapott adománylevelüket IV. Bélával is megerősíttették,[152] vagy épp ellenkezőleg, az ifjabb királlyal íratták át apja oklevelét.[153]

Újabb feszültségforrást teremtett, hogy nemcsak az alattvalók, de a királyi család egyes tagjainak birtokai is egyszeriben „ellenséges terület"-re kerültek az ország felosztása miatt. A beregi királyi uradalommal korábban IV. Béla leánya, Anna és annak férje, Rosztiszlav herceg rendelkezett,[154] 1264-ben azonban már István felesége, Erzsébet ifjabb királyné erősítette meg Anna egy adományát.[155] Nem tudjuk, hogy az ifjabb királyi pár pontosan mikor tette rá a kezét a beregi uradalomra (feltehetően mindjárt 1260 után), mindenesetre az bizonyos, hogy 1263 karácsonyát István Beregben ülte meg egész udvarával együtt.[156] Erzsébet egy másik, talán 1265-ben kelt oklevele olyan Szatmár megyei királynéi birtok (*terram seu villam nostram reginalem*) eladományozását foglalja írásba, amely eredetileg egy örökös nélkül meghalt szatmári várjobbágyé volt, utóbb azonban Mária királyné megkapta férjétől, IV. Bélától, hogy vendégeket (*hospites*) telepítsen rá, Erzsébet kezére viszont „öröklési jogon háramlott" (*iure successorio ad manum nostram devoluta*).[157] Mivel ez utóbbi oklevél *intitulatio*jában Erzsébetet ifjabb királynéként (*iunior regina Hungarie*) nevezik meg, az bizonyosan még a férjét, IV. Bélát kevéssel túlélő Mária[158] életében hagyta el Erzsébet kancelláriáját, így a „háramlás"

---

150 1262: MES I. 480.; 1263: MES I. 485–486.

151 Vö. *Pauler Gy.*: A magyar nemzet tört. II. 254–255.; *Szűcs J.*: Az utolsó Árpádok 115–116.

152 1263: ÁÚO VIII. 69–70. (vö. 1294: ÁÚO X. 149–150.), ÁÚO VIII. 68–69. (vö. 1263: ÁÚO VIII. 63–64.); 1264: ÁÚO XII. 692–693. (vö. 1294: ÁÚO XII. 705–706.).

153 1261: ÁÚO VIII. 3. (vö. 1264: ÁÚO VIII. 94–95.).

154 (1257–1260 k.): Zichy I. 5–6. (keltére l. *Karácsonyi J.*: Hamis 124–125., 54. sz.); 1264: HO VIII. 98., vö. *Györffy Gy.*: Történeti földrajz I. 523–524.

155 1264: HO VIII. 98.

156 Zozimas váradi püspök datálatlan oklevelében előadja, hogy „cum in nativitate Domini in curia domini regis Stephani nos esse contingat et post ipsius festi octavas in proximo de Bereg Waradinum remeare cupientes transsitum haberemus per predium Privardi comitis Gachal vocatum", ahol írásba foglalta az említett Gutkeled nembéli Pelbárt (Privardus) ispán feleségének végakaratát (Zichy I. 12–13.), s a püspök oklevelét 1264-ben átírta a váradi káptalan is (uo. 13.). Mivel 1264 karácsonyát István, mint látni fogjuk, nem tölthette Beregben, világos, hogy 1263 karácsonyáról van szó, s a püspök 1264. jan. 1. után haladt át a Szatmár megyei Gacsályon, útban Várad felé.

157 1265 (?): CD VI/2. 391–392. — Az oklevél keltére l. *Szentpétery I.*: V. István ifjabb királysága 86.

158 *Wertner M.*: Az Árpádok családi tört. 462.

emlegetése aligha utalhat másra, mint hogy az ifjabb királyné magától értetődő természetességgel vette birtokba az 1262-ben férjének jutott országrészben a királyi család nőtagjainak birtokait, ideértve persze, az erdélyieket is. Mária királyné és Anna hercegnő azonban úgy gondolhatták, hogy a IV. Béla és István között 1260-ban, illetve 1262-ben létrejött egyezség az ország felosztásáról az ő birtokaikat nem érinti, s ezért a pápai udvarhoz fordultak. Fellépésük eredményeként IV. Orbán pápa ugyanazon a napon, 1264. július 19-én, két levelet intézett Istvánhoz az ügyben. Az egyik szerint IV. Béla és Mária királyné azzal a panasszal fordult a Szentszékhez, hogy az apjával Mária királyné beleegyezése nélkül kötött egyezmény ürügyén István (*pretextu cuiusdam compositionis, que sine ipsius regine assensu inter te et regem eundem, patrem tuum, olim intervenisse dicitur*) elfoglalt bizonyos falvakat és földeket (*villas et terras*), amelyeket régtől fogva (*a tempore, cuius memoria non existit*) a magyar királynék birtokoltak (*tenuerunt pacifice et quiete*), tudniillik Besztercét (*Bistiche*), Radnát (*Rodona*),[159] Szalacsot (*Zolosim*)[160] és Királyit (*Querali*),[161] amiért is a pápa felszólítja a birtokok visszaadására.[162] A másik levél annyiban tér el ettől, hogy abban a panaszosok Anna halicsi, boszniai és macsói hercegnő (*Agna vidua, soror tua, ducissa Gallitie ac de Bosna et de Mazo*), valamint fiai, Mihály és Béla hercegek, akik azt sérelmezték, hogy István megfosztotta őket Bereg[163] és Füzér[164] váraktól, valamint Salamon[165] és Borsova[166] falvaktól (*tu eos de Berez et Fizer castris ac Solomon et de Borsna villis iuribusque et pertinentiit suis* [...] *contra iustitiam spoliasti*).[167]

Mindezek ismeretében ésszerűnek tűnhet a következtetés: az újabb, 1264 végén kirobbanó fegyveres konfliktus szükségszerűen jött létre, s a pozsonyi béke eleve alkalmatlan volt arra, hogy feloldja a dinasztán belüli feszültségeket.[168] Kételyeket ébreszt azonban ezzel a vélekedéssel szemben, hogy mind a 11. századi hercegség, mind a 13. századi országmegosztások idejéből bőségesen idézhetők példák, melyek azt mutatják, hogy a királyi hatalom és a valamely terület kormányzatát elnyerő herceg akár hosszabb ideig is zökkenőmentesen együttműködhettek, s nemcsak akkor, ha egyébként is jó viszonyban voltak, hanem feszültségekkel terhes kapcsolat esetén is. Azok a nehézségek pedig, amelyeket István országrészének 1262. évi megnagyobbí-

159 Vö. *Györffy Gy.*: Történeti földrajz I. 554.

160 Vö. *Györffy Gy.*: Történeti földrajz I. 664. és 554. (9. sz. jegyz.), Jakó Zsigmond azonban a Besztercéhez közel fekvő erdélyi Zsolnával azonosítja (EO I. 481.).

161 Vö. *Györffy Gy.*: Történeti földrajz I. 554., Jakó Zsigmond ez esetben is más megoldást javasol: ő a Besztercéhez közel fekvő Királynémetivel azonosítja a helynevet (EO I. 410.).

162 1264: VMHH I. 275–276.

163 Vö. *Györffy Gy.*: Történeti földrajz I. 530–532.

164 Vö. uo. 82–83.

165 Alighanem az Ung megyei település értendő, vö. *Csánki D.*: Történelmi földrajz I. 361.

166 Vö. *Györffy Gy.*: Történeti földrajz I. 534–535.

167 1264: VMHH I. 276.

168 Vö. *Szűcs J.*: Az utolsó Árpádok 118–119.

tása vetett a felszínre, aligha lettek volna megoldhatatlanok, ha a felekben megvan a vitás kérdések rendezéséhez elengedhetetlen jóakarat és bizalom. A rendelkezésünkre álló adatok azonban arra mutatnak, hogy éppen ezek hiányoztak a leginkább IV. Béla és István ifjabb király kapcsolatából. Valójában a korábbinál összehasonlíthatatlanul véresebb háborúhoz nem a görög sorstragédiák elkerülhetetlen végzetszerűsége vezette el a feleket, hanem konkrét és — lehetőségeinkhez mérten — pontosan nyomon követhető lépések.

A IV. Bélával kötött egyezmény szakali kiegészítései sorában, amint arról már szó esett, első helyen István azon igénye szerepel, hogy a békét az esztergomi és a kalocsai érsek terjessze a pápa elé megerősítésre.[169] Az ifjabb király követelése átgondolt és ésszerű volt: a Szentszék bevonása a viszály rendezésébe biztosítékot jelenthetett volna arra, hogy apja nem rúghatja fel a pozsonyi békében formát öltött megállapodásukat. Különösen fontos lehetett István számára a pápai megerősítés kieszközlése abban az esetben, ha helytálló az a hipotézisünk, mely szerint az 1262. évi konfliktus hátterében is végső soron Béla — Északkelet-Magyarországnak a tatár veszély miatt István kormányzata alá bocsátására vonatkozó — be nem váltott (vagy visszavont) ígérete állt, azaz az ifjabb király rendelkezett már rossz tapasztalattal e téren. Az is kétségtelen ugyanakkor, hogy IV. Béla aligha találhatott kifogásolnivalót fia e törekvésében, feltéve persze, ha a pozsonyi békét nem egyszerű taktikai meghátrálásnak tekintette, hanem szándékában állt az abban foglaltak tiszteletben tartása. Egy több száz éve halott uralkodó valódi szándékainak felderítése nyilvánvalóan nem tartozik a legegyszerűbb feladatok közé, történetünknek azonban vannak olyan mozzanatai, amelyek alapján ez megkísérelhető. Mindenekelőtt aligha tekinthető mellékes körülménynek, hogy semmi nyoma nem maradt annak, hogy a pozsonyi békét a Szentszék valaha is megerősítette volna, jóllehet, mint azt a következőkben látni fogjuk, ez idő tájt meglehetősen élénk volt a kapcsolat a pápai és a magyar udvar között. Sőt, maga a pozsonyi béke — sem az eredeti, IV. Béla és István pecséteivel egyaránt megerősített oklevél,[170] sem az abban írásba foglalt szöveg — nem maradt ránk, puszta létéről és tartalmának egyes elemeiről csak a későbbi utalások alapján tudunk. Bármi is lett a sorsa a pozsonyi okmánynak, az bizonyos, hogy a Szentszékhez nem jutott el. Három hónappal azt követően ugyanis, hogy István a szakali oklevelében felvetette a béke pápai megerősítésének gondolatát, 1263 nyarán megjelent Magyarországon Velasco pápai káplán, IV. Orbán megbízottja, aki a IV. Bélával folytatott tárgyalásai során arra próbálta meg rábírni a királyt, hogy kössön olyan békét fiával, amely mind kettejüknek, mind a Szentszéknek megfelelő módon rendezi a korábbi viszályokat. IV. Béla azonban, arra hivatkozva, hogy fiával már megállapodásra jutott s az egyezség újratárgyalása csak újabb bajokat támasztana, meg-

169 1263: MES I. 485.
170 Vö. 1262: MES I. 476., 477.; 1263: VMHH I. 244.

tagadta a pápa követének kérését, ám arra hajlandó volt, hogy az éppen akkor a környezetében tartózkodó egyházi és világi személyekkel együtt — akik azonban, kevés kivétellel, nem tartoztak a *prelati et barones*, azaz a királyi tanács tagjai közé — esküt tegyen: nem indít támadást fia és annak hívei ellen.[171] Mindebből nagy biztonsággal következtethetünk arra, hogy egyfelől a pápa valóban nem rendelkezett a pozsonyi békeokmány egyetlen példányával sem, hiszen ellenkező esetben mi sem lett volna egyszerűbb, mint Velascót a pápai megerősítéssel a tarsolyában küldeni Magyarországra, másfelől ugyanakkor forrásunkból az is kiderül: IV. Bélának módjában állt volna teljesíteni fiának a pozsonyi béke pápai megerősítésére vonatkozó kívánságát. Az — immár a Szentszék közreműködésével megszülető — „új béke" (*nova pax*) létrehozásával kapcsolatos nehézségekre való hivatkozás hajánál fogva előrángatott kifogásnál többnek aligha tekinthető, hiszen a célnak megfelelt volna a pozsonyi béke szövegének pápai megerősítéssel ellátott átírása. Ahhoz, hogy ehhez elnyerjék István beleegyezését, bizonnyal nem kellett volna körülményes tárgyalásokba bonyolódni vele, mivel — amint arról az ifjabb király szakali oklevele maga tanúskodik — éppen ez volt István kívánsága is. A Velasco-epizód tehát félreérthetetlen bizonyítékát adja annak: IV. Béla valójában a legkevésbé sem tartott igényt arra, hogy a Szentszék bekapcsolódjék az Istvánnal folytatott viszály rendezésébe. Ha Béla már ekkor más — a pozsonyi békében foglaltaktól eltérő — megoldást tervezett, amelynek végrehajtásához szabad kezet akart biztosítani magának, akkor Velasco indítványának elutasítása az ő szempontjából éppoly ésszerű lépés volt, mint István részéről a pozsonyi béke pápai megerősítésének követelése.

Más ügyekben ellenben nagyon is számított Béla a pápa támogatására. Egyetlen napon, 1263. december 21-én, a pápai kancellárián négy magyar vonatkozású okmányt kelteztek. Az elsőben IV. Orbán a magyar király és felesége, Mária királyné kérésére átírta és megerősítette IV. Béla azon oklevelét, amellyel Máriának adományozta a királyné által építtetett visegrádi várat a pilisi ispánsággal (*cum comitatu et districtu de Pelys*) együtt. A második Béla Pozsega megyét Máriának juttató rendelkezését erősítette meg. A harmadik és a negyedik viszont a király kisebbik fia, Béla szlavóniai herceg javára tett intézkedéseit hagyta jóvá. Ezek egyike Nyitra (*Nitria*), Pozsony (*Posonium*), Moson (*Musum*) és Sopron (*Suprunium*) várait adta a herceg kezére, másika pedig az ifjabb Béla szlavóniai hercegségét növelte meg Baranya, Somogy, Zala, Vas és talán Tolna[172] megyékkel.[173] Bő fél évvel későbbi időből, 1264. július 15-ről, hasonló oklevélcsoporttal rendelkezünk. Ekkor a pápa felszólította az esztergomi érseket, illetve a domonkos rend magyarországi provin-

171 1263: VMHH I. 244–245.

172 A szövegben szereplő „Olcha" névalaknak megfeleltethető vár vagy ispánság az Árpád-kori Magyarországon nem ismert: feltehető, hogy a szó a „Tolna" név torzult formája.

173 1263: VMHH I. 252–254., 254., 254–255., 255.

ciálisát, hogy védelmezzék Mária királyné pilisi és pozsegai ispánsággal kapcsolatos jogait.[174] Megismételte IV. Orbán a Béla szlavóniai herceggel kapcsolatos korábbi intézkedéseit: az eltérés, ami indokolhatta az ügy újbóli elővételét, csupán annyi, hogy a hercegnek átadott várak között a szöveg ez alkalommal Vasvárt is felsorolja, míg az ifjabb Béla joghatósága alá került megyék közül éppen Vas hiányzik, ám felkerült a listára az eddigiek mellé Valkó (*Vulco*), miközben a herceg érdekeinek védelmét az esztergomi érseknek és a veszprémi püspöknek is a kötelességévé tette a pápa.[175] Új elem ebben az oklevélsorozatban, hogy IV. Orbán megerősítette IV. Béla leánya, Anna hercegnő számára apja Bellyénre és Szávaszentdemeterre (*quasdam terras et possessiones, que Belin et de Sancto Demetrio nuncupatur*) vonatkozó adományát.[176]

A két oklevélcsoport tovább árnyalja a IV. Béla valódi szándékaira vonatkozó képet. Szembetűnő mindenekelőtt, hogy míg az István ifjabb királlyal kötött pozsonyi békét egyszerűen nem volt hajlandó a Szentszék elé terjeszteni, a királyi család más tagjainak tett adományait nagy számban juttatta el a pápához, hogy megerősítésüket kérje. Béla ugyanazt a fegyvert vetette be ezzel, mint amivel István próbálkozott a pozsonyi béke pápai megerősítését követelve: a Szentszék jóváhagyása egyfajta biztosítékot jelentett arra vonatkozóan, hogy István az egyetemes egyház fejével is szembekerül, ha a jövőben megtámadná apja ezen döntéseit. Azt, hogy a dolog valóban összefüggésben állt Béla és István feszült viszonyával, két körülmény is igazolni látszik. Az első oklevélcsoport 1263. december 21-én kelt, ami szerfelett valószínűvé teszi azt a feltételezést, hogy IV. Béla az augusztus elején Velascóval folytatott kelletlen tárgyalásokat követően döntött úgy, hogy kijátssza ezt a kártyát. A pilisi ispánságot ugyanakkor még 1259-ben adta Béla Mária királynénak,[177] Pozsega megyét pedig valamikor 1258 előtt,[178] de csak 1263 második felében tartotta szükségesnek, hogy intézkedései pápai megerősítéséért folyamodjék: ez a másik körülmény, ami alátámasztja az említett összefüggést. Az sem kerülheti el a figyelmünket, hogy míg Istvánnak az a törekvése, hogy erdélyi hercegsége további területekkel egészüljön ki, fegyveres konfliktushoz vezetett apjával, az ifjabb Béla esetében a király maga növelte meg igen tekintélyes területekkel a szlavóniai hercegséget. A Szlavóniától meglehetősen távol fekvő várak — Nyitra, Pozsony, Moson, Sopron és Vasvár — Béla herceg kezére juttatását IV. Béla ráadásul azzal indokolta, hogy azok az ország határvidékén (*in confinio*) fekszenek, s ellenséges támadás esetén hasznosabb (*utilius*) lesz, ha a herceg

174 1264: VMHH I. 271–272., 272.

175 1264: VMHH I. 272., 273.

176 1264: VMHH I. 273., az említett helynevek azonosításához vö. *Jakubovich E.*: Kún Erzsébet nőtestvére 22–23.

177 1259: VMHH I. 253–254.

178 1258-ban már Mária királyné rendelte el a Pozsega megyei birtokviszonyok felülvizsgálatát (CDCr V. 84–85.).

kormányozza (*gubernari*) azokat.[179] Az előző évtized magyar–cseh háborúira gondolva ez a magyarázat éppen elfogadható is lenne, ha nem tudnánk, hogy 1261-ben IV. Béla és II. Ottokár cseh király békét és szövetséget kötött egymással,[180] s ennek folyományaként Béla herceg és Ottokár rokona, Kunigunda között eljegyzés jött létre.[181] 1263-ban tehát a nyugati határvidéken ellenséges támadás aligha volt várható, sokkal inkább folyhattak a Béla herceg és Kunigunda — végül 1264 októberének elején megtartott — esküvőjét előkészítő tárgyalások. Említésre érdemes végezetül, hogy IV. Béla akkor, amikor Valkó megyét hozzácsatolta az ifjabb Béla szlavóniai hercegségéhez, illetve Szerém megyében adományokat tett Anna leányának, voltaképpen István ifjabb király országrészével és országrészében rendelkezett, amivel formálisan is megsértette a pozsonyi békét, s nem is egyedül ekkor.

Szó esett már IV. Bélának a tornai királyi uradalom tizedeivel kapcsolatos rendelkezéséről, s ismeretesek olyan — igaz, vitatható hitelű oklevelek által fenntartott — intézkedései, amelyek István Abaúj megyei birtokokra vonatkozó döntéseit érvénytelenítik,[182] a Velasco előtt tett esküje idején környezetének egy tagját krasznai ispánnak (*comes de Harasna*) mondják[183] — jóllehet Kraszna megye az Istvánnak átengedett országrészbe esett[184] —, 1264-ben pedig az ifjabb Béla tárnokmestere, Mojs kerül elő bihari ispánként.[185] Az persze valszínű, hogy ezek az ispánságok puszta címnél aligha jelentettek többet az idő tájt, viselésük mégis arra vall, hogy IV. Béla számára a pozsonyi béke csupán kényszerű engedmény s nem a megbékélés záloga volt. Mindezek után aligha férhet kétség ahhoz, hogy IV. Bélának a királyi család tagjait megyékkel, ispánságokkal, várakkal és birtokokkal elhalmozó döntései valójában István ifjabb király ellenében születtek. A király 1206-ban született,[186] így 1263–1264-ben már idős embernek számított, kivált a többségükben a 40. életévük betöltése előtt meghaló Árpád-házi férfiak között.[187] Egészségi állapotáról nincsenek információink, ám nem lenne meglepő, ha intézkedései meghozatalakor saját, esetleg a közeli jövőben bekövetkező halálára is gondolt volna. Adományai, s kiváltképp azok pápai megerősítései, ez esetben a halála után trónra kerülő Istvánnal szemben az ő oldalán álló családtagok jövőjének biztosítására voltak hivatottak.[188]

179 1263: VMHH I. 255., 272.

180 Békeszerződések 72–75., vö. *Pauler Gy.*: A magyar nemzet tört. II. 240–243.

181 Cat. font. I. 272–273.

182 1261: CD IV/3. 51–52.; 1262: CD IV/3. 77–78.; 1263: CD IV/3. 146.; 1264: CD IV/3. 191–194., az utóbbi kettőt azonban vö. RA 1345., 1398. sz.-ok.

183 1263: VMHH I. 244., vö. *Györffy Gy.*: Történeti földrajz III. 516.

184 *Györffy Gy.*: Románok 7.

185 1264: CDCr V. 294.

186 *Wertner M.*: Az Árpádok családi tört. 456–457.

187 *Zsoldos A.*: Az Árpádok és alattvalóik 61.

188 Hogy e gondolat nem lehetett idegen IV. Bélától, mutatja az az 1270-ben, nem sokkal halála előtt írt levele, melyben II. Ottokár oltalmába ajánlotta feleségét, Máriát és leányát, Anna hercegnőt, l. 1270: ÁÚO III. 204.

Joggal merülhet fel ezek után a kérdés, hogy mit szólt mindehhez István. Valószínűleg semmit, mert aligha volt tisztában a helyzettel. Az ifjabb király, amennyire ez a rendelkezésünkre álló adatok alapján egyáltalán megítélhető, 1263-ban saját országrészében időzött: február 13-án Váradon, március 12-én Patakon, 31-én Pásztón, május 3-án Szakalon, augusztus 24-én Várkonyban adott ki oklevelet, a karácsonyt pedig Beregben töltötte.[189] A mégoly hiányos itinerárium adataiból jól kirajzolódik az év két olyan időszaka — a kora nyár és az ősz egésze —, amikor nem tudjuk, hogy István hol tartózkodott. A jelenséget kézenfekvőnek látszik összekapcsolni azzal a két külpolitikai vonatkozású eseménnyel, amelyek 1263-hoz köthetők. Ebben az évben újra fenyegető hírek érkeztek a tatárokat uraló Kelet felől. Ez alkalommal azonban nemcsak tatár követek jutottak el Magyarországra,[190] mint 1259-ben, hanem csapatok is: 1264-ben István azért adományozott bizonyos erdélyi birtokat gyógyi András ispánnak, mert az a határvidéken (*in confiniis*) a tatárok ellen harcolt.[191] Mivel a tatár betörésről és pusztításokról IV. Orbán pápa már október 14-én értesült,[192] aligha lehet kétséges, hogy a támadást indokoltan lehet 1263 májusa és júliusa közötti időszakhoz kötni.[193] A határ menti összecsapásokból nagyobb hadjárat azonban nem fejlődött ki, mert István tatárokhoz küldött követének sikerült a terv feladására rábírnia őket.[194] A másik külpolitikai vállalkozás, amely viszont inkább az év őszére tehető, István második bolgár hadjárata volt. Az ifjabb király csapatait Kán nembéli László erdélyi vajda és fivére, Gyula vezették,[195] maga személyesen nem vett részt a hadjáratban, hogy miért, csak találgathatjuk: talán a tatárokat tartotta szemmel, talán apját. Október 16-án mindenesetre István nádorát, Dénest Péterváradon találjuk,[196] meglehet, hogy az ifjabb király kíséretében. Ha valóban így volt, inkább arra gondolhatunk: István a hadjárat helyszínéhez közeli határszakaszon tartózkodva várta a híreket, készen arra, hogy szükség esetén személyesen avatkozzék be annak menetébe.

Az 1263-as esztendő István országrészéhez köthető eseményei a legkevésbé sem tanúskodnak tehát arról, hogy az ifjabb király apja elleni akcióra készülődött volna, a viharfellegek gyülekezését tanúsító adataink egyértelműen IV. Béla tevékenységéhez köthetők. Nincs ebben semmi meglepő, hiszen lát-

189 CD IV/3. 158., HO V. 40. (keltére l. *Karácsonyi J.*: Hamis 126–127., 59. sz.), CD V/1. 103., MES I. 486., ÁÚO VIII. 20. (keltére l. RA 1802. sz.), Zichy I. 12. (keltére l. *Pauler Gy.*: A magyar nemzet tört. II. 533., 192. sz. jegyz.).

190 1263: VMHH I. 264–265.

191 1264: ÁÚO VIII. 96.

192 1263: VMHH I. 250.

193 Pauler 1263 őszére tette a tatár betörést (*Pauler Gy.*: A magyar nemzet tört. II. 253.), aminek helyes voltában azonban az előző jegyz.-ben idézett adat alapján joggal kételkedhetünk.

194 *Györffy Gy.*: Románok 7.; 1270: CDCr V. 569.

195 1266: HO VI. 142–143.; 1268: ÁÚO VIII. 196.; 1270: HO VI. 166–167., ÁÚO XII. 12., vö. *Pauler Gy.*: V. István bolgár hadjáratai 171–173.

196 (1263): HO VI. 163. (keltére l. *Karácsonyi J.*: Hamis 126–127., 58. sz.).

hattuk: István az ország 1262. évi megosztásával a maga részéről lezártnak tudta a korábbi viszályokat, Béla ellenben a pozsonyi békével előállt viszonyokat csupán ideiglenesnek tekintette. Az is bizonyosra vehető, hogy a király nem valamiféle hirtelen ötlettől vezérelve intézett támadást 1264-ben fia ellen. Amikor megindította csapatait, azok két irányból hatoltak be az ifjabb király országrészébe: az egyik had, amelyben ott volt Anna leánya is, északon tört előre elfoglalva Patak várát, ahol fogságba esett István családja,[197] miközben egy másik sereg a Maros völgyében haladva egészen Déváig jutott, ahol azonban vereséget szenvedett István seregvezéreitől. Ez utóbbi sereget egy alkalommal magyarokból és kunokból állónak mondják (*exercitum Hungaricum et Comanicum*),[198] de nagyobb lehetett a kunok aránya, mert a dévai csatáról többnyire mint a kunok ellen vívott ütközetről emlékeznek meg forrásaink.[199] Az István ellen vonuló kun–magyar sereg vezetői Kán nembéli László és Gyula voltak,[200] akik 1263-ban még az ifjabb király csapatait vezényelték a Balkánon, időközben azonban átálltak IV. Béla oldalára az általuk vezetett kunokkal együtt. Aligha lehet kétséges, hogy mind a több irányból történő támadás előkészítése, mind a kunok és István báróinak átcsábítása hosszabb szervezőmunkát igényelt. A kunok esetében a pozsonyi békéig vezethetők vissza az átállás előzményei: az egyezmény poroszlói megerősítését írásba foglaló oklevelében István nemcsak az ifjabb királyi, hanem a „kunok ura" (*dominus Cumanorum*) címet is felvette,[201] ami arra vall, hogy a kunok is a béke rendelkezései értelmében kerülhettek a fennhatósága alá. Másfelől azonban az 1264. évi dévai csata körülményeinek ismeretében kap különös jelentőséget az a tény, hogy már a poroszlói oklevélben azt olvashatjuk: IV. Béla ígéretet tett arra, hogy István kunjait nem fogja a maga oldalára csábítani.[202] Ennek azonban éppen az ellenkezője történt, s hogy IV. Béla vagy a nevében tárgyalók jó munkát végeztek, annak igazolására elegendő megemlíteni: a kunok a dévai vereséget követően is kitartottak IV. Béla oldalán, s egy Menk nevű vezérük újabb csatát állva szenvedett vereséget Istvántól a háború egy későbbi szakaszában.[203] A harcok idejére visszatekintő okleveleiben az ifjabb király gyakran elpanaszolja, hogy hívei elhagyták a nehéz időkben,[204] az esetek többségében azonban alighanem olyanokról lehet szó, akik, látván IV. Béla seregeinek gyors sikereit a háború kezdetén, még idejében igyekeztek a győztesnek látszó fél mellé állni — s átadták például a rájuk bízott vára-

197 1271: Zala I. 58.; 1272: ÁÚO III. 275.; 1273: CDCr VI. 36.

198 1279: HO VI. 241.

199 1267: CD IV/3. 407–408.; 1269: EO I. 218.; 1273: CDCr VI. 36.

200 1267: CD IV/3. 407–408.; 1268: ÁÚO VIII. 196.

201 *Szentpétery I.*: V. István ifjabb királysága 82.

202 1262: karissimus pater noster promisit, non sollicitare Cumanos nostros, allicere, rogare et rogari facere ad se venire, nec ultro venientes recipere vel tenere — MES I. 478.

203 1279: HO VI. 241.

204 1267: CD IV/3. 408.; DL 632., RA II/1. 36.; 1268: HO VI. 153., RA II/2–3. 36.

kat az öreg király seregvezéreinek[205] —, a kunok és a Kán-fivérek esetében azonban nyilvánvalóan nem erről van szó, hiszen ők még a háború kitörése előtt elpártoltak uruktól. Istvánt ugyanakkor más bizalmasai is elhagyták. Az ifjabb király kancelláriáját ténylegesen irányító alkancellár tisztségében éppen 1264-ben történt változás: az ebben az évben kelt oklevelek többségében még Benedek aradi prépost szerepel alkancellárként, néhány esetben azonban az a Lodomér — a későbbi váradi püspök, majd esztergomi érsek[206] — tűnik fel e tisztségben, aki egészen 1266-ig vezette István okleveleinek kiadását. Mivel utóbb Benedek IV. Béla környezetében bukkan fel, a jelenséget régóta úgy szokás magyarázni — s minden bizonnyal helyesen —, hogy a prépost szintén azok sorait gyarapította, akik elhagyták Istvánt.[207] Minden bizonnyal ugyanez idő tájt állhatott át IV. Béla oldalára az ifjabb király egyik legtekintélyesebb bárója, Péc nembéli[208] György fia Dénes is, aki pedig már évek óta István szolgálta: 1259-ben asztalnokmestere,[209] 1263-ban pedig nádora volt.[210] Ezt követően azonban eltűnik az ifjabb király környezetéből, hogy aztán az ifjabb Béla tisztségviselői között találkozzunk vele a herceg udvarispánjaként.[211]

IV. Béla előkészületei István ifjabb király hatalmának felszámolására kétségkívül titokban történtek. A dolog természetéből fakadóan ez persze, bizonyos mértékig természetes, nehéz ugyanakkor megítélni, hogy lépései milyen mértékben maradhattak rejtve fia előtt. Az, hogy apja országrészében valami készülődik, nyilván ismertté vált előtte, hiszen bizonyos hírek eljutottak hozzá. De nemcsak hírek, hanem menekülők is. Kétségtelen, hogy fontos figyelmeztető jel lehetett, amikor Rátót nembéli[212] Domokos fia István, Mária királyné addigi lovászmestere és tárnokispánja megjelent udvarában. Az ifjabb király tőle szerezhetett tudomást arról, hogy apja nem egyszerűen megfosztotta méltóságától Csák bán mosoni ispánt, de fogságra is vetette.[213] IV. Béla tettének indokairól forrásaink hallgatnak, de nehéz másra gondolni, mint hogy az valamiképpen az István ifjabb királlyal való viszállyal állt összefüggésben. A dolog még tavasszal történhetett, mert Csák — aki bizonyosan a Csák nemzetség ugodi ágából való Demeter fiával azonosítható, s nem Hahót nembéli Buzád fia Csákkal[214] — március 25-én még mosoni ispánként

205 L. pl. 1270: ÁÚO VIII. 259–260., vö. még 1268: RA II/2–3. 36.

206 *Fejérpataky L.*: Kanczellária 119.; Esztergomi érsekek 128. (a vonatkozó rész Beke Margit munkája).

207 *Fejérpataky L.*: Kanczellária 118–119.; *Pauler Gy.*: A magyar nemzet tört. II. 256–257.

208 *Wertner M.*: Dénes nádor.

209 1259: DF 286 536.

210 1263: MES I. 485., HO VI. 163. (ez utóbbi keltére l. *Karácsonyi J.*: Hamis 126–127., 58. sz.).

211 1268: DL 42 380., CDCr V. 477., CDCr V. 480. — Dénes politikai pályafutására l. *Wertner M.*: Dénes nádor, *Wertner M.*: Nádorok 117. és *Karácsonyi J.*: Magyar nemzetségek 887–891.

212 *Karácsonyi J.*: Magyar nemzetségek 917.; *Wertner M.*: Udvari tisztviselők 643.

213 1265: ÁÚO XI. 546.

214 Zolnay László, habozva bár, de végül az utóbbi megoldás mellett döntött (*Zolnay L.*: Szám-

szerepel,[215] április 13-án viszont már Kemény fia Lőrinc országbírót találjuk e poszton.[216] Gyaníthatóan Csák bán példáján okulva gondolhatta úgy Rátót nembéli István, hogy helyesebb lesz, ha István ifjabb király védelme alá helyezi magát, aki meg is tette felesége lovászmesterévé. Az, hogy Rátót István félelme mennyiben volt indokolt, a történtek hátterének ismerete nélkül aligha dönthető el, átállásával mindazonáltal valóban kihívta maga ellen IV. Béla haragját, aki a saját országrészébe eső birtokait feldúlva tetemes károkat okozott neki.[217]

A szemlátomást mind hisztérikusabbá váló politikai viszonyok ugyanakkor lehetőséget teremtettek a zavarosban halászók számára, hogy megkíséreljék a maguk javára fordítani azokat. Így történt, hogy a jogrend határait hatalmaskodásaival már korábban is át-átlépő Zala megyei nagybirtokos, Hahót nembéli Arnold fia Panyit egy újabb erőszakos akciója következményeinek elkerülését az ifjabb király pártfogásától remélte. Bár a két országrész közös bírósága szintén elmarasztaló ítéletet hozott vele szemben, mégis sikerült politikai üldöztetésnek feltüntetnie István előtt az ellene hozott döntést, s olyan oklevelet eszközölt ki az ifjabb királytól, amelyben az kötelezettséget vállalt arra, hogy trónra lépése után, érvénytelennek tekintve a Panyit ellen hozott ítéleteket, visszaadatja majd elkobzott birtokait. Az okmány még Benedek aradi prépostot nevezi meg ifjabb királyi alkancellárként, tehát bizonyosan október eleje előtt kelt.[218]

Szerfelett valószínű ugyanakkor, hogy István 1264 őszén nem tulajdonított túlzott jelentőséget mindezen fejleményeknek. A későbbiekben látni fogjuk ugyanis, hogy — ellentétben a korábbi, az események Pauler-féle rekonstrukcióján alapuló vagy azt csak kis mértékben módosító véleményekkel — a háború valójában legkorábban csak 1264 decemberének elején törhetett ki, előzőleg pedig István személyesen jelen volt 1264. október 5-én öccse, Béla szlavóniai herceg valahol a nyugati határszélen, Pozsony környékén tartott esküvőjén, amint az az eseményről részletes beszámolót adó Stájer Ottokár rímes krónikájában[219] olvasható. István megjelenése az esküvőn önmagában is elegendő bizonysága annak, hogy nem számított az 1262 novembere óta — látszólag — nyugvópontra jutott viszály közeljövőben történő kiújulására, ellenkező esetben ugyanis nyilván nem merészkedett volna apja országrészébe. Amennyire a rendelkezésünkre álló források alapján megítélhető, a pozsonyi béke megkötését követően először ekkor került sor személyes találkozóra apa

adás 93–94.), ám Tóth Melinda meggyőzően érvelt amellett, hogy az előbbi azonosítás sokkal inkább összeegyeztethető adatainkkal (*Tóth M.*: Buzád-nemzetségbeli Csák 194., 197., 17. sz. jegyz.).

215 1264: UB I. 300.

216 1264: CD IV/3. 197.

217 1265: ÁÚO XI. 544–546.

218 1264: UB I. 305. — Panyit viselt dolgaira l. *Karácsonyi J.*: Magyar nemzetségek 570–572.

219 Cat. font. III. 1799–1804., vö. *Vizkelety A.*: Menyegző 571–584.

és fia között; nyilván volt miről beszélniük. Oly szoros a kronológiai jellegű összefüggés a lakodalom és a háború kezdete között — a közben eltelt két hónap éppen elegendő lehetett a támadó félnek, azaz IV. Bélának a hadműveletek szorosan vett katonai előkészítésére —, hogy okkal gyanakodhatunk arra: Béla herceg esküvőjén történhetett meg az, ami felszította a háború tüzét az ellentétek két éve lappangó parazsából.

Számos jel mutat arra, hogy IV. Béla elérkezettnek látta az időt ahhoz, hogy valamiféle ultimátum megfogalmazásával próbálja meghátrálásra kényszeríteni Istvánt. A király joggal gondolhatta, hogy minden adut a kezében tart. Az esküvő kétségtelenné tette, hogy II. Ottokár cseh király elkötelezte magát a vele való szövetség mellett, így tőle nem kellett tartania. Október elejére megérkezhettek a magyar udvarba IV. Orbán pápa júliusban kiállított levelei,[220] amelyek részint IV. Béla Mária királyné, Béla herceg és Anna hercegnő számára tett adományait erősítették meg, részint István ifjabb királyt vonták felelősségre az anyjától és nővérétől elvett birtokok miatt, így a király az egyetemes egyház fejének támogatását is maga mögött tudhatta. Az is bizonyosra vehető, Béla már azt sem tartotta szükségesnek, hogy István egykori bizalmasainak az átállása titokban maradjon. Benedek alkancellár esetében erre abból következtethetünk, hogy István még 1264-ben kinevezte utódát Lodomér személyében, akinek kezéből két oklevél is kelt még 1264-ben.[221] Nem valószínű, hogy Benedek elpártolása csak a háború kitörésekor került volna napvilágra, amint azt Pauler feltételezte,[222] ekkor ugyanis Istvánnak fontosabb dolga is akadt, mint kancelláriájának átszervezése. Mivel azonban ismerünk olyan, 1264-ben kelt ifjabb királyi okleveleket, amelyek Lodomért szerepeltetik alkancellárként,[223] világos, hogy Lodomér még a háború kitörése előtt ténylegesen átvette István kancelláriájának irányítását, azaz Benedek pálfordulásának kiderülése és a háború kezdete között némi időnek kellett eltelnie. Ugyanezt a következtetést látszik megerősíteni, hogy az ifjabb király egyik hitelezője — ésszerű feltevés szerint azt követően, hogy az alkancellár átállásának híre napvilágra került — sebtiben összeállította a „Benedek prépost idejében" (*tempore Benedicti prepositi*) lefolytatott ügyleteket érintő követeléseinek jegyzékét, nehogy a kitörőben lévő politikai vihar miatt veszteségeket kelljen elszenvednie.[224]

---

220 IV. Bélának és István ifjabb királynak az 1264–1265. évi háborút lezáró Margit-szigeti békeszerződést írásba foglaló oklevelei 1266. márc. 23-án keltek, s azokat jún. 22-én írta át és erősítette meg IV. Kelemen pápa (VMHH I. 284–287.), ami arra vall, hogy az okmányok Itáliába juttatása, illetve a pápai döntéshozatal kereken három hónapnyi időt vett igénybe. IV. Orbán 1264. júl. 15-én, illetve júl. 19-én kelt oklevelei tehát október elejére minden bizonnyal megérkeztek már Magyarországra.

221 *Fejérpataky L.*: Kanczellária 119.

222 *Pauler Gy.*: A magyar nemzet tört. II. 257.

223 HO VI. 124–125., ÁÚO VIII. 97–98.

224 *Zolnay L.*: Számadás 89. — Magát a jegyzéket l. uo. 80–82.

Az a tény, hogy a háború végül is kitört, szükségtelenné tesz minden töprengést afelett, hogy mi lehetett István válasza apja ultimátumára. Miként 1262-ben IV. Bélának, most az ifjabb királynak volt oka a felháborodásra, s gyanítható, hogy nem is igyekezett palástolni haragját, amikor szembesült apja „mesterkedései"-vel (*machinari*).[225] Kiderült, hogy a pozsonyi békeokmány értéktelen pergamendarab, apja — amint IV. László egy, az eseményekre visszatekintő oklevele fogalmaz — „országából [...] az erdélyi részekbe" (*de regno suo* [...] *ad partes Transilvanas*) akarja űzni,[226] s ráadásul Erdély felett sem lehet teljes a joghatósága, mert feleségének, Erzsébetnek le kellene mondania az ottani királynéi birtokokról. Ha István mindezt megalázónak és elfogadhatatlannak gondolta, az nagyon is érthető, IV. Bélának viszont nem volt oka engedékenynek lenni: a háború immár valóban elkerülhetetlenné vált.

225 1273: CDCr VI. 36.
226 1279: HO VI. 241.

A HÁBORÚ

Az ultimátum elutasítása utáni időszakot mindkét fél arra használta fel, hogy felkészüljön az immár elkerülhetetlen összecsapásra. A támadást megindító IV. Béla esetében ez persze, magától értetődik. Béla intézkedéseinek középpontjában haderejének mozgósítása állott, ám arra is volt gondja, hogy a tatárjárás után alapított Buda élére — figyelmen kívül hagyva a budai Várhegyre települő pesti polgárok kiváltságlevelében biztosított jogot, melynek értelmében maguk választhatnak *maior ville*nak vagy *villicus*nak ('falunagy') nevezett elöljárót, azaz bírót[1] — a maga emberét állítsa: a *rector* címet viselő tisztviselő a vár katonai parancsnoka, várnagya és a város bírája lett. A feladatra Béla Preussel Henrik személyében egy osztrák lovagot választott ki, aki az 1250-es évek ausztriai háborúi idején még ellene harcolt,[2] utóbb azonban a magyar király szolgálatába állott. Henrik kiváltképpen Mária királyné bizalmát élvezte, István ifjabb király azonban az ellenségei között tartotta számon, s ezért az 1262. évi pozsonyi békéből is kizárta.[3] Valószínűnek ítélhető, hogy IV. Béla szemében éppen ez tette alkalmassá Henriket a budai rektorság ellátására. Feltűnő ugyanis, hogy 1264. szeptember 11-én még Péter *villicus* állt Buda élén, miközben Henrik Bars megye ispánságát viselte,[4] az 1265 márciusában megvívott isaszegi csatára vonatkozó forrásaink azonban, mint látni fogjuk, már budavári rektorként emlegetik Henriket, aki ilyen formán valamikor 1264. szeptember 11. után kaphatta a rektori tisztséget, minden bizonnyal azt követően, hogy öccse októberi esküvőjén István ifjabb király elutasította apja ultimátumát. Joggal kapcsolta tehát össze a kutatás a budavári rektorátus létrehozását azzal a politikatörténeti fejleménnyel, hogy 1264 őszén IV. Béla és István viszonya újra nyíltan ellenségessé vált.[5]

István előkészületeiről hasonló részletek nem ismertek, de bizonyos — közelebbről a történet egy későbbi pontján tárgyalandó — körülmények egyértelműen arra utalnak: az ifjabb király is készült a harcra.

A háború kezdetének időpontját Pauler Gyula „mintegy az év derekán, június végén" vélte megtalálni, amikor is szerinte István ifjabb király IV. Bélához pártolt erdélyi vajdája, Kán nembéli László fivérével, Gyulával együtt

---

1 1244: BTOE I. 42.
2 1251: CD IV/2. 92–95.
3 1262: MES I. 477.
4 (1264): Zichy I. 18. — Keltére l. *Kubinyi A.*: Buda pecséthasználata 139. (218. sz. jegyz.).
5 L. *Kubinyi A.*: Buda pecséthasználata 127.; *Györffy Gy.*: Pest-Buda 194.

kunokból és magyarokból álló serege élén betört Erdélybe a Maros völgyén keresztül.[6] Ismeretes ugyanakkor, hogy IV. Béla fiatalabb fiának, Béla szlavóniai hercegnek az 1264. október 5-i esküvőjéről rímes krónikájában részletes beszámolót adó Stájer Ottokár szerint az ünnepségen IV. Béla mindkét fia jelen volt, a vőlegény Béla hercegen kívül tehát István ifjabb király is.[7] Ez a hír természetesen messzemenően alkalmas arra, hogy megkérdőjelezze Pauler említett, a háború kitörésének idejére vonatkozó álláspontjának helyességét. Ezzel Pauler is tisztában volt, ő azonban úgy látta, hogy a jelen lévő személyek felsorolását illetően Ottokár krónikája nem tekinthető megbízhatónak, hiszen azok sorában említi a „a macsói király"-t, „akinek felesége Béla király lánya volt",[8] azaz azt a Rosztiszlav herceget — IV. Béla Anna leányának férjét —, aki már 1262-ben meghalt.[9] A tévedés valóban nyilvánvaló, kérdés mármost az, hogy vajon Ottokár két személyt — tudniillik Istvánt és Rosztiszlavot — vagy csupán egy szót illetően tévedett. Egyfelől ugyanis az könnyen elképzelhető, hogy az Ottokár említette „macsói király" nem a már halott Rosztiszlav, hanem annak fia, Béla volt, akinek persze, nem „felesége", hanem édesanyja volt IV. Béla leánya. Ne feledjük, ez esetben az ünnepségen egyidejűleg volt jelen a magyar királyi család három Béla nevű tagja, s a közöttük lévő családi kapcsolatok szálait talán nem voltak képesek kibogozni a krónikás Ottokár informátorai, ami elégséges magyarázatul szolgálhat egy efféle tévedésre. Ugyanakkor viszont az, hogy az új macsói herceg, azaz Rosztiszlav és Anna fia, Béla túl fiatal ahhoz, hogy IV. Béla leányának férje lehessen, aligha merülhetett fel abban, aki tudott II. Ottokár cseh király és a nála jóval idősebb Babenberg Margit házasságáról. Másfelől viszont az jóval kevésbé látszik valószínűnek, hogy István ifjabb királyt ne lettek volna képesek felismerni és azonosítani az esküvőn megjelenő cseh, osztrák és stájer előkelők, hiszen IV. Béla idősebb fiát nemcsak a kroissenbrunni csata forgatagából, hanem még stájer hercegsége idejéből is ismerhették.[10]

Annak igazolására ugyanakkor, hogy a magyar belháború valójában jóval a Pauler által javasolt nyári időpontnál később tört ki, tehát István ifjabb király valóban jelen lehetett öccse esküvőjén, más érvek is felhozhatók.

6 *Pauler Gy.*: A magyar nemzet tört. II. 257. — Álláspontját elfogadta Szűcs Jenő is (l. *Szűcs J.*: Az utolsó Árpádok 120.), Solymosi László viszont — arra hivatkozva, hogy István ifjabb király aug. 1-jén még Sáros várában tartózkodott (vö. RA II/1. 24., 1833a. sz.) — aug. 1. utánra helyezte a harcok kezdetét, l. Kronológia 159–160. (a vonatkozó rész Solymosi L. munkája).

7 Cat. font. III. 1803.

8 Der kunic von Matschouwe, des selben husfrouwe was an underwint kunic Welans kint — uo.; az idézett magyar fordítás Vizkelety András munkája, l. *Vizkelety A.*: Menyegző 579.

9 *Pauler Gy.*: A magyar nemzet tört. II. 535., személyére l. *Wenzel G.*: Rosztizlaw; *Wertner M.*: Az Árpádok családi tört. 463–475.

10 Megjegyzésre érdemes, hogy — igaz, más megfontolások alapján — Zolnay László is arra a következtetésre jutott, hogy István ifjabb király részt vett öccse menyegzőjén, l. *Zolnay L.*: Számadás 98.

Mindenekelőtt eleve szerfelett valószínűtlennek mondható, hogy az ország keleti felén dúló háborúval egyidejűleg fényes ünnepséget rendezzenek a nyugati határszélen. Stájer Ottokár IV. Béla kíséretének leírásakor említést tesz „öt nagy hatalmú herceg"-ről, köztük „az erdőelvi"-ről, „akinek hatalmas a gazdagsága". A krónika szövegéből, sajnos, nem derül ki egyértelműen, hogy ezeket Ottokár csak azért említi, hogy a magyar király hatalmát jellemezze, vagy azért, mert a „hercegek" jelen is voltak az esküvőn. Ha ez utóbbi — egyébiránt valószínűbbnek ítélhető — esetről lenne szó, akkor a háború nyári megindulását elfogadva azt kellene gondolnunk, hogy Kán nembéli László erdélyi vajda előbb támadást intézett korábbi ura, István ifjabb király ellen, majd annak seregvezéreitől vereséget szenvedett a Déva közelében vívott csatában, hogy aztán az esküvőn megjelenve pihenje ki balsikerű hadjárata fáradalmait. Hasonlóképpen nehezen érthető, hogy kik lehettek azok az előkelő, hatalmas és gazdag magyar „grófok", akiknek keleties pompájáról oly érzékletes képet fest Stájer Ottokár leírása, ha a IV. Béla kormányzatában kulcsszerepet játszó bárók többsége István ifjabb király országrészében harcolt az esküvő idején. Mindezek a nehézségek egyszeriben semmivé válnak, ha a magyar belháború megindulását az ifjabb Béla herceg esküvője utáni időkre tesszük.

Ez annál is inkább tanácsosnak tűnik, mert Stájer Ottokár krónikájától független forrásaink is támogatják ezt a megoldást. Ezek egyike szerint Simon alországbíró 1264. október 6-ra peres feleket idézett meg színe elé, akik azonban az ezt a határnapot nekik kijelölő bírói ülésszak óta eltelt időben egyezségre jutottak egymással, amiről az alországbíró október 9-én Pozsonyban oklevelet állított ki a részükre.[11] Nyilvánvaló tehát, hogy az öreg király országrészében októberben a maguk szokott módján működtek a kuriális bíróságok, jóllehet háború esetén inkább ezek működésének felfüggesztését, s a pereknek a hadoszlás (*residentia exercitus*) utánra halasztását várnánk.[12] Az sem mellékes körülmény ugyanakkor, hogy Simon alországbíró oklevelének keltezése alapján joggal merül fel: ő is jelen volt az ifjú Béla herceg esküvőjén, miközben maga az országbíró, Kemény fia Lőrinc, éppen István ifjabb király ellen vonult seregével, ha ugyan már meg nem kezdte Feketehalom ostromát, amint az a háború feltételezett nyári kezdetéből következnék. Az, hogy erről szó sem lehet, világosan kiderül egy újabb, szintén Simon alországbíróval kapcsolatos oklevélből. Az okmány, sajnos, sérült — a jobb szélén több centiméteres sáv hiányzik belőle —, az azonban így is kiderül szövegéből, hogy a vasvári káptalan előtt megjelent ollári Loránd fia Pál ispán (*comes Paulus filius Lorandi de Allar*) és bemutatott egy oklevelet, kérve annak átírását, ami meg is történt. Az átírt oklevél elején annyi tisztán olvasható: „... zalai [...] jelen oklevél megtekintőinek jelezzük, hogy albíránk, Simon ispán oklevelében lát-

11 1264: ÁÚO VIII. 103–104.

12 Vö. *Almási T.*: Residentia exercitus 49.

tuk" (*Zaladiensis presencium inspectoribus significamus, quod vidimus in litteris comitis Symonis viceiudicis nostri*), majd arról lehet szó — amennyire a töredékes szövegből kivehető —, hogy Simon albíró egy birtok három részre osztásáról rendelkezett bizonyos személyek között — közülük Jachk fia Péter ispán, Ezen fiai, Olivant és Tamás, továbbá Borch és Roland neve maradt meg —, az eljárás egyik határnapjaként a mindenszentek ünnepét közvetlenül megelőző vasárnapot (*dominica proxima ante festum Omnium sanctorum*) jelölve ki. A határnapon (*adveniente igitur ipso termino*) a felek megjelentek a vasvári káptalan által átírt oklevél kiadója előtt, aki írásba foglalta az osztozás eredményeként kialakult határokat. Tudható még, hogy az átírt oklevél 1264-ben kelt (*Datum anno Domini millesimo c^o^c^o^ lx^o^ quarto*). Az átírt oklevelet kiadója Pál zalai ispánnak tulajdonította, s a vasvári káptalan kiadványát 1310 körülre keltezte.[13] Ha az utóbbi feltételezés talán el is fogadható — az oklevelet bemutató Loránd fia Pál apja lehetett az 1264. évi oklevélben említett Rolandus —, az átírt oklevél kiadójának meghatározása azonban bizonyosan téves, hiszen egyfelől a vasvári káptalan oklevelének eredetijében nyoma sem látható a kiadásban szereplő Pál (*Paulus*) névnek,[14] másfelől pedig a rendelkezésre álló töredékes szövegből sem nehéz felismerni, hogy az a zalai tisztségviselő, aki az 1264. évi oklevél kiadója volt, aligha lehet más, mint Kemény fia Lőrinc országbíró, aki 1264-ben valóban viselte a zalai ispánságot,[15] s akinek *viceiudex*e — azaz alországbírája — a már említett Simon ispán volt.[16] Mivel 1264-ben a mindenszentek ünnepét megelőző vasárnap október 26-ra esett, kétségtelen, hogy mind Lőrinc, mind Simon még október végén is az országbírói, illetve alországbírói tisztségükből fakadó feladataikat látták el, ami nyilvánvalóan kizárja, hogy ezzel egyidejűleg háború dúljon az ország keleti felén, kiváltképp olyan, amelyben maga Kemény fia Lőrinc országbíró is mint seregvezér tevékenyen részt vesz.

A harmadik forrásunk, amely döntő súllyal esik latba a háború kezdetének meghatározásakor, szintén egy 1264-ben kelt bírói ítéletlevél. Ez István ifjabb király udvarispánjának — egyszersmind Gömör megye ispánjának —, Baas mesternek (*magister Baas iudex curie regis Stephani comes de Gumur*)[17] az oklevele, mely a Balogsemjén nembéli[18] Tumpa fia Benedek és Ubul fia Mihály ispán által Panyola birtok felosztása miatt (*super divisione terre Panala vocate*) támadt perben kötött egyezséget foglalja írásba. Szent Márton tizenötödnapján (*in quindena Beati Martini*), tehát november 25-én, az egyezségben foglaltak-

13 HO VI. 126–129.

14 DL 93 962.

15 1262: PRT II. 317., UB I. 279., ÁÚO V. 271. (keltére l. *Karácsonyi J.*: Hamis, hibás 156–157., 213. sz.); 1263: UB I. 282., UB II. 295. — 1265. nov. 30-án még Kemény fia Lőrinc az országbíró, a zalai ispánságot azonban már más viseli (UB I. 313.).

16 1262: ÁÚO XI. 519., UB I. 279.; 1264: CD IV/3. 247., CD IV/3. 248., ÁÚO VIII. 103.

17 Személyére l. *Wertner M.*: Bás országbíró 39–43. és *Wertner M.*: Országbírák 25.

18 *Karácsonyi J.*: Magyar nemzetségek 206–207.

nak megfelelően meg is történt a birtok felosztása és a határok elkülönítése, mégpedig Egyed szatmári plébános, István ifjabb király feleségének káplánja (*Egidio plebano de Zotmar ac capellano karissime consortis regis Stephani*) jelenlétében.[19] Az oklevél kiállítására ily módon a legkorábban november 26-án, a valóságban azonban minden bizonnyal valamivel később került sor. Már az is teljesen valószínűtlen, hogy IV. Béla országrészében békésen folyjanak a hétköznapok a Kelet-Magyarországon dúló háború idején, elvileg mégis elképzelhető. Az azonban, hogy november végén — amikor a Pauler által javasolt időrend szerint már hónapok óta dúlt a háború — birtokügyekkel foglalatoskodjék éppen az a Balogsemjén nembéli Ubul fia Mihály, akiről okkal gondolhatjuk, hogy az ifjabb király bizalmas hívei közé tartozott,[20] s István udvarispánjának sem volt más dolga, mint annak írásba foglalása, végképp lehetetlen. Ez annál is inkább kijelenthető, mert a felosztott Panyola az István ifjabb király fennhatósága alá tartozó Szatmár megyében fekszik,[21] s bár ennek területén folyó harcokról nincs tudomásunk, de a szomszédos Zemplén déli része,[22] illetve a szintén szomszédos Bereg[23] kétségtelenül hadszíntér volt már a háború kezdetén, miközben tudunk olyan szatmári birtokosról, aki István ifjabb királyhoz csatlakozva védte Feketehalom várát.[24]

Mindezek alapján kétségtelen, hogy a belháború 1264 decemberénél korábban nem törhetett ki, s mivel 1265. március 28-án már a békét helyreállító egyezség megerősítését kérte IV. Béla az újonnan megválasztott pápától, IV. Kelementől,[25] a hadműveletekre mindössze három, de legfeljebb három és fél hónap alatt került sor, azaz a háború viszonylag rövid idő alatt zajlott le.

A harcokról a legrészletesebb beszámoló abban az 1279-ben kelt oklevélben maradt ránk, amelyben IV. László király foglalja össze Kökényesradnót nembéli[26] Mikud és fivére, Imre érdemeit: „amikor igen szeretett nagyatyánk, Béla király úr bizonyos báróinak rosszindulatú tanácsára említett atyánkat országából az erdélyi részekre űzte el szánalomra méltó módon, a magyar és kun sereget, amelyet ugyanazon nagyatyánk küldött atyánk megfutamítására, ez a Mikud bán legyőzte fivérével, Imre mesterrel és atyánk más báróival együtt, amikor is ez a Mikud bán fivérével, az említett Imre mesterrel mindenki szeme láttára dicséretes szolgálatokat tett. Amikor pedig ugyanez a Béla király Kemény fia Lőrinc fővezérrel nagyobb sereget küldött atyánk ellen, aki az említett Mikud bánnal, Imre mesterrel és más báróival a Fekete-

19 1264: CD VI/2. 388–389.
20 Mihályt már Stájerországban István herceg oldalán találjuk (CD V/1. 105–106.), 1262-ben pedig Patakon kapott egy épülőfélben lévő tornyot urától (ÁÚO III. 24.).
21 *Csánki D.*: Történelmi földrajz I. 482.
22 Vö. 1271: Zala I. 57–58.; 1272: ÁÚO III. 275.; 1273: CDCr VI. 35.
23 L. 1273: CDCr VI. 35. és 1274: ÁÚO IX. 71., vö. *Györffy Gy.*: Történeti földrajz I. 529–530.
24 L. alább.
25 1265: VMHH I. 279.
26 Vö. *Karácsonyi J.*: Magyar nemzetségek 795. és *Engel P.*: Genealógia (Kökényesradnót nem 1. tábla: Dobokai).

halom nevű várba zárkózott be, az említett Mikud bán, Imre mester és atyánk más bárói a mondott várból kitörve hősiesen harcoltak nagyatyánk seregével ezen vár alatt, és azt a sereget legyőzve dicséretes győzelmet arattak, foglyul ejtve Kemény fia Lőrincet és másokat is nagy számban; vitézségükkel így szabadították ki atyánkat az említett várból. Miután pedig atyánk a mondott várból eltávozott, nagyatyánknak egy harmadik, kun seregét, melyet egy Menk nevű kun vezetésével atyánk ellen küldött, ez a Mikud bán, Imre mester és említett atyánk más bárói legyőzték. Hasonlóképpen legyőzték említett nagyatyánk negyedik seregét is, melynek Ernye bán volt a vezére. Majd pedig említett nagyatyánknak azt a seregét, amelyet Béla macsói herceg, Anna úrnő fia vezetésével ismét atyánk ellen küldött [ti. IV. Béla], az Isaszeg nevű helyen győzték le az említett Mikud bán, Imre mester és atyánk más bárói, és ezáltal dicséretre méltó győzelmet arattak, foglyul ejtve nagyatyánk emberei közül az akkor nádor Henrik bánt és másokat is nagy számban, a német Preunchult, a budai vár akkori rektorát és másokat elfogva, sőt, megölve; ott ama Mikud bán és Imre mester a hűség számos szolgálatát teljesítette, mindazonáltal Mikud bán életveszélyes sebeket szenvedett el".[27]

Az oklevél hitelességével kapcsolatban kételyek nem merülnek fel,[28] s ráadásul IV. László oklevele az eseményeket apja egy előtte bemutatott, mára azonban már elveszett okmánya alapján foglalta össze,[29] azaz valójában nem

27 1279: quod cum dominus rex Bela avus noster karissimus habito iniquo consilio quorundam baronum suorum dictum patrem nostrum de suo regno miserabiliter ad partes Transilvanas effugasset exercitum Hungaricum et Comanicum, quem idem avus noster ad fugandum patrem nostrum miserat, idem Mykud banus et magister Emericus frater eiusdem ac ceteri barones patris nostri devicerunt, ubi Mykud banus cum predicto magistro Emerico fratre suo laudabilia servicia cunctis intuentibus exhibuit et impendit. Et cum idem rex Bela maiorem exercitum preduce Laurentio filio Kemyni contra ipsum patrem nostrum destinasset et idem pater noster cum predictis Mykud bano et magistro Emerico ac aliis baronibus suis in castrum Feketeuholm vocatum se inclusisset dicti Mykud banus et magister Emericus ac alii barones ipsius patris nostri de predicto castro exeuntes cum exercitu avi nostri sub eodem castro viriliter pugnaverunt et eodem exercitu devicto triumphum laudabilem reportarunt Laurencio filium Kemyni et alios complures captivando et sic ipsum patrem nostrum de predicto castro suis virtutibus liberarunt. Post egressum autem eiusdem patris nostri de predicto castro tercium exercitum Comanicum eiusdem avi nostri contra patrem nostrum transmissum, cuius dux Menk Comanus fuerat, iidem Mykud banus et magister Emericus ac alii barones predicti patris nostri devicerunt. Item quartum exercitum predicti avi nostri, cuius dux Erney banus fuerat, similiter devicerunt. Postmodum autem exercitum dicti avi nostri, cuius dux Bela filius domine Anne dux de Machou fuerat, quem contra patrem nostrum miserat iterato in loco Ilsuazeg vocato prenominati Mykud banus et magister Emericus ac alii barones patris nostri devicerunt et laudabilem victoriam optinuerunt Herricum banum tunc palatinum et alios quamplures ex hominibus eiusdem avi nostri captivando Preuchul Theutonico tunc rectore castri Budensis et aliis quampluribus captivatis et eciam interemptis, ubi licet ipsi Mykud banus et magister Emericus multa fidelitatis servicia impendissent, tamen idem Mykud banus inibi letalia vulnera est perpessus — HO VI. 241–242., az idézett magyar szöveg Galántai Erzsébet fordítása, l. KHO 93–94. (kisebb változtatásokkal).

28 Vö. RA 2990. sz., vö. EO I. 368. sz.

29 1279: fidelitates et servicia, prout in privilegio eiusdem patris nostri plenius vidimus contineri — HO VI. 241., V. István elveszett oklevelére l. RA 2263. sz. és EO I. 294. sz.

az események után másfél évtizeddel készült — s így a történeti emlékezet esetleges megbicsaklásaival terhelt — beszámolóval van dolgunk. Az idézett oklevélben előadottak iránti bizalmat tovább növeli, hogy más forrásaink, bár nem formálnak ilyen részletes és kerek történetet az események láncolatából, ugyanezen csatákról tesznek említést, mégpedig ugyanazon sorrendben, mint az Mikudék oklevelében is olvasható, miközben esetenként további részletekkel egészítik ki a háború menetéről kirajzolódó képet. István ifjabb király egy 1267-ben kiadott oklevele például szintén a kunok elleni csata után tesz említést a Feketehalom védelméről, majd a Kemény fia Lőrinc ellen vívott harcról esik szó, ezt követi az Ernye ellenében vívott, s végül az Isaszegnél lezajlott ütközet. Ez utóbbi okmányból ugyanakkor az is kiderül, hogy az elsőként említett kun sereg vezére László vajda és fivére, Gyula volt,[30] míg István egy másik, szintén Mikud számára kiállított oklevele szerint a kunok ellenében vívott, szóban forgó harcra Déva vára alatt (*sub castro Dewa vocato contra Cumanos*) került sor.[31] A példák sorát felesleges lenne ehelyütt folytatni, arra viszont érdemes felhívni a figyelmet, hogy Mikudék 1279. évi oklevele, bármily részletes is, mégsem teljes: a háború azon eseményeire terjed ki csupán, amelyekben a jelek szerint mindvégig István ifjabb király környezetében tartózkodó Mikud és fivére személyesen is részt vettek. Más forrásaink a hadjárat történetének további eseményeit örökítették meg.

A háború, amint azt minden rendelkezésünkre álló forrás egyértelműen tanúsítja, IV. Béla csapatainak támadásával kezdődött. Ezek élén az István oldaláról átcsábított kunok haladtak, akiket két, szintén Istvántól elpártolt előkelő, Kán nembéli László és fivére, Gyula vezetett. Seregük a Maros völgyében haladva tört előre egészen Déváig, ahol azonban szembetalálták magukat István seregével, amelytől a — forrásainkban első ízben ezen esemény kapcsán felbukkanó[32] — vár alatt (*sub castro Dewa vocato*)[33] kibontakozó ütközetben vereséget szenvedtek.[34] Az, hogy az első összecsapásra Dévánál került sor, a háború kezdetének több kérdését is tisztázza. István egyfelől ütőképes sereget tudott bevetni a Kán-fivérek csapataival szemben, s ez igazolja, hogy haderejét már a támadást megelőzően összevonta. Másfelől azonban az, hogy a kun–magyar sereg mélyen behatolva István országrészébe egészen Déváig jutott, arra vall: az ifjabb király csapatainak gyülekezőhelye valahol távolabb volt, s időbe tellett, míg a sereg a támadás helyszínére vonult. Bizonyosra vehető, hogy István országrésze valamely központi fekvésű helyére hívta össze haderejét: talán Váradra, talán máshová, adatok híján legfeljebb találgathatunk. A feltételezés mindenesetre ésszerűnek tűnik, hiszen a mozgósítás logi-

30 1267: CD IV/3. 407–408.
31 1269: EO I. 218.
32 Vö. *Györffy Gy.*: Történeti földrajz III. 291–292.
33 1269: EO I. 218.
34 1267: CD IV/3. 407–408.; 1268: ÁÚO VIII. 196.; 1269: UGDS I. 105.; 1273: CDCr VI. 35–36.; 1279: HO VI. 241.

kája ezt kívánta meg, s ráadásul, ha István apja várható támadásának kivédésére készült, aligha hagyhatta figyelmen kívül azt a körülményt, hogy a két uralkodó országrészét elválasztó határ a Szepességtől a Száváig átszelte az egész Kárpát-medencét, s a támadást Béla e hosszú határ bármely pontján megindíthatta volna. Kérdés azonban, hogy az ifjabb király valóban át akarta-e engedni a kezdeményezést apjának, hiszen ezzel eleve hátrányosabb helyzetbe hozta volna magát. A háború kezdeti szakaszában a serege élére álló István Patakon hagyta családját, s ez további komoly kétségeket ébreszt az iránt, hogy szándékában állt volna megvárni apja — egyébiránt kétségkívül előrelátható — támadását. A pataki várban 1262 tavaszán még építkezések folytak,[35] amelyek természetesen befejeződhettek éppen 1264 telének elejére, ám ez sem változtathatott azon, hogy Patak a már az öreg király országrészéhez tartozó Szepesség felől könnyen és gyorsan elérhető volt. A védekezést választó ifjabb király nyilván nem mulasztotta volna el, hogy alkalmasabb várban helyezze biztonságba szeretteit a háború idejére, valahol országrésze mélyén. Szerfelett valószínűnek ítélhető tehát, hogy István — miként tette azt két évvel korábban — maga akart támadni, s ezért mozgósította seregét, csakhogy ez alkalommal apja megelőzte.

A dévai sikerrel a háború mégis jól indult István számára, ennek ellenére helyzete csakhamar válságosra fordult. Győzelmét az ifjabb király nem tudta kiaknázni, s nemcsak ellentámadás indítására nem volt képes felhasználni a diadal adta lendületet, de hívei is sorra elhagyták,[36] maga pedig kevés hűséges követője élén beszorult Feketehalom várába.[37] Ez mindenesetre olyan fordulat, mely magyarázatra szorul.

A megoldást aligha kereshetjük abban a körülményben, hogy a dévai csata során ejtett foglyok[38] vallomása vagy felderítőinek jelentése alapján István számára hamarosan világossá válhatott: a Kán-fivérek által vezetett kunok voltaképpen csupán előörsét alkotják egy nagyobb, Kemény fia Lőrinc országbíró vezetésével érkező seregnek.[39] A huszonöt éves István ekkor már tapasztalt katonának számított, aki több hadjáratban bizonyságát adta mind hadvezéri képességeinek, mind személyes bátorságának, s valószínűtlen, hogy egy újabb ütközet gondolatától rettent volna vissza. Mégis, semmi nyoma annak, hogy próbára tette volna a hadiszerencsét az egyébként szintén kipróbált hadvezérnek számító Lőrinc[40] ellenében. Okkal feltételezhetjük tehát, nyomós oka volt arra, hogy az összecsapás elől kitérve Feketehalomba húzódjék vissza.

35 1262. ápr. 28.: István Balogsemjén nembéli Ubul fia Mihálynak adományozza „quamdam turrim in castro nostro de Potok ex parte septemtrionali existentem, nondum prefectam, sub nostro nomine constructam" — ÁÚO III. 24.

36 1267: CD IV/3. 408.; DL 632., RA II/1. 36.; 1268: HO VI. 153., RA II/2–3. 36.

37 1273: CDCr VI. 35.

38 Uo. 36.

39 1279: HO VI. 241.

40 1264: CD IV/3. 196–200.

A helyzet kulcsát az időközben a Maros völgyétől északra bekövetkezett fejlemények adják a kezünkbe, amelyek forgatókönyvét IV. Bélának az egész háború tervét kidolgozó hadvezérei írták. Haditervük alapgondolata az lehetett, hogy a Kán-fivérek támadása magára vonja István haderejét, majd Kemény fia Lőrinc vezette sereg csatát állva azzal, legyőzi — vagy legalábbis feltartja — az ifjabb királyt, miközben egy másik hadtest a dél-erdélyi hadszíntértől messze, északon tör be az ifjabb király országrészébe, s István főseregének távollétét kihasználva kézre kerítik az ifjabb király családját, majd hódoltatják Kelet-Magyarországot. Ez indokolhatta, hogy éppen a Maros völgyében induljon az első támadás: így lehetett ugyanis a lehető legmesszebb csalni Istvánt a többnyire a Zemplén megyei Patakon időző udvarától. Az ifjabb királyi család foglyul ejtése két szempontból is kívánatos célnak tűnhetett IV. Béla számára: ha ugyanis a délen támadó seregei győzelmet aratnak István felett, az ifjabb király családjának kézre kerítése teheti teljessé a diadalt, ellenkező esetben viszont, ha mégis István kerekednék felül, olyan értékes túszok volnának az öreg király hatalmában, akikkel sakkban tarthatja fiát.

Azt, hogy a haditerv valóban ez lehetett, a háború minden ismert mozzanata alátámasztja. Láthattuk, hogy IV. Béla támadására legkorábban 1264 decemberének elején kerülhetett sor, s a következő év márciusának végére már nemcsak a harcok ültek el, de a béketárgyalásokat is befejezték a felek, hiszen máskülönben aligha terjeszthették volna a már kidolgozott békepontokat a pápa elé annak jóváhagyását kérve. A két időpont között eltelt néhány hét alatt ugyanakkor a felek között legalább négy nagyobb ütközet zajlott le, amint arról a korábbiakban részletesen idézett 1279. évi oklevél beszámol. Ennek elbeszélése azt a látszatot kelti, hogy IV. Béla egyik seregének veresége után, a kudarcról értesülve állította fel s küldte hadba a következőt. Ez azonban nemcsak értelmetlen lett volna, de lehetetlen is: erre egyszerűen nem volt elég idő. Bizonyosra vehető tehát, hogy a Maros völgyében megindított támadás egyfajta elterelő hadműveletként szerepelt a haditervben, s IV. Béla másik seregének vezérei, amint meggyőződtek arról, hogy István valóban elindult a Kán-fivérek ellen, maguk is benyomultak az ifjabb király országrészébe.

A haditerv sikerének kulcsa a meglepetés erejében rejlett: bizonyosra vehető tehát, hogy az északi sereg a legrövidebb úton, a Szepesség felől tört be az ifjabb király fennhatósága alá tartozó területre, s első csapását Patak ellen irányozta. Mivel néhány évvel később István felesége, Erzsébet egy oklevele szerint férjének nővére, Anna ostromolta — „más hűtlenekkel együtt" — Patakot,[41] bizonyos, hogy ezzel az északi sereggel tartott IV. Béla leánya, Anna, akit nyilván az a vágya is hajtott, hogy visszaszerezze az öccse által elvett

41 1271: eo tempore, quo domina Anna, soror ipsius domini nostri regis Stephani cum ceteris infidelibus regni nostri expugnato castro de Potok nos excepit — Zala I. 58.

északkelet-magyarországi javait. Az azonban szerfelett valószínűtlen, hogy a hercegnő lett volna a sereg vezére, ésszerűnek tűnik tehát annak feltételezése, hogy valójában Héder nembéli (kőszegi) Henrik nádornak az utóbb Isaszegnél csatát vesztő seregével azonosítható az északi hadtest, mely a háború későbbi szakaszában István előrenyomulásának hírére vonulhatott Isaszeghez a Pest térségében lévő révek védelmére. E feltételezés mellett szóló érvként vehető mindenesetre figyelembe, hogy Henrik vezértársa Anna fia, Béla macsói herceg volt az Isaszegnél vívott ütközetben.[42] Tény mindenesetre, hogy Patak némi ellenállást követően[43] elesett, s az ifjabb király családja — felesége, Erzsébet leányaival és az alig kétéves László herceggel együtt — fogságba esett.[44] István családját IV. Béla Turócba, az akkor Turulnak mondott — utóbb Znióvárként emlegetett[45] — erősségbe vitette.[46]

A haditerv első és alighanem legfontosabb részének sikeres végrehajtását követően az északi sereg hozzákezdett az ifjabb királyt uraló országrész hódoltatásához. Egy kisebb csapat — minden bizonnyal IV. Béla leánya, Anna kívánságára — kelet felé, Bereg irányába nyomult előre a hercegnő ottani javainak birtokbavétele érdekében, a többiek pedig a Kelet-Felvidék várainak elfoglalásához kezdtek hozzá, hogy biztosítsák a terület feletti szilárd uralmat. Egy oklevelében István maga tesz említést arról, hogy ebben az időszakban „majdnem minden várunkat [...] hűségesnek hitt árulóink [...] szüleinknek adták át".[47] A várak pontos listájával természetesen nem szolgálhatunk; nincsenek híreink így arról sem, hogy jutott-e valamilyen szerep a háború folyamán — s ha igen, milyen — a Nógrád megyei Fülek várának,[48] jóllehet a pozsonyi béke poroszlói megerősítése nem hagy kétséget afelől, hogy ez az erősség István kezén volt.[49] Bizonyosra vehető ellenben, hogy a IV. Béla csapatai által elfoglalt várak között volt a Heves megyei Ágasvár,[50] amelyet Jób pécsi püspök hanyagsága miatt veszített el István,[51] valamint a tornai uradalomban épült Szádvár,[52] melyet Tekes fivére (*frater*), Bach adott át az ifjabb király ellenségeinek.[53] Az Abaúj megyei Füzér vára[54] azonban, amelyet vala-

42 1269: EO I. 218.; 1273: CDCr VI. 36.; 1279: HO VI. 242.
43 1272: ÁÚO III. 275.
44 1273: CDCr VI. 36.
45 *Fügedi E.*: Vár 206–207.
46 1274: CD V/2. 217., vö. még 1270: ÁÚO XII. 8.
47 1270: omnia castra nostra fere [...] per proditores nostros, quos fideles esse credebamus, parentibus nostris [...] data fuissent — ÁÚO VIII. 259–260.
48 Vö. *Györffy Gy.*: Történeti földrajz IV. 241–242.
49 1262: MES I. 477.
50 *Györffy Gy.*: Történeti földrajz III. 65–66.
51 1265: castrum Agas, quod propter infidelitatem et infidelem negligenciam venerabilis patris Job episcopi Quinqueecclesiensis captum in enorme et gravissimum nostrum et regni nostri dispendium et amissum — ÁÚO XI. 545.
52 A várra l. *Détshy M.*: Szádvár, *Halász Á.*: Szögliget-Szádvár, *Sárközy S.*: Torna 27–30.
53 1268: Bach „nostris adversariis castrum nostrum Zard tradidit" — RA II/2–3. 36.
54 *Györffy Gy.*: Történeti földrajz I. 82–83.

mikor 1264 előtt Anna hercegnő és fiai kaptak meg IV. Bélától, ám ténylegesen István ifjabb király kezén volt, kitartott. Védelmezője, Rosd nembéli[55] Endre fia Mihály hűséges maradt az ifjabb királyhoz, jóllehet megpróbálták átcsábítani IV. Béla oldalára.[56]

Füzér védelmének történetét István ifjabb király két, egyaránt 1270-ben kiadott oklevele beszéli el. Az egyiket a várat megvédelmező Mihály és fivére, a Feketehalom ostromakor ura mellett tartózkodó Demeter számára állíttatta ki István: ezzel éppen a füzéri várat és annak tizenegy faluból álló uradalmát adományozta a testvéreknek. A másik oklevél az ifjabb király azon adományát foglalja írásba, amellyel Mihály megkapta a Bereg megyei lónyai uradalmat.[57] A két oklevél egybehangzóan emlékezik meg arról, hogy Mihály voltaképpen nem egyedül Füzért védte meg, hanem egy másik várat is, amelyet az előbbi okmány *Temethyn*, az utóbbi pedig *Temetyn* néven említ. A különbség a két oklevél előadása között csupán annyi, hogy míg a lónyai adományt írásba foglaló szerint Füzér az ifjabb király (*castrum nostrum*), *Temetyn* viszont Mihály vára (*castrum suum proprium*) volt, a másik okmány ellenben mindkét várat a Rosd nembéli Endre-fiak birtokának mondja, amelyeket az ifjabb király nevében és parancsára őrzött meg Mihály (*duo castra eorundem* [sc. Demetrii et Michaelis] *nostro nomine* [...] *ex precepto nostro* [...] *conservavit* [sc. Michael]). Ez utóbbi megjegyzés azonban bizonyosan tévesnek ítélhető, hiszen éppen ez az oklevél beszéli el a vár történetét onnan kezdve, hogy II. András király megvásárolta azt „Kompolt nembéli" — azaz minden bizonnyal az Aba nemzetség Kompolt-ágából származó[58] — „Vak" Andronicustól, hogy aztán az ily módon királyi várrá lett erősséget András utóda, IV. Béla leányának, Anna hercegnőnek adományozza,[59] akitől aztán István hálátlansága (vagy hűtlensége) miatt elvette azt.[60] Az elbeszélés utolsó eleme arra a — sajnos, közelebbről ismeretlen — konfliktusra utal, mely az ifjabb király és nővére között alakult ki, s melynek során István nem csupán Füzértől, hanem minden más kelet-magyarországi birtokától megfosztotta Annát. Világos tehát, hogy legfeljebb a másik vár lehetett a Rosdoké. A háború története szempontjából persze, az igazi kérdést nem is az oklevélpárban említett várak tulajdoni viszonyai

55 *Karácsonyi J.*: Magyar nemzetségek 932.

56 1270: comes Michael [...] castrum Fyzer [...] nuncupatum, ex precepto nostro contra omnem potenciam patris nostri et infidelium regni nostri conservavit, dona seu promissiones parentum nostrorum penitus noluit exaudire, sed fidelitate nobis permansit adoptata — ÁÚO VIII. 255–256.

57 1270: ÁÚO VIII. 255–256. és 259–260.

58 Vö. *Györffy Gy.*: Történeti földrajz I. 82., l. még *Simon Z.*: Füzér 10.

59 A történet ezen pontjára egy másik fejezetben még kitérünk.

60 1270: quod castrum [...] rex Andreas clare memorie avus noster ab Andronico ceco de genere Cumpolth, cui iure hereditario pertinebat, precio conpararat, quo avo nostro defuncto karissimus pater noster rex Bela, qui sibi successit, filie sue domine Anne karissime sorori nostre donaverat possidendum; tandem propter crimen ingratitudinis receptum ab eadem ad nos extitit devolutum — ÁÚO VIII. 256.

vetik fel, hanem a másik vár azonosítása. Ezt az oklevelekben szereplő nevéből — *Temetyn, Temethyn* — kiindulva mindeddig a Nyitra megyei Temetvénnyel volt szokás azonosítani,[61] csakhogy e megoldás helyes volta korántsem áll vitán felül. Mellette csupán annyi hozható fel a név azonosságán kívül, hogy utóbb, részint István uralkodása idején, részint fia, IV. László gyermekkirályságának éveiben több ízben is éppen Mihály viselte a nyitrai ispánságot.[62] Ragaszkodása ehhez a tisztséghez, ha valóban volt vára a megyében, bizonyos mértékig érthető lenne. Az ellenérvek ugyanakkor jóval számosabbak s nyomósabbak. Egyfelől ugyanis a Rosdok történetében nyomát sem találjuk annak, hogy Nyitra megyében birtokaik lettek volna, amelyek egyikén Temetvény nevű várukat felépíthették,[63] másfelől azonban az nagyon is tudható, hogy meglehetősen szerény vagyonnal rendelkező rokonságból származtak, amely aligha rendelkezett a várépítéshez elengedhetetlen tetemes anyagi javakkal, s éppen István ifjabb királynak az említett 1270. évi adományokban is megmutatkozó kegye emelte ki a testvérpárt a jelentéktelen birtokosok tömegéből.[64] Hasonló eredményre jutunk, ha a Nyitra megyei Temetvény vár története felől közelítjük meg a kérdést. A vár ugyanis — nem számítva a szóban forgó 1270. évi, de 1264–1265-re vonatkozó említést — először 1348-ban tűnik fel forrásainkban, amikor is I. Lajos király uradalmával együtt az Újlaki család ősének, raholcai „Tót" Lőrinc nyitrai, vasi és soproni ispánnak adományozta.[65] Ennek a körülménynek az ad különös jelentőséget, hogy a vár azon a területen feküdt, amely a 13–14. század fordulóján a trencséni nagyurat, Csák nembéli Mátét uralta, akinek a várnagyairól, különféle módon szerzett várairól, azok ostromairól és végül az oligarcha halála után I. Károly kezére kerüléséről viszonylag bőséges ismeretek állnak a rendelkezésünkre.[66] A kétségek csak növekednek, ha vetünk egy pillantást Temetvény tartozékainak a vár 1348. évi eladományozásakor felsorolt listájára. Összesen tizenhárom birtokról van szó, melyek közül az oklevélben Réti (*Rety*) néven említett későbbi Luka, a két Modró (*Madro, alia Madro*), azaz Kis- és Nagymodró, Moraván (*Marwan*), Ducó (*Duchreuy*), Horka (*Harka*) és Lehota (*Lehata*) nem szerepel az Árpád-korban, de a közvetlenül a vár aljában fekvő Hradek (*Harastnuk*) is csak az 1332. évi pápai tizedjegyzékben tűnik fel egyházas helyként.[67] Azon tartozékok között viszont, amelyeknek már az Árpád-kori történetéről is vannak adataink, ott találjuk Pöstyént (*Peseen*), amelyet 1299-ben a Hontpázmány nembéli Kázmér-fiaktól Csák nembéli Máté által elfoglalt várak között említe-

61 RA 1907. sz.; *Fügedi E.*: Vár 204.; *Szűcs J.*: Az utolsó Árpádok 120.; *Engel P.*: Archontológia I. 442.
62 *Wertner M.*: Megyei tisztviselők 52., vö. még *Karácsonyi J.*: Magyar nemzetségek 932.
63 Erre a körülményre egyébiránt már Fügedi Erik is utalt, l. *Fügedi E.*: Vár 204.
64 Vö. *Zsoldos A.*: Pest megye 61–62.
65 1348: Csáky I. 99–100., vö. még *Engel P.*: Archontológia I. 442.
66 *Kristó Gy.*: Csák Máté; *Engel P.*: Újraegyesítés.
67 Rationes 196.

nek,[68] ami azonban minden jel szerint tévedésnek tekintendő, mert egy húsz évvel későbbi adatból kiderül, hogy voltaképpen — a Máté által valóban a Kázmér-fiaktól elvett — Csejte vár tartozéka volt.[69] Már az Árpád-korban szerepel Mosóc (*Mosoch*), amelyet 1263-ban az újhelyi uradalom határosaként említenek, anélkül azonban, hogy birtokosát megneveznék,[70] Rátony (*Ratun*), mely nyitrai várföld volt, míg el nem adományozták,[71] Bánya (*Banya*), mely maga volt egy kisebb várispánság központja,[72] amelynek ispánságát még 1291-ben is viselte Héder nembéli (kőszegi) János (Iván) tárnokmester,[73] s végezetül Szerdahely (*Zeredahel*), melyet IV. Béla és Mária királyné 1263-ban az újhelyi uradalom részeként a pannonhalmi apátságnak adott, és az apátság kisebb megszakítással birtokolta is mindaddig, míg a századforduló leghatalmasabb oligarchája, Csák nembéli Máté rá nem tette a kezét, ami ellen az apátság 1317-ben tiltakozott, majd 1321-ben ismét, hogy megakadályozza a Máté halála után királyi kézre került birtok eladományozását.[74] Nyilvánvaló ugyan, hogy Temetvény vár tartozékai a 13. század közepe és 1348 között eltelt egy évszázad során jelentős változásokon mehettek át, ám mégis kétségtelen, hogy a 14. század közepéről ismert tartozékok között egy olyat sem találunk, melynek a várral való kapcsolata az 1264 körüli időkbe mutatna.

Mindezek a körülmények talán magyarázhatók lennének forrásaink hiányos voltával, ha más megfontolások nem erősítenék az általuk sugallt megoldást. Magyarázatra szorul mindenekelőtt: miképpen volt lehetséges, hogy Mihály egyidejűleg védelmezzen meg két, egymástól olyan jelentős távolságra fekvő várat, mint amilyen az abaúji Füzér és a nyitrai Temetvény. Mivel egyszerre két helyen nem lehetett, fel kellene téteteleznünk, hogy személyesen csupán az egyik várban volt jelen, míg a másik védelmét valaki más — Mihály egy embere (?) — irányította. Ha így járnánk el, akkor, mivel bizonyos, hogy Füzér sikeres védelmét követően Mihály csatlakozott az ifjabb király seregéhez, s annak soraiban harcolt egy, a Tiszántúlon megvívott csatában — amint arról a következőkben még szót ejtünk —, csakis Füzért védhette Mihály, hiszen ellenkező esetben IV. Béla országrészén és a hadműveleti területeken kellett volna átvágnia magát, ami nem valószínű. Csakhogy forrásaink mitsem tudnak a kénytelenségből feltételezett — s szükségképpen Temetvényt védő — személyről. Mindezek a nehézségek megoldódnának, ha ismernénk olyan, Füzér közelében lévő erősséget, amelyet azonosíthatnánk az 1270. évi oklevelekben említett „Temetvény vár"-ral. Ebből a szempontból különösen figyelemreméltó, hogy a füzéri vártól keletre, alig ezer méter

68 1299: Csáky I. 29–31.
69 1309: Apponyi I. 43.
70 1263: PRT II. 323.; (1264): PRT II. 327.
71 Vö. *Györffy Gy.*: Történeti földrajz IV. 451.
72 *Kristó Gy.*: Vármegyék 361–362.
73 (1291): DL 93 907. — Az oklevél kelte archontológiai megfontolásokból következik.
74 1263: PRT II. 321–324.; (1264): PRT II. 326–328.; 1317: PRT II. 604–605.; 1321: PRT II. 603.

távolságra, a ma Őrhegyként ismert magaslaton 1992-ben sikerült azonosítani egy eddig ismeretlen erősséget. Ennek területéről tervszerű feltárás nélkül is olyan régészeti leletek kerültek elő, amelyek bizonyítják, hogy azt a 13–14. század fordulója körüli évtizedekben is használták.[75] Ezt az erősséget lehetett Füzérrel egyidejűleg védeni, annál is inkább, mivel minden valószínűség szerint voltaképpen a füzéri vár védelmi rendszeréhez tartozott,[76] s nevezhették éppen „temetvény"-nek is, hiszen az erősség árokból és sáncból állt, márpedig a „temetvény" szó az eredetileg 'töltést, dombot csinál' jelentésű magyar *temet* ige származéka.[77] Mindezek alapján az bizonyosra vehető, hogy az 1270. évi oklevelekben szereplő *Temetyn* (*Temethyn*) alatt nem a Nyitra megyei Temetvény vára értendő, az viszont, hogy a Füzér melleti Őrhegyen lévő erősséggel valóban azonosítható-e az a vár, amelyet Rosd nembéli Mihály Füzérrel együtt védelmezett, egyelőre csupán hipotézisként vethető fel; e feltevés igazolása vagy cáfolata csak rendszeres régészeti kutatásoktól, illetve esetlegesen előkerülő újabb írott forrásoktól várható. Mindebből egyúttal az is következik — s ez indokolja e hosszabb kitérőt —, hogy az 1264–1265. évi háború kizárólag Kelet-Magyarország területén zajlott.

IV. Béla északi seregének sikereire a füzéri fiaskó nem vetett túlságosan sötét árnyékot: az ifjabb király sorsa amúgy is a déli hadszíntéren dőlt el.

István visszavonulása a dévai győzelmet követően egyértelműen arról tanúskodik, hogy az ifjabb király ekkor ismerte fel a tényleges katonai helyzetet, s meghátrálása az arra adott válaszlépésként értékelhető. Északra küldte a dévai ütközetben még mellette harcoló Csák nembéli Pétert, feltehetően azzal a paranccsal, hogy igyekezzék kimenteni ura családját a bajból. A küldetésről beszámoló forrásaink arról tesznek említést, hogy Péter visszafoglalta a Bereg megyei Baranka várát[78] az ellenségtől,[79] azaz minden bizonnyal attól a Henrik nádor seregéből kiváló egységtől, amelynek feladata Anna hercegnő északkelet-magyarországi birtokainak újbóli birtokbavétele lehetett. Az epizód helyszíne arra vall, hogy Csák Péter már Patak eleste után érkezett északra. Mivel Kőszegi Henrikkel egyedül nem mérkőzhetett meg, csupán arra vállalkozott, amire erejéből futotta: visszaszerzett egy darabot ura országrészéből.

Maga István eközben Erdély belseje felé hátrált, csakhogy kezdett kicsúszni lába alól a talaj. A győztes csata ellenére elrendelt visszavonulás, valamint Csák Péter távozása alaposan lelohaszthatták követői harci kedvét, s nyilván azt sem lehetett eltitkolni a sereg előtt, hogy a Maros völgyétől északra IV. Béla csapatai nyomultak be Kelet-Magyarországra. Aligha lehet kétséges:

75 *Simon Z.*: Ismeretlen erődítés.
76 Uo. 30., vö. még *Feld I.*: Elővárak 112–114. — Ez utóbbi tanulmányt még kéziratban ismerhettem meg a szerző lekötelező szívességéből, önzetlen segítségét ezúton is köszönöm.
77 *Pais D.*: Tömlő 39., vö. *Kiss L.*: Földrajzi nevek II. 635. és TESz III. 885.
78 *Györffy Gy.*: Történeti földrajz I. 529–530.
79 1273: CDCr VI. 36.; 1274: ÁÚO IX. 71.

ekkor következett be az az összeomlás, amelyről az ifjabb királynak a háború történetére visszatekintő oklevelei számolnak be, elpanaszolva, hogy Istvánt bárói és nemesei nagy sokasága elhagyta. A sereg szétszéledése valóban erre az időszakra tehető, hiszen forrásaink a dévai csata említése után, ám a feketehalmi ostrom történetének előadása előtt szerepeltetik ezt a fejleményt.[80] Másfelől azonban azzal is számolhatunk: az ifjabb király, miután elvetette egy újabb csata vállalásának gondolatát, s ehelyett úgy döntött, hogy egy várba visszahúzódva próbálja meg menteni a menthetőt, maga bocsátotta el követői egy részét. Nyilvánvaló ugyanis, hogy bármely vár befogadóképessége erősen korlátozott volt, miközben abban is bizakodhatott, hogy a mozgásszabadságukat megőrző hívei szolgálatára lehetnek még az események egy újabb, kedvező fordulata esetén.

Azt, hogy miért éppen a Barcaság felé vonult vissza István, csak találgathatjuk: meglehet, hogy az előrenyomuló Kemény fia Lőrinc hadmozdulatai vágták el országrésze központi területeitől. Nem hagyható figyelmen kívül ugyanakkor az sem, hogy egy újabb tatár támadás 1259-ben felmerülő rémhíre[81] után 1263 nyarán valóban kisebb tatár betörés dúlta fel az erdélyi határvidéket, aminek következtében a határszéli várakat minden bizonnyal megerősítették, így Feketehalom jó állapotban lévő és feltöltött készletekkel rendelkező vára alkalmas menedékhelyet kínált az ifjabb királynak és kíséretének.

A Feketehalom védelmére vállalkozók létszámára vonatkozóan pontos adataink nincsenek, ez azonban a magyar középkor általános forrásadottságainak ismeretében aligha kelthet meglepetést. István több oklevelében említést tesz arról, hogy kevesen voltak mellette a vár ostromakor,[82] ugyanakkor viszont, köszönhetően a háború során tett szolgálatokat jutalmazó adományokat írásba foglaló okleveleknek,[83] nem kevesebb mint 39 személyről tudjuk, hogy részt vett Feketehalom védelmében. Egy további személy, Básztély nembéli Rénold, esetében az érdemeit felsoroló forrásunk Feketehalom ostromát nem említi ugyan, ám azt igen, hogy a háború idején rendületlenül kitartott az ifjabb király mellett és mindig vele volt (*inconcusse fidelitatis fervore perseverans nobiscum semper affuit et astitit fidelissimum famulatum exercendo*),[84] így minden bizonnyal vele is számolhatunk a védők soraiban. A vár szerény méretei[85] miatt a védők a valóságban sem lehettek jelentősen többen.

80 1267: CD IV/3. 408., DL 632., RA II/1. 36; 1268: HO VI. 153.

81 *Pauler Gy.*: A magyar nemzet tört. II. 233–235.; *Szűcs J.*: Az utolsó Árpádok 85–86.

82 L. pl. 1273: CDCr VI. 35.

83 Nem számítva közéjük egy, az ifjabb király nevében kiállított hamisítványt (1268: UGDS I. 105., hamis voltára l. RA 1891. sz.), egy erősen kétes hitelű okmányt (1267: RA II/1. 37. és 137–138 , vö. még 1277: RA II/2–3. 190.; 1291: RA II/4. 36., kritikájukra l. RA 1874a., 2161a., 2800. és 3704. sz.-okat), valamint egy V. István király nevében fogalmazott, ám 1274-re keltezett oklevelet, melynek írásképe és fogalmazata is elárulja a hamisítást (DL 76 154).

84 1270: ÁÚO XII. 12–13.

85 Feketehalom méretarányos alaprajzait és rekonstrukciós rajzát l. *Horwath, W.*: Schwarzberg

A név szerint ismert várvédőkre vonatkozó adataink áttekintése számos tanulsággal szolgál, még akkor is, ha esetenként egyes személyek azonosítására tett kísérlet, további adatok híján, a kívánatosnál bizonytalanabb eredményre vezet.

1265-ben Gutkeled nembéli Kozma fia Kozma mesternek adományozta Erzsébet ifjabb királyné a férje oldalán Feketehalomban teljesített szolgálatai viszonzásaképpen a Szatmár megyei Ragáld nevű királynéi birtokot.[86] Az adományt utóbb István ifjabb király is megismételte, megtoldva még azt a bihari vár Nyék (*Neek*) és a szabolcsi vár Harang (*Horong*) nevű földjeivel.[87] Az adományokat mind IV. László, mind felesége, Izabella (Erzsébet) királyné megerősítette.[88] Kétség sem férhet hozzá, hogy a Gutkeled nemzetség egyedmonostori ágából származó Kozma fia „Kis" (*Parvus*) Kozmáról van szó. Birtokai Észak-Biharban és a szomszédos Szabolcs és Szatmár megyékben feküdtek, bár hosszú élete során a mai Dunántúl területén is szerzett javakat.[89]

Szintén több oklevélből szerezhetünk ismereteket Iván fia Andrásra vonatkozóan. István ifjabb király 1267. évi oklevelei „ajtónálló"-ként (*ianitor noster*) említik, minden bizonnyal az volt már a háború idején is. Azok közé tartozott, aki végigharcolta a belháborút a dévai csatától az isaszegi ütközetig. Szolgálatai fejében számos adományban részesült: megkapta Aranylábúbácsot — azaz Péterváradnak a Duna jobb partján fekvő részét[90] — Szerém megyében,[91] valamint több birtokot Bácsban (a két Ond, Petend, Sári)[92] és Gömörben (Serke, Feled, Rima, Rimóc). A Bács és Gömör megyei földek birtokában IV. László megerősítette Andrást,[93] s ezeken felül Valkóban is megadományozta két birtokkal (Jelen, Pabar).[94] A Bács megyei birtokok utóbb nem szerepelnek forrásainkban,[95] a többi későbbi birtokosaival pedig nem hozható kapcsolatba András személye,[96] s mivel Hontpázmány nembéli Ivánka fia Andrással nyilvánvalóan nem azonosítható, meghatározása nem lehetséges.

Kedvezőbb a helyzet a Feketehalomnál és Isaszegnél is harcoló Pós mesterrel. István ifjabb király neki — és Domokos nevű fivérének (*frater*) — az

és http://mars.elte.hu/varak/terkep+lista2.php, a várra l. még *Entz G.*: Erdély építészete 22., 35–36., 174–175. és *Rusu, A. A.*: Castelarea 512–513.

86 1265: CD VI/2. 391–392.

87 (1268 vagy 1269): CD VI/2. 389–390.

88 1282: CD VI/2. 405–406. és 406–407.

89 *Karácsonyi J.*: Magyar nemzetségek 494–501.; *Engel P.*: Genealógia (Gutkeled nem 4. Egyedmonostori ág 1. tábla: Adonyi, Pelbárthidi), vö. még *Wertner M.*: Negyedik Béla 167.

90 *Györffy Gy.*: Történeti földrajz I. 230–231. és *Takács M.*: Bélakút 35–36.

91 1267: CD IV/3. 407–409.

92 1267: DL 632.

93 1274: CD V/2. 145–147. és 169–171.

94 1274: CDCr VI. 65–66.

95 *Györffy Gy.*: Történeti földrajz I. 228., 230. és 232.

96 *Györffy Gy.*: Történeti földrajz I. 230–231., II. 496., 539–540., 547.; *Engel P.*: Valkó megye.

Abaúj megyei Enyickét (*Enezca*) adta,[97] s az adomány megerősítésekor az is kiderül, hogy a fivérek apját Tódornak hívták.[98] Ezek az adatok nem hagynak kétséget afelől, hogy a Tekes ispántól leszármazó Tornaiakkal közeli rokonságban álló, Borsodban és Abaújban birtokos Ládiakról (Enyickeiekről) van szó.[99]

Szintén nem okoz nehézséget a háború csaknem minden jelentősebb csatájában István oldalán harcoló, s hol szabolcsi ispánként, hol szörényi bánként emlegetett Drug fia Sándor[100] azonosítása. Az eredetileg Szatmárban birtokos, majd István szolgálatában a keleti országrész számos más megyéjében is birtokokat szerző Sándor volt a Karászi — később Edelényiként szereplő — család őse.[101]

Már István 1263. évi bolgár hadjáratában[102] is az ifjabb király oldalán harcolt az utóbb magát Feketehalomnál és Isaszegnél is kitüntető vasi várjobbágy, a *Churnug* nemből való söptei Jakab fia Marcell, akit István — népes rokonságával együtt — királyi szervienssé tett jutalomképpen.[103]

Más várjobbágyok is feltűnnek Feketehalom védői között: a bihari várispánság jobbágyai közül Chaz két fia, Péter és Jakab szerzett érdemeket a vár ostromakor és az isaszegi csatában, amiért is két fivérükkel együtt királyi szerviensi jogállást kaptak.[104]

Az ifjabb király udvari emberei közé tartozott a Feketehalomtól Isaszegig a háború minden nagyobb csatájában harcoló Miklós fia Domokos, akit az érdemeit elbeszélő 1268. évi oklevél szekérnagyként és udvari ifjúként (*maior plaustrorum nostrorum, fidelis et familiaris iuvenis noster*) említ. István Gömör megyei birtokokat adományozott neki: a Keszi határából kivált — s ezért az adománylevélben ezen a néven (*Kezu*) említett — Kövesdet,[105] Lócot (*Louch*), Pogonyt (*Pogon*) és Recskét (*Ruchka*).[106] Domokost utóbb István ifjabb király sárosi ispánná tette, s meg is maradt ezen a poszton egészen ura haláláig,[107] egy időben Sáros mellett még a pataki ispánságot is kormányozván.[108] Minden kétséget kizáróan azonosítható a Balassa család ősének, a II. András korában élt Detre zólyomi ispánnak az egyik unokájával, a „Csorba" megkülön-

97 1267: ÁÚO VIII. 173–175.

98 1272: ÁÚO VIII. 383.

99 A rokonságra vonatkozóan l. *Wertner M.*: Tornaiak 172–176.; *Engel P.*: Alvajdák 178–179. és *Engel P.*: Genealógia (Tekes rokonsága 1. tábla: Tornai, Ládi).

100 1267: RA II/1. 36.; 1268: HO VI. 153–155. és ÁÚO VIII. 196–200.

101 *Zsoldos A.*: Karászi 387–397.

102 A hadjáratra l. *Pauler Gy.*: V. István bolgár hadjáratai 171–173.

103 1268: UB I. 347., vö. *Karácsonyi J.*: Magyar nemzetségek 1077.

104 1268: Csáky I. 10–11.

105 Vö. *Györffy Gy.*: Történeti földrajz II. 518.

106 1268: RA II/2–3. 36–37.

107 1270: MES I. 572., 573.; 1272: CD V/1. 190., DL 71 776. — 1272. dec. 18-án egykori ispánnak mondják (ÁÚO IV. 9.).

108 1272: CD V/1. 266.

böztető nevet viselő Domokossal, a 14. század első felében jelentős szerepet játszó Doncs mester apjával.[109]

A már a dévai csatában is harcoló, majd Feketehalom és Isaszeg kapcsán is említett kelneki Ervin fia Chyl, aki Fehér megyei birtokokat kapott érdemei viszonzásaként István ifjabb királytól,[110] bizonyosan azonos a szász geréb eredetű Kelneki család ősével.[111] Feketehalom védelmében rokona (*cognatus*), a nyilvánvalóan szintén szász származású brassói Ebl fia Teel is részt vett; ő a jutalmul kapott Küküllő megyei birtokait utóbb éppen Chylnek adta el.[112]

Ugyancsak erdélyi birtokos volt az a gyógyi (vagy diódi) András ispán, aki már az 1263. évi tatár betörés elhárításakor kitüntette magát. Mind ezért, mind a feketehalmi ostrom során tett szolgálataiért szűkebb pátriájában, Fehér megyében kapott birtokokat. András és utódai nagy birtokszerzők voltak, így a család — amelynek első ismert tagja éppen András — csakhamar Fehér megye legtekintélyesebb nemesi rokonságává emelkedett. András ispán egy 1280-ban kelt oklevél szerint a szászok kegyetlenségének esett áldozatul (*se*[vitia] *gentis Saxonice extitisset interemptus*),[113] azaz minden bizonnyal Gyulafehérvár 1277. évi feldúlása[114] idején ölték meg. Azonos nevű fia Borsa nembéli Roland alvajdája volt az 1290-es évek elején.[115]

Gyermekkoruk óta az ifjabb király udvarában (*in domo nostra*) szolgáltak Endre fiai, Demeter és Mihály ispánok. Közülük csak Demeter követte urát Feketehalomba, Mihály eközben Füzért (és a mellette lévő „temetvény"-t) védelmezte sikeresen. Az Ákos Ernye ellenében vívott és az Isaszeg melletti csatában már együtt harcoltak a fivérek István oldalán. Hűségük jutalmaként Bereg megyében a lónyai, Abaújban pedig a füzéri uradalmat kapták.[116] Kétségtelen, hogy az eredetileg Pilis megyében birtokos Rosd nemzetség tagjairól van szó.[117]

Feketehalom ostroma mellett az Ernye-féle és az isaszegi csatában is vitézkedett az az Imre ispán fia Jakab, aki szolgálatai fejében visszakapta azon rév jövedelmének a felét, amely örökjogon tartozott ugyan vagyonához, de jogtalanul elidegenítették tőle. Mivel a rév ott volt, ahol a Hernád a Sajóba torkollott,[118] azaz a Borsod megyei Ónod határában,[119] bizonyos, hogy Miskolc nembéli (ónodi)[120] Imre fia Jakabról van szó.

109 *Zolnay L.*: Donch 31.; *Zolnay L.*: Balassák 101–102.
110 1269: UGDS I. 105.
111 *Lázár M.*: Kelneki 11–12., l. még *Diaconescu, Gh. M.*: Erdélyi nemesség.
112 1271: UGDS I. 110–111.
113 1280: RA II/2–3. 257.
114 *Pauler Gy.*: A magyar nemzet tört. II. 328.
115 A családra l. *Diaconescu, Gh. M.*: Erdélyi nemesség.
116 1270: ÁÚO VIII. 259–262. és 255–259.
117 *Karácsonyi J.*: Magyar nemzetségek 932. — A nemzetség talán összefüggésbe hozható a Pozsony megyei Vöröskő urával, a 13. század elején élt Tiburccal, l. *Zsoldos A.*: Pest megye 61–62.
118 1270: ÁÚO VIII. 292–293.
119 *Györffy Gy.*: Történeti földrajz I. 796.
120 A nemzetség ezen ágát Karácsonyi János egyik birtokáról „nyéki"-nek nevezi (*Karácsonyi J.*:

Csak Feketehalom ostromával kapcsolatban kerül elő Joahun fia Mihály szentséghordó jobbágy. Őt István ifjabb király — kápolnaispánja, András mosoni főesperes kérését teljesítve — apjával és fivérével együtt királyi szervienssé tette. Az erről szóló oklevelet Mihály egyik leszármazottja bizonyos szokolyendrédi (*Zokolendred*) birtokrészekért pereskedvén mutatta be 1437-ben Hédervári Lőrinc nádor előtt,[121] így világos, hogy olyan Tolna megyéből való szolgálónéppel van dolgunk, aki az ifjabb királyi udvarban szolgált.

Hozzávetőleg ugyanez mondható el kisgelsei Andronicus fia Domokosról, azzal a különbséggel, hogy ő zalai várnépbeli volt. Domokos is bekerült István udvarába, alighanem még az 1250-es évek végén, amikor István Stájerországot kormányozta, s apja döntése értelmében Zala megye is az ő fennhatósága alá tartozott.[122] István udvarában Domokos tárnoki szolgálatot látott el (*nobis in domo nostra in officio tavarnicorum nostrorum* [...] *servivisset*), s a feketehalmi harcok során megsebesülve érdemelte ki, hogy ura rokonaival együtt királyi szerviensi jogállást adjon neki.[123]

Követte Feketehalom várába Istvánt agarászainak ispánja (*comes liciscariorum nostrorum*), Simon ispán fia Tamás is fivéreivel (*carnales fratres eiusdem*), Baksával, Dénessel, Detrével, Györggyel és Simonnal együtt.[124] Nem lehet kétséges, hogy a testvérek Batk fia Tamás unokái voltak, azaz ahhoz a kiterjedt rokonsághoz tartoztak, amelynek különböző ágai a Felvidék keleti felének számos megyéjében birtokoltak.[125]

Nem sokat tudunk ellenben Csető fia Sándorról (*Alexander filius Cheteu*) és Iváncs fia Péterről (*Petrus filius Iwanch*), akik a Feketehalomnál szerzett érdemeikért az örökös nélkül meghalt Antal és Lotomas Beret (*Bered*) nevű birtokát kapták meg Abaúj megyében.[126] A közös adomány talán közeli rokonságra utal. A két személyről a továbi adatok hiányoznak, ám az valószínűnek látszik, hogy az 1284-ben bereti birtokát elcserélő Pethews fia Salamon[127] a Feketehalomnál vitézkedő Iváncs fia Péter fia volt. Jóval valószínűtlenebb, bár nem lehetetlen, hogy Csető fia Sándor azonos személy volt az 1295. évi adatból ismert Csete fia Sándorral,[128] a jól ismert Csete fia forrai Aladár[129] fivérével. E feltételezés mellett szólhat, hogy Aladár szintén István ifjabb király

Magyar nemzetségek 829–830.), az „ónodi" ágnévre l. *Engel P.*: Genealógia i. m. (Miskolc nem 8. tábla: Ónodi).

121 1270/437: ÁÚO VIII. 287–288.

122 1259: Zala I. 82–83.

123 1270: ÁÚO VIII. 306–308.

124 1271: ÁÚO VIII. 341–343.

125 Vö. *Wertner M.*: Batk utódai 71–78.; *Karácsonyi J.*: Magyar nemzetségek 174–190.; *Györffy Gy.*: Történeti földrajz II. 51–52. A rokonság rekonstrukciójának legteljesebb kísérletét l. *Engel P.*: Genealógia (Baksa rokonsága 1–10. táblák).

126 1271: DL 75 351.

127 1284: RA II/2–3. 344.

128 1295: BTOE I. 289–290.

129 Vö. *Zsoldos A.*: Kassa túszai 351. és *Engel P.*: Genealógia (Forrói).

híve volt, s éppen tőle kapta meg a Beret közvetlen szomszédságában fekvő Forrót.[130] Ellene mond ugyanakkor ennek a hipotézisnek, hogy forrai Aladár unokaöccsét, sárszói Sándor fia Lászlóként említik 1332-ben,[131] s a Csető fia Sándorral közös birtokot kapó Iváncs fia Péter sem kapcsolható össze a Forrai-rokonsággal.

Szintén kevés ismeret áll a rendelkezésünkre Gwd fiairól, Jánosról és Istvánról. A feketehalmi és isaszegi szolgálataikért a királyi őrök Sáros megyei Finta nevű földjét kapták, jóllehet eredetileg drávántúli nemesek (*nobiles de ultra Drawa*) voltak.[132] Hogy mi módon kerültek Istvánnal kapcsolatba, az nem tudható, mindenesetre véglegesen elhagyhatták a Drávántúlt, mert utódaik is Fintán éltek.[133]

Az Abaúj megyei Kacsikról[134] valók voltak Mokud fiai — Gál, László, valamint Gergely —, akiknek Pál nevű fivére (*frater*) elesett Feketehalomnál, Gál pedig a karján (*in brachio*) sebesült meg. Mivel László érdemeként azt említi meg forrásunk, hogy ő őrizte az ifjabb király fegyvereit (*arma nostra cum sumpma fidelitate custodivisset cum illud negocium sibi fuisset commissum*), legalábbis róla feltételezhető, hogy fegyvernökként (*armiger*) udvari embere lehetett Istvánnak. Szolgálataikért a fivérek a tornai uradalomból kiszakított Teresztenyét (*Terestene*) kapták.[135]

Liese fia István és Benedek fia Csóka (*Chowka*) királyi szerviensi jogállást és a tornai uradalomhoz tartozó Csőszbakta (*Chewzbakta*) nevű örökölt földjüket kapták helytállásukért,[136] ami kétségtelenné teszi, hogy eredetileg maguk is az uradalom népei közé tartoztak. Bizonyosra vehető ugyanakkor, hogy a Bakta más részét birtokló Baktaiakkal nem álltak rokonságban.[137]

Összehasonlíthatatlanul előkelőbb származású volt Csák nembéli Péter ispán két fia, Domokos ispán és Mihály mester, akik a nemzetség dobóci, tehát Pozsega megyében birtokos ágához tartoztak.[138] A fivérek közül Mihály megsebesült Feketehalomnál, ennek ellenére az isaszegi csatában is harcolt. Az érdemeket elbeszélő oklevél rendre csak Mihály tetteit adja elő, az adományt azonban közösen kapta a két testvér,[139] így nem tudható bizonyosan, hogy Domokos is ott volt-e Feketehalom várában. Az viszont kétségtelen, hogy ő is az ifjabb király oldalán állt a belháború idején: nagy valószínűséggel vele

130 1262: ÁÚO VIII. 33–34.

131 *Györffy Gy.*: Történeti földrajz II. 395.

132 1272: HO V. 46–48.

133 1323: CD VIII/7. 155.; 1325: AOklt IX. 160. és 358. sz.-ok; 1330: CD VIII/3. 479–480.; 1331: HO V. 107–108.

134 *Györffy Gy.*: Történeti földrajz I. 100.

135 1272: Zichy I. 28–32.

136 1272: Történelmi Tár 1883. 209–211. — Az oklevél új kiadását l. C. *Tóth N.*: Árpád-kori királyi oklevelek 473–475.

137 *Engel P.*: Genealógia (Baktai [Abaúj m.]).

138 *Karácsonyi J.*: Magyar nemzetségek 321–324.

139 1272: CD V/1. 238–239.

azonosítható István 1262–1263-ban szereplő pohárnokmestere és zempléni ispánja,[140] s bizonyos, hogy 1266-ban az ifjabb királyt nádorként, valamint bácsi és szebeni ispánként szolgálta.[141]

A Feketehalomnál és Isaszegnél is harcoló Kilián fia Kilián mester, aki Istvántól Pozsony megyében a Nagyszombat melletti Gerencsért kapta, s az adományt utóbb IV. László újította meg,[142] talán azonosítható a Nógrád megyei Dengeleg birtokosával:[143] ebben az esetben Kökényesradnót nembéli Kilián fia Kiliánnal van dolgunk.[144]

Egyértelműbb a helyzet a csak a feketehalmi harcokkal kapcsolatban említett Gábor mester fia Tamás mesterrel,[145] aki kétségtelenül azonos a Káta nemzetség Szatmárban és Ugocsában birtokos lázári ágából származó Gábor fia Tamással.[146]

Szintén vitán felül áll, hogy Mikud ispánnak a belháború minden csatájában István oldalán harcoló fiai, Mikud bán és Imre mester[147] a már említett Kökényesradnót nemzetség Erdélyben birtokos dobokai ágának tagjai voltak.[148]

Végezetül két kevéssé ismert személyről tudjuk még, hogy jelen voltak István feketehalmi seregében. Egyikük, meneji Endre fia Endre, a személyére vonatkozó egyik oklevél híradása szerint az ifjabb királyt 1265-ben asztalnokmesterként,[149] 1269-ben pedig tárnokmesterként[150] szolgáló Monoszló nembéli Egyed zászlaja alatt harcolt a belháborúban,[151] ami familiárisi kapcsolatra utal, s ezt későbbi adatok is megerősítik.[152] Egy másik forrásunk Feketehalomnál tett szolgálatait említi, a további részletekkel azonban adós marad.[153] A másikról, Rudolf (*Rodolphus*) mesterről kizárólag annyit tudunk, hogy Feketehalomnál megsebesült, s szolgálataiért a Buda melletti Solymárt kapta,[154] származása és későbbi sorsa azonban ismeretlen.

Előttünk áll tehát — igaz, talán nem teljes számban — az a néhány tucatnyi férfi, akiknek hűségére István ifjabb király rábízta életét. Kétoldalú kap-

140 1262 (1265?): MES I. 472. (keltére l. RA 1795. sz.); 1263: MES I. 485., CDCr V. 264.
141 1266: Sztáray I. 10., ÁÚO VIII. 147–148.
142 1273: RA II/2–3. 46–47.
143 1285: RA II/2–3. 352–353.
144 Vö. *Györffy Gy.*: Történeti földrajz IV. 235–236. és *Engel P.*: Genealógia (Kökényesradnót nem 3. tábla: töredékek).
145 1274: ÁÚO XII. 107–109.
146 *Karácsonyi J.*: Magyar nemzetségek 776. és *Engel P.*: Genealógia (Káta nem 4. tábla: Lázári).
147 1279: HO VI. 240–243., vö. még 1269: HO VI. 174–175.
148 *Karácsonyi J.*: Magyar nemzetségek 795. és *Engel P.*: Genealógia (Kökényesradnót nem 1. tábla: Dobokai).
149 1265: CD IV/3. 294.
150 1269: UB I. 358–359., RA II/1. 46–47.
151 1269: RA II/1. 46–47. — Hitelére l. RA 1901a. sz.
152 Vö. *Zsoldos A.*: Miklós országbíró.
153 1279: RA II/2–3. 248–249.
154 1288: RA II/2–3. 396–397.

csolatról lévén szó, azt is mondhatjuk persze: ők voltak azok, akik készek voltak István szerencséjéhez kötni saját sorsuk fonalát. Túlnyomó többségük — s ez aligha kelthet meglepetést — az 1262 vége óta az ifjabb király kormánypálcája alá tartozó országrészből került ki: erdélyi birtokosokat éppúgy találunk közöttük, mint tiszántúliakat vagy a Felvidék keleti feléből valókat. Érdekesebb, hogy drávántúli nemesek, illetve a mai Dunántúl területén működő várispánságok népei is védték Feketehalom várát: az utóbbiakat a familiaritáshoz hasonló kapcsolat fűzhette Istvánhoz, amely bizonnyal még annak stájerországi kormányzása idején alakult ki,[155] az előbbiek jelenlétére pedig történetírásunk azon megfigyelése kínál magyarázatot, mely szerint IV. Béla és István híveinek a köre nem követte automatikusan az ország kormányzatának területi megosztását.[156] Hasonló sokszínűség jellemzi Feketehalom védőit, ha társadalmi megoszlásukat vesszük szemügyre. Előkelő — a szó eredeti értelmében vett[157] — nemesi nemzetségek (Csák, Gutkeled, Káta, Kökényesradnót, Miskolc) tagjai mellett képviseltetik magukat az erdőispánságok irányításában rendszeresen szerephez jutó — s az így kialakuló udvari kapcsolataik révén a királyi szerviensek egyfajta előkelőbb csoportjához számítható — rokonságokból származó személyek[158] és azok az ismeretlen eredetű birtokosok, akik joggal tekinthetők az „egyszerű" királyi szerviensek közé tartozóknak. A királyi birtokok szolgálónépei közül várjobbágyokkal és várnépbeliekkel éppúgy találkozunk, mint erdőispánsági és az udvari birtokszervezethez tartozó népekkel. Ha ehhez még hozzávesszük, hogy Feketehalom védői között feltűnnek az ifjabb királyi udvarban különféle tisztségeket (agarászispán, szekérnagy, ajtónálló) ellátó személyek is, elég világosan kirajzolódik egy jellegzetes struktúra, amelynek pilléreit az udvari emberek, az ifjabb királyi országrész különböző régióiból származó birtokosok és a királyi szolgálónépek különféle csoportjaihoz tartozó személyek alkotják. Az egyes csoportok természetesen nem határolhatók el mereven egymástól, hiszen az udvari embereknek is megvoltak a maguk birtokai, miként az István udvarában tárnoki szolgálatot ellátó zalai várnépbeli joggal sorolható a királyi szolgálónépek csoportja mellett az udvari emberek közé is.

Szembetűnő ugyanakkor, hogy a dévai csata ismert résztvevői — leszámítva az északra küldött Csák nembéli Pétert — egytől egyig ott voltak Feketehalom várában is. Mivel azzal aligha számolhatunk, hogy visszavonulás közben jelentősebb számban csatlakoztak volna a mozgósítási parancsnak késlekedve engedelmeskedők Istvánhoz, így ésszerűnek tűnhet arra gondolni: Feketehalom védői nemcsak István legodaadóbb híveinek körét, hanem egyúttal az 1264 késő őszén mozgósított ifjabb királyi hadsereg összetételét is reprezentálják. Ez, legalábbis ami magát a struktúrát illeti, minden bizonnyal

155 Vö. *Zsoldos A.*: A szent király szabadjai 53–54.

156 *Kristó Gy.*: Széttagolódás 61.; *Szűcs J.*: Az utolsó Árpádok 115–118.

157 Erre l. *Zsoldos A.*: Eléggé nemes 7–19.

158 Erre a típusra l. *Engel P.*: Alvajdák 178.; *Zsoldos A.*: Szepes megye 22–23., 28.

meg is felel a valóságnak, ám a sereg egyes komponenseinek egymáshoz viszonyított arányában, úgy tűnik, a Dévától Feketehalomig vezető úton jelentős módosulás következett be: az alkotóelemek egyike, nevezetesen az udvari emberek köre, a mozgósított sereg eredeti összetételéhez képest jelentős túlsúlyra jutott. A gyanú igazolása — vagy éppen elvetése — érdekében érdemes még egyszer szemügyre venni Feketehalom védőinek listáját.

Némelyikük — Iván fia András ajtónálló (*ianitor*), Miklós fia „Csorba" Domokos szekérnagy és udvari ifjú (*maior plaustrorum nostrorum, fidelis et familiaris iuvenis noster*), Baksa nembéli Simon fia Tamás agarászispán (*comes liciscariorum*) — esetében a rendelkezésünkre álló források kifejezetten utalnak az udvari szolgálatra. Közéjük sorolható még a jogállását illetően a zalai várnépek közül való, ténylegesen azonban az ifjabb királyi udvarban tárnoki szolgálatot ellátó kisgelsei Andronicus fia Domokos is. Drug fia Sándor és Rosd nembéli Demeter a tetteiket elbeszélő oklevelek szerint gyermekkoruk óta István udvarában szolgáltak,[159] s ugyanez mondható el a szintén Feketehalom védői közé sorolható Básztély nembéli Rénoldról.[160] Másokról hasonlóan egyértelmű utalást nem találunk ugyan, ám vannak olyan körülmények, amelyek bátorítják az udvari kapcsolat feltételezését. Az István kápolnaispánjának kérésére királyi szervienssé tett szentséghordó jobbágyról, Joahun fia Mihályról már esett szó ebben az összefüggésben, miként az ifjabb király fegyverzetét őrző — azaz minden valószínűség szerint fegyvernökként szolgáló — Mokud fia Lászlóról is. Megkülönböztethető végezetül a várvédőkön belül egy olyan csoport, amelynek tagjai az 1264–1265. évi belháború idején szerepelnek először forrásainkban, hogy aztán még hosszú évtizedeken keresztül találkozzunk velük az oklevelekben. Közéjük tartozik Káta nembéli (lázári) Tamás, aki 1299-ben[161] és Gutkeled nembéli „Kis" Kozma, aki viszont 1313-ban[162] szerepel utoljára. Baksa nembéli Simon fiai közül az udvari emberek között már számba vett Tamás agarászispán valamikor 1287 táján halt meg,[163] öt fivére — Baksa, Dénes, Detre, György és Simon — azonban az 1290-es években is szerepel,[164] sőt, egyikük, György, még 1307-ben is életben volt.[165] A Miklós fia „Csorba" Domokosra vonatkozó adataink sora 1277-ben megszakad ugyan, ennek ellenére ebbe a csoportba tartozhat ő is, hiszen fia, Doncs mester csak 1306-ban tűnik fel, s 1345-ben hal meg.[166] Csák nembéli (dobóci) Mihály 1277-ben,[167] fivére, Domokos azonban 1300-ban[168] szerepel

159 1268: ÁÚO VIII. 196. és 1270: ÁÚO VIII. 255.
160 1259: HO II. 6.
161 1299: Zichy I. 91.
162 1313: UB III. 61–62., vö. még AOklt. III. 633. sz.
163 (1287 k.): Zichy I. 64.
164 *Karácsonyi J.*: Magyar nemzetségek 184–185. és *Engel P.*: Genealógia (Baksa rokonsága 1. tábla).
165 1307: RDES I. 218.
166 *Zolnay L.*: Donch 31–36.
167 (1277): CD V/2. 248–250. (keltére l. RA 2785. sz.).
168 1300: CDCr VII. 384.

utoljára. Mindezen adatok arra utalnak, hogy Feketehalom védőinek egy jelentős része meglehetősen fiatal lehetett a háború idején.[169] Mivel ugyanakkor az is szembetűnő, hogy az érintett személyek tekintélyes rokonságokból származnak, joggal merül fel a gyanú: valójában az ifjabb királyi udvarban nevelkedő fiatal előkelőkkel van dolgunk, azaz udvari ifjakkal. Igaz, ez a kifejezés csak egyikükkel, Miklós fia „Csorba" Domokossal kapcsolatban szerepel forrásainkban, a feltételezést mégis bátorítja az a körülmény, hogy egyfelől Csák nembéli (dobóci) Mihályt 1269-ben — azt követően, hogy fivérével, Domokossal együtt átállt IV. Béla oldalára[170] — az öreg király a maga udvari ifjának (*fidelis iuvenis noster*) nevezi,[171] másfelől pedig Ládi Póst is *familiaris iuvenis noster*ként említi V. István a háborúban szerzett érdemei miatt tett adománya megerősítésekor.[172] Minden jel arra vall tehát, hogy István ifjabb király valóban elsősorban udvari embereivel együtt zárkózott be Feketehalom várába: a védők közel feléről részint igazolható, részint okkal feltételezhető, hogy ebbe a kategóriába sorolható.

Magáról az ostromról nem sokat tudunk. Annyi bizonyos, hogy amikor a Déva alól visszavonuló István ifjabb királyt nyomon követő Kemény fia Lőrinc serege megérkezett Feketehalom alá, a védők megpróbálták elűzni,[173] ám a kitörési kísérlet komoly eredményt nem hozott, s megkezdődött a vár ostroma. István emberei éjjel-nappal őrizték a falakat,[174] abból pedig, hogy egyikük kődobástól megsebesült,[175] arra következtethetünk, hogy Kemény fia Lőrincék kővető szerkezetet ácsolva hozzáláttak a falak lerontásához. Azt, hogy ez az igyekezet mennyire volt sikeres, nem tudjuk megítélni, tény azonban, hogy az ifjabb királyban — a történtekre utólag visszatekintő oklevelei szerint — felmerült az ellenállás hiábavalóságának gondolata,[176] amiben ugyanakkor bizonyára nem elhanyagolható szerephez jutott az is, hogy a vár befogadóképességét meghaladó létszámú védősereg alighanem gyorsan felélhette az erősségben talált készleteket. A „halál és a nyomorúság tartályá"-vá (*lacus mortis et miserie*)[177] váló várból tehát szüleihez küldte Rosd nembéli Demetert, hogy különleges követségében (*in legacione nostra speciali*) eljárva kegyelmet kérjen, Demeter azonban Kemény fia Lőrinc kezére került, aki — ahelyett,

169 Más elbírálás alá esik az 1298-ban még bizonyosan életben lévő (1298: UGDS I. 209–210.), de ebben az évben már végrendelkező (ÁÚO X. 312–313.) Kökényesradnót nembéli Mikud fia Mikud, mert ő ott harcolt már 1250-ben is IV. Béla Kirchschlagot ostromló seregében (1279: CD V/2. 495–497.).

170 Erre a fejleményre a későbbiekben még visszatérünk.

171 1269: CD IV/3. 491.

172 1272: ÁÚO VIII. 383.

173 1267: ÁÚO VIII. 173.; 1268: ÁÚO VIII. 197.

174 1267: CD IV/3. 408., DL 632., RA II/1. 36.; 1268: Csáky I. 10., HO VI. 153., RA II/2–3. 36.

175 1272: Történelmi Tár 1883. 210.

176 1267: CD IV/3. 408., RA II/1. 36.; 1268: HO VI. 153.

177 1268: HO VIII. 111.

hogy útjára bocsátotta volna IV. Béla udvarába — megkínoztatta a követet.[178] Lőrinc ezen tettének okát nem ismerjük: István utóbb azzal vádolta, hogy az életére tört,[179] ennek valószínűségét azonban csökkenti, hogy IV. Béla más seregvezéreivel szemben is megfogalmazódott ez a vád,[180] így inkább tekinthető a helyzet súlyosságát érzékeltető irodalmi fordulatnak az oklevél szövegében, semmint valamiféle, az ifjabb király és Lőrinc személyes kapcsolatát megterhelő gyűlölségre utaló jelnek. Meglehet, hogy Lőrinc egyszerűen csak győzni akart, mégpedig háborúban, hogy aztán learathassa a királyi trón diadalmas védelmezőjének járó babért.

Kemény fia Lőrinc számításait István ifjabb király két régi híve, a tatároknál korábban több ízben is követként eljáró[181] Miskolc nembéli Panyit és a Patak felmentésére küldött Csák nembéli Péter húzta keresztül. Panyit szerepe az események alakulásában nem világos, jóllehet két oklevél is foglalkozik azzal. Az egyik előadja, hogy, amikor István ifjabb királyt Feketehalom várában ostromolták, „Panyit ispán üldözőinkhez járulva akaratukat és szándékukat kikémlelve és kifürkészve azokat elpusztításra és kiirtásra a kezünkre adta",[182] a másikban pedig arról olvashatunk, hogy Panyit bán alig néhány társával együtt „erővel és ravaszsággal" győzte le az ostromlókat.[183] Úgy tűnik tehát, hogy Panyit az ostromló seregnél tartózkodott, azok közé tartozhatott tehát, akik — bár az ifjabb király hívei voltak — kényszerből IV. Bélát szolgálták.[184] Azt, hogy pontosan mit értsünk az ostromlók szándékainak kikémlelésén, aligha lehet ma már kideríteni: meglehet, hogy egy éjszakai rohamot vagy a várfal egy ponton történő aláásását, esetleg a védők egy színlelt elvonulással való előcsalogatását tervezte Kemény fia Lőrinc, s erről értesítette az ifjabb királyt Panyit, de más megoldás is elképzelhető. Az mindenesetre bizonyosra vehető, hogy aligha Panyit volt az, aki serege élén felmentette az ostromlott várat, amint az Pauler egy félreérthető megfogalmazása alapján[185] felmerült.[186] A felmentő sereget valójában a dévai csata után északra küldött Csák-fivérek, Péter és Máté vezették. Küldetésük kudarca — és a Bereg megyei Baranka várának visszafoglalása — után ugyanis visszatértek Erdélybe, ahol az István támogatására rábírt szászokkal és másokkal (*Saxones et alii ho-*

178 1270: ÁÚO VIII. 256.

179 Uo.

180 1268: HO VIII. 111.; 1269: RA II/2–3. 79.; 1270: ÁÚO VIII. 256.

181 1265: HO VIII. 99., 1270: ÁÚO XII. 7., vö. még *Györffy Gy.*: Románok 7.

182 1268: idem Ponith comes ad persecutores nostros accedens voluntatem et intencionem scrutans et indagans eorundem manibus nostris eosdem tradidit condemnandos atque interimendos — HO VIII. 111.

183 1270: idem Ponych banus cum quibusdam suis sociis licet paucis fortune casibus se committere non formidans tam per potenciam, quam per astuciam suam devicit exercitum baronum infidelium — ÁÚO XII. 7.

184 Vö. 1273: CDCr VI. 36.

185 *Pauler Gy.*: A magyar nemzet tört. II. 260.

186 *Szűcs J.*: Az utolsó Árpádok 121.

mines regionis Transilvane) megnövelt csapatukkal Feketehalom alá vonultak: csak így magyarázható meg ugyanis, hogy ők is ott harcoltak abban a csatában, amelyben Kemény fia Lőrincet elfogták.[187] Valószínűnek tűnik, hogy a Csákok a dévai csata után visszavonuló ifjabb királyi sereg részint elszéledő, részint szélnek eresztett maradékait szervezték újjá: erre vonatkozhat István egyik oklevelének azon megjegyzése, hogy a Kemény fia Lőrinc ellenében vívott csatára erőinek összegyűjtése után (*collectis viribus nostris*) került sor.[188] A két Csák felbukkanása talán váratlanul érte az ostromlókat — az sem lehetetlen, hogy ebben játszott szerepet Miskolc nembéli Panyit „ravaszság"-a –, erre látszik utalni, hogy Kemény fia Lőrinc nem vonult ellenük, hanem a csata Feketehalom vára alatt (*sub eodem castro*) folyt le.[189] A felmentő sereg megérkezése láttán persze, Feketehalom védői sem maradtak tétlenek, s kitörve a várból[190] maguk is bekapcsolódtak a harcba.[191] Kemény fia Lőrinc két tűz közé szorult s — a talán meglepett — serege képtelen volt az ellenállásra: vezére éppúgy az ifjabb király kezére került, mint zászlaja.[192] Fogságba esett Lőrinc seregéből a „Kabas"-nak mondott Tamás is.[193]

A Pest és Pilis megyében birtokos Kartal nemzetségből[194] származó Tamás sem vagyona, sem politikai szerepe alapján nem sorolható a kor jelentős szereplői közé. Sorsáról mégis megemlékezik egy forrásunk, ami talán azzal magyarázható, hogy közvetlenül a belháború kitörését megelőzően rokonságával együtt — egy, a margitszigeti apácákkal folytatott birtokvita kapcsán — összetűzésbe keveredett István ifjabb királlyal,[195] s így némi ismertségre tehetett szert. Tény mindenesetre, hogy — nem számítva az egyes seregtestek parancsnokait — Tamás egyike azon keveseknek, akikről bizonyosan tudható, hogy IV. Béla oldalán harcoltak a háború folyamán. Mivel birtokai zömmel az ifjabb király országrészében feküdtek, feltűnése Kemény fia Lőrinc seregében arra vall, hogy nemcsak Istvánnak voltak hívei az apja kormánypálcája alatt élők között, hanem az öreg király is számíthatott a háború megindításakor a fiával valamely okból elégedetlenek támogatására. Közülük bizonyára többen is ott harcoltak Kemény fia Lőrinc seregében, csakhogy „Kabas" Tamás bajtársait forrásaink, sajnos, nem nevezik meg. Pedig Iván fia Andrásról tudjuk például, hogy nemcsak Kemény fia Lőrincet ejtette fogságba, hanem három másik lovagot (*milites*), köztük az ellenséges sereg zászlótartóját (*recto-*

187 1273: Péter és Máté harcolt „in eo conflictu, quando Laurencius filius Kemyn et multi alii capti fuerunt et plures iugulati" — CDCr VI. 36.

188 1267: ÁÚO VIII. 173.

189 1268: RA II/2–3. 36.; 1274: ÁÚO IX. 71.

190 1270: ÁÚO VIII. 256.

191 1267: RA II/1. 36. (vö. 1268: HO VI. 153–154.); 1279: HO VI. 241.

192 1267: CD IV/3. 408., DL 632.

193 1268: RA II/2–3. 36.

194 *Karácsonyi J.*: Magyar nemzetségek 762–766.

195 *Zsoldos A.*: Pest megye 64–65.

rem vexilli exercitus illius) is,[196] Drug fia Sándor ugyanakkor tizennyolc nevezetesebb lovagot (*de specialioribus militibus* [...] *decem et octo milites*) fogott el s vezetett, „miként az ökröket vagy borjakat" (*quemadmodum boves seu vitulos*), az ifjabb király színe elé a harc végeztével.[197]

A győzelem megmentette Istvánt az azonnali bukástól és visszaadta cselekvési szabadságát: joggal tekintett vissza tehát utóbb nevezetes diadalként (*laudabilis triumphus*) a csatára.[198] A siker azonban korántsem döntötte el a háború sorsát, igaz, a küzdelem menetében bekövetkezett fordulat ekkor adta István kezébe a kezdeményezés lehetőségét, amivel élt is: minden jel szerint haladéktalanul megindult seregével az ország közepe felé. Döntésében több megfontolás is közrejátszhatott. Az északról visszatért Csákok jelentésére, valamint a fogságba esettek vallomásaira támaszkodva alighanem felmérte, hogy jóval nagyobb eséllyel veheti fel a harcot a Henrik nádor által irányított seregekkel, ha gyorsan kimozdulva Erdélyből még azt megelőzően támad rájuk, hogy — híre menvén Kemény fia Lőrinc vereségének — azok erősítést kapnának apjától. A családja sorsáért érzett aggodalom szintén támadásra sarkallhatta, hiszen ekkor már eljutottak hozzá azok a titkos üzenetek, amelyeket egyik híve, Itimér fia Imre közvetített közte és fogságban lévő felesége, Erzsébet között.[199] Nyilván azt sem hagyta számításon kívül, hogy a gyors előrenyomulás révén adhat lehetőséget a csatlakozásra mindazoknak, akik eddig hiányoztak seregéből: vagy azért, mert máshol harcoltak érte, vagy azért, mert a nehéz időkben jobbnak látták ugyan saját birtokaikra húzódva meglapulni, készek voltak azonban a győztesnek látszó ifjabb király oldalára állni. Ez utóbbi reményében nem is kellett Istvánnak csalatkoznia, hiszen a Lőrinc országbíró felett aratott diadalt követően már ott találjuk mellette egyfelől az addig Füzért védelmező Rosd nembéli Mihályt,[200] másfelől pedig ekkor csatlakozott az ifjabb király seregéhez két nógrádi várjobbágy, Kunched és Ders,[201] valamint Kacsics nembéli[202] Illés fia Péter két szerviensével, Pouka és Barnabás gömöri várjobbágyokkal, akik — amint arról István egy oklevele beszámol — „mindenki más előtt elibénk siettek haladéktalanul alávetvén magukat minden parancsunknak és utasításunknak, míg csak szüleinkkel a béke egyezségéhez el nem érkeztünk".[203] Az említettek példáját, ez aligha lehet kétséges, nagy számban követték mások is, sereg nélkül ugyanis István

196 1267: CD IV/3. 408., DL 632.
197 1268: HO VI. 154.
198 1268: RA II/2–3. 36.
199 1271: Zala I. 58–59.
200 1270: ÁÚO VIII. 260. és 256.
201 1266: CD IV/3. 345., vö. 1266: HO VI. 142–143.
202 *Karácsonyi J.*: Magyar nemzetségek i. m. 726.
203 1268: iidem Pouka et Barnabas unacum domino ipsorum, Petro comite videlicet filio Elie, ante omnes alios nobis occurrerunt ad omne mandatum et preceptum nostrum se sine intermissione submittentes, donec ad pacis cum parentibus nostris devenissemus unionem — ÁÚO VIII. 201.

nyilván nem gondolhatott volna a háború folytatására feketehalmi győzelme ellenére sem.

Nincsenek információink arról, hogy István mely útvonalon vezette seregét az ország közepe felé, bizonyos megfontolások mindazonáltal lehetővé teszik annak rekonstruálását. A háborút eldöntő ütközetre a Pest megyei Isaszegnél került sor, mely a Pestről kelet felé vezető két, a középkorban „nagy út"-nak (*via magna*) nevezett kereskedelmi és hadiút között fekszik.[204] Az utak egyike Hatvanon át vezetett a Tisza poroszlói révéhez, s haladt onnan tovább Váradnak, a másik viszont Ceglédet érintve szelte át a Duna–Tisza közét, majd szétágazva egyfelől Varsánynál, másfelől pedig Szegednél kínált átkelőhelyet a Tiszán. Mivel minden jel arra mutat, hogy az Istvánnal Isaszegnél megütköző Henrik nádor seregével azonosítható a háború elején Északkelet-Magyarországon harcoló sereg, ésszerűnek tűnik a feltételezés: ha az ifjabb király a poroszlói révnél kelt volna át a Tiszán,[205] már korábban, Isaszeg térségénél jóval keletebbre találkozott volna az útját állni akaró nádorral. Mivel nem így történt, bizonyosra vehető, hogy a két délebbi átkelőhely egyikét használta. A szegedihez a Feketehalomtól Szebenen át a Maros völgyében futó út vezetett, ez azonban túlságosan délre esett, s igénybevétele esetén István aligha számíthatott volna arra, hogy jelentősebb számú csatlakozó gyarapítja seregének létszámát. Mindezen megfontolások alapján a legvalószínűbbnek az ítélhető, hogy Feketehalom alól István Szebenbe ment, majd Kolozsváron át a Királyhágón keresztül jutott ki a Tiszántúlra.[206] Itt azonban az ifjabb király serege Ernye nyitrai ispán csapataival találta szembe magát.

Az Ernye-féle sereg ekkor bukkan fel forrásainkban. Elvileg feltételezhető lenne, hogy az a Kőszegi Henrik vezette északi hadtesttel egy időben, Szolnoknál vagy Poroszlónál átkelve a Tiszán, tört rá a Tiszántúl középső vidékére. Ennek a lehetősége azonban vajmi csekély: nincs olyan forrásunk, amely arról tanúskodnék, hogy a háború kezdeti szakaszában harcok folytak volna ebben a régióban. Valószínűbben ítélhető tehát, hogy Ernye eredetileg Kőszegi Henrik seregéhez tartozott. Tiszántúli megjelenése azzal magyarázható, hogy Feketehalom hosszan elhúzódó ostroma nyugtalanította a Kelet-Felvidék hódoltatásával elfoglalt nádort, akinek bizonyára nem álltak a rendelkezésére megbízható hírek Kemény fia Lőrinc vereségéről, hiszen ellenkező esetben nyilván maga indult volna délre minden erejével. Ernyét azonban egy kunokkal megerősített nagyobb csapat élén a Tiszántúlra küldte: részint azért, hogy annak területét is megszállja, részint pedig azért, hogy — ha a szükség úgy hozná — Kemény fia Lőrinc segítségére siethessen. Ezt a feltételezést látszik megerősíteni a háború egy olyan epizódja, amelyről egyedül a Kökényes-

204 Az utakra l. *Engel P.*: Utazó király passim és *Györffy Gy.*: Történeti földrajz térképmellékleteit.
205 Amint azt Pauler Gyula vélte, l. *Pauler Gy.*: A magyar nemzet tört. II. 536. (202. sz. jegyz.).
206 Ugyanezt az útvonalat használta 1395-ben Zsigmond király is, l. Itinerárium 69–70.

radnót nembéli Mikud-fiak már idézett oklevele számol be. E szerint „Ernye bán csatájá"-t (*conflictus Erney bani*)[207] megelőzte a Menk kun vezér elleni ütközet.[208] A kunok előreküldése nyilván nem az ellenség megfélemlítését célozta, mint az 1250-es évek nyugati háborúiban[209] — IV. Béla nem elpusztítani, hanem uralni akarta idősebb fia országrészét —, ugyanakkor pedig a Mikud-fiak az Ernye elleni ütközetben is részt vettek: ezek a momentumok a legegyszerűbben úgy egyeztethetők össze, ha feltételezzük, hogy valójában a két sereg Menk és a Mikud-fiak által vezetett előőrseinek harcáról van szó, amely után közvetlenül került sor a tulajdonképpeni csatára.

A csata pontos helye ismeretlen: az bizonyosra vehető, hogy az ütközetre a Tiszántúlon került sor,[210] ha István útvonalának előbbeni rekonstrukciója helyes, akkor a legnagyobb valószínűséggel valahol Váradtól nyugatra. Az ütközet részleteivel forrásaink adósak maradnak, annyi azonban tudható, hogy maga Ernye fogságba esett.[211] IV. László egy oklevele szerint Csák nembéli Péter volt az, aki párviadalban győzte le Ernyét, miközben maga is súlyos sebet kapott (*ipsum Ernei banum devictum in prelio captivavit, ubi ipse letaliter extitit sauciatus*),[212] egy másik forrásunk ugyanakkor arról tud, hogy Miskolc nembéli Panyit vezette az ifjabb király színe elé a legyőzött Ernyét (*adducendo nobis ipsum Ernerium banum dicti exercitus capitaneum captivatum*).[213] Meglehet, hogy egymást kiegészítő információkról van szó, mindazonáltal a háború történetét illetően Ernye fogságba esésének pontos körülményei voltaképpen mellékesek, sokkal inkább van jelentősége annak, hogy a serege felett aratott győzelem megnyitotta István előtt az utat az ország szívébe: a Tiszán — amint arról már szó esett — vélhetően Várkonynál átkelve teljes haderejével (*cum toto auxilio nostro*)[214] megindult „a dunai részek" (*ad partes Danubiales*),[215] azaz, eredeti terveinek megfelelően, apja országrésze irányába.

István előrenyomulása természetesen nem maradhatott sokáig észrevétlen: nyilván akadtak olyan szerencsések Ernye seregéből, akiknek sikerült elmenekülniük, s megvitték a közelgő veszedelem hírét mind IV. Bélának, mind a

207 1267: CD IV/3. 408. és DL 632.

208 1279: HO VI. 241.

209 „Stephanus rex Ungarie tyrannus congregatis Comanis et Ungaris terras regis Boemie, ut hactenus sepius pater fecerat, nititur perturbare" — írja a magyar hadviselés e sajátosságáról az 1271. évi magyar–cseh háborút bevezető harcokra visszaemlékezve egy osztrák évkönyv (Cat. font. I. 182.).

210 1267: cum versus Tyciam direxissemus gressus nostros in conflictu Erney bani — CD IV/3. 408. és DL 632., egy harmadik oklevélben azonban a „cum gressus nostros versus Danubium direxissemus" megfogalmazás szerepel (1268: RA II/2–3. 36.), ami az előbbieknek nem szükségképpen mond ellent (ha ugyan nem egyszerű tollhibával van dolgunk).

211 1270: ÁÚO VIII. 292.

212 1273: CDCr VI. 36.

213 1270: ÁÚO XII. 8.

214 1270: ÁÚO XII. 13.

215 1267: ÁÚO VIII. 173., vö. még 1270: ÁÚO XII. 13. és 1272: HO V. 46.

király „maradék seregé"-t (*reliquus exercitus*)[216] vezető Héder nembéli Henriknek. A nádor a jelek szerint felhagyott a felvidéki várak hódoltatásával, s haladéktalanul visszavonult, hogy még a pesti révek előtt útját állja az ifjabb királynak. Serege jelentős erőt képviselt: forrásaink IV. Béla „teljes hadseregé"-ről (*totus exercitus*)[217] tesznek említést, amit tovább növelt az az ezerfőnyi csapat, amelyet — ha hihetünk egy kortárs, de nem minden részletében feltétlenül megbízható osztrák krónikának — Mária királyné küldött fia ellen Preussel Henrik budavári rektor vezetésével.[218] Az osztrák lovag jelenlétét Henrik nádor seregében magyar forrásaink is megerősítik,[219] sőt, az egyik oklevél — Héder nembéli Henrik és Anna macsói hercegnő fia, Béla herceg mellett — őt nevezi meg az ifjabb királlyal szemben felvonuló sereg egyik vezérének.[220] Fővezérnek alighanem a királyi vérből származó Béla herceget tekintették,[221] a tényleges irányítás azonban minden bizonnyal Henrik nádor kezében volt, ez magyarázza, hogy a háború utolsó nagy csatájának emléke utóbb Henrik nevével kapcsolódott össze.[222]

A nádor visszavonulása, csapatainak kivonása a Felvidékről lehetővé tette, hogy az ifjabb király további hívei csatlakozzanak urukhoz. Feltűnő ugyanis, hogy azok között, akik István oldalán vettek részt a háborúban, de annak csak az utolsó szakaszában szerepelnek forrásainkban — egyetlen erdélyi rokonság két tagját leszámítva[223] —, rendre felvidéki birtokosokkal találkozunk: az Aba nemzetség egyik Heves megyei ágából származó Csobánka fia Jánossal,[224] ugyanezen nemzetség két másik ágából való Aba fia Miklóssal,[225] illetve György fiaival, Sándorral és Etrével (*Eturuch*),[226] valamint az Apc nembéli kércsi Detre-fiakkal, Detmárral és Detborral.[227] Alighanem jó néhányan lehettek mások is, akik csak Henrik nádor elvonulása után tudtak — vagy mertek — István ifjabb király segítségére sietni. Nem késtek le semmiről, hiszen a döntő csata még hátra volt, megjelenésük ugyanakkor nemcsak az

216 1270: ÁÚO XII. 13.

217 1266: CD IV/3. 346., vö. még 1268: CD IV/3. 468., HO VIII. 111.; 1269: EO I. 218.; 1270: ÁÚO VIII. 260.

218 Cat. font. II. 1327.

219 L. pl. 1279: HO VI. 242.

220 1273: CDCr VI. 36.

221 1279: HO VI. 242.

222 L. pl.: 1266: CD IV/3. 346.; 1268: CD IV/3. 468., Csáky I. 10., HO VIII. 113., RA II/2–3. 36. stb., vö. még *Pauler Gy.*: A magyar nemzet tört. II. 261.

223 A vélhetően szatmári eredetű, de Torda megyében birtokos Tyukod nembéli gerendi Sámson két fiáról, Péterről és Jakabról van szó, l. 1268: HO VIII. 113.; 1270: HO VI. 167. — Azonosításukhoz l. *Wertner M.*: Negyedik Béla 166. és *Karácsonyi J.*: Magyar nemzetségek 1038–1039.

224 1267: MES I. 544., vö. *Wertner M.*: Negyedik Béla 168. és *Karácsonyi J.*: Magyar nemzetségek 36.

225 1269: HO VIII. 118–119., vö. *Karácsonyi J.*: Magyar nemzetségek 36.

226 1269: RA II/2–3. 79., vö. *Karácsonyi J.*: Magyar nemzetségek 32. és 84.

227 1270: HO VIII. 136., vö. *Karácsonyi J.*: Magyar nemzetségek 138–139.

ifjabb király rendelkezésére álló harcosok számát, hanem elszántságát és harci kedvét is növelte.

István ifjabb király és Henrik nádor seregeinek összecsapására Isaszegnél került sor. Az ütközet lefolyásának rekonstruálásához forrásaink ez alkalommal sem elégségesek, a rendelkezésünkre álló oklevelek csupán néhány epizódot örökítettek meg a csata forgatagából. Tudjuk például, hogy István ifjabb király maga vezette csapatait, s nem csupán irányította azokat, hanem személyesen is kivette részét a küzdelemből, párviadalban győzvén le egy rátámadó lovagot, miközben a testőrként a jobbján haladó Drug fia Sándor védelmezte a többi ellene támadótól.[228] A jelek szerint heves harcban végül az ifjabb király kerekedett felül. Az ellenséges sereg vezérei közül egyedül Béla hercegnek sikerült elmenekülnie,[229] Henrik nádort Básztély nembéli Rénold — bár bal szemén maga is megsebesült — lándzsájával földre döntve fogságba ejtette.[230] Ugyanez a sors jutott osztályrészül a nádor két fiának is.[231] Egyiküket, az Ivánnak is nevezett Jánost, a magát már Feketehalom ostromakor is kitüntető Tódor fia Pós mester vezette fogolyként az ifjabb király elé,[232] a másik — vélhetően Miklósról van szó[233] — fogságba esésének körülményei nem ismertek. Preussel Henrik szintén élve került a győztesek kezére, ám őt a csatát követően megölték;[234] állítólag maga István döfte le az életéért könyörgő osztrák lovagot.[235]

A háború fenti rekonstrukciója a rendelkezésünkre álló oklevelekben említett események egymáshoz viszonyított sorrendjét követi. Az így megrajzolt kép azonban csak akkor lehet teljesnek mondható, ha legalább megpróbálkozunk azzal, hogy az egyes történéseket konkrét időpontokhoz kössük. A „konkrét időpont" persze, esetünkben legfeljebb hozzávetőleges dátumokat jelenthet, hiszen forrásaink óvatos feltevések megfogalmazásánál többet nem engedélyeznek. A kísérlet mégsem tekinthető eleve kudarcra ítéltnek, ami leginkább annak a következménye, hogy a háború folyamán számos csapatmozgás azonosítható, s ennek következtében a viszonylagos biztonsággal megbecsülhető menetteljesítmények alapján rendelkezésünkre állnak olyan támpontok, amelyek jelentős mértékben segítik az egyes események időpontjának meghatározását. A vizsgálat során a középkori úthálózatra vonatkozó ismeretek mellett,[236] az első keresztes hadjáratra vonatkozóan megállapított

228 1268: HO VI. 154.
229 1273: CDCr VI. 36.
230 1270: ÁÚO XII. 13.
231 1267: CD IV/3. 408., DL 632., MES I. 544.; 1268: HO VI. 154.
232 1267: ÁÚO VIII. 173.
233 *Karácsonyi J.*: Magyar nemzetségek 602.
234 1279: HO VI. 242.
235 Cat. font. I. 765., II. 1328.
236 Vö. *Györffy Gy.*: Történeti földrajz egyes köteteinek térképmellékletei; *Engel P.*: Utazó király; *Kubinyi A.*: Városfejlődés és vásárhálózat (térképmelléklet); *Blazovich L.*: Városok az Alföldön 47–56. (és a térképmelléklet); Itinerárium.

— s minden valószínűség szerint a 13. század viszonyaira is alkalmazható — napi 22–28 km-re tehető menetteljesítményt[237] vettük alapul, s mivel a háború végére vonatkozóan jóval biztosabbnak tűnő információk állnak a rendelkezésünkre, célszerűnek látszik az események sorrendjének megfordításával, visszafelé haladni az időben.

IV. Béla az István ifjabb királlyal kötött egyezség megerősítését 1265. március 28-án kelt levelében kérte az újonnan megválasztott IV. Kelemen pápától,[238] bizonyos tehát, hogy a háború ekkor már véget ért. Nyilvánvaló, hogy Pauler Gyula ebből az adatból kiindulva tette a háború döntő ütközetének, az isaszegi csatának időpontját „március elejére",[239] azaz úgy vélte, hogy a béketárgyalások lefolytatása közel egy hónapnyi időt vett igénybe. Ez a megoldás annál is inkább elfogadhatónak látszik, mert a király március 13-án Pozsonyból (*Posonii*), március 18-án pedig „Pozsony mellett" (*apud Posonium*) keltez oklevelet,[240] míg az említett március 28-i levél „Füzítő mellett" (*apud Phyzegtu*) kelt,[241] István viszont — amint arról a későbbiekben még szót ejtünk — talán Budán tartózkodott, mindenesetre mélyebben bizonyosan nem nyomult be apja országrészébe, így nemcsak álláspontjaik egyeztetése, hanem azok egymáshoz való — vélhetően többszöri — eljuttatása is hosszabb időt vehetett igénybe.

Isaszeghez István Feketehalom vára alól vonult, ami az előzőekben valószínűsített útvonalát figyelembe véve közel 570 km-nyi távolság megtételét kívánta meg. Ez napi 25 km-es menetteljesítménnyel számolva legalább 22–23 napba tellett. Bizonyosra vehető azonban, hogy valójában ennél több időre volt szüksége, hiszen a sereg rendezése, az útközben Menk kunjaival és Ákos Ernyével vívott két csata, valamint a Tiszán való átkelés szintén beletellett néhány napba. Reálisabbnak tűnik tehát, ha 30 napot számítunk az útra, ami azt jelenti, hogy a Kemény fia Lőrinc ellenében Feketehalom vára alatt vívott ütközet valamikor január végén történhetett, míg az Ákos nembéli Ernyével — illetve Menk kunjaival — február harmadik hetében ütközhetett meg István serege.

Feketehalom ostromának időtartamára vonatkozóan a legtöbb támpontot a Csák-fivérek északi expedíciójára vonatkozó adataink nyújtják. A Csákok a dévai csatában még István oldalán harcoltak, ezt követően küldte őket István északra, ahol is forrásaink szerint visszafoglalták a beregi Baranka várat uruk ellenségeitől, majd a Kemény fia Lőrinc elleni csatában már újra részt vettek. Az út oda és vissza legalább 890 km-re tehető, ami minimálisan 35 napot vehetett igénybe, s ha ehhez még hozzászámítjuk a Baranka visszavételéért vívott harcot, illetve az ellenség közelében szükségképpen óvatosabb, s így las-

237 Vö. *Veszprémy L.*: Magyarország és az első keresztes hadjárat 513.
238 1265: VMHH I. 279.
239 *Pauler Gy.*: A magyar nemzet tört. II. 261.
240 ÁÚO XI. 607. és RA I/3. 437. (keltükre l. RA 1435–1436. sz.-ok).
241 VMHH I. 279.

sabb haladást, kézenfekvőnek tűnik összesen 45 napra becsülni a Csákok expedíciójának időtartamát. Ebből egyúttal az is következik, hogy a dévai csatára valamikor december közepén kerülhetett sor. Ez viszont a feketehalmi ostrom kezdetének meghatározásához visz közelebb, hiszen joggal feltételezhető, hogy a csatát követő néhány napon belül tűnt fel Kemény fia Lőrinc serege, s döntött az ifjabb király a visszavonulás mellett. Ha Déva alól egyenesen Feketehalomnak vette az irányt, a közel 200 km megtétele legalább egy hétig tarthatott, ami azt jelenti, hogy a vár ostroma december végén kezdődhetett, s hozzávetőleg egy hónapig tartott.

A dévai ütközet feltételezhető időpontja végezetül a háború kezdetének meghatározásához is közelebb visz. Bizonyosnak tűnik, hogy a Kán-fivérek Szegednél keltek át a Tiszán és a Maros völgyében nyomultak előre, s mivel feladatuk szerint István haderejét kellett magukra vonniuk, aligha haladtak erőltetett iramban. A valamivel több mint 200 km-nyi Szeged–Déva távolság megtételére így egy–másfél hetet számíthatunk. A támadás megindítására tehát 1264 decemberének második hetében kerülhetett sor. Ha István valóban Váradon gyűjtötte össze seregét, akkor legalább egy hét kellett ahhoz, hogy Dévánál utolérje a kunokat, ami azt jelenti, hogy december első hetében már gyülekezett hadereje, ez viszont egybevág azzal az adatunkkal, hogy november utolsó napjaiban udvarispánja még békebeli teendőivel volt foglalatos.

Valamivel nehezebb az északon történtek hozzávetőleges idejének meghatározása. Az mindenesetre feltételezhető, hogy ott valamivel később kezdődtek a hadműveletek, mint délen, viszont az is okkal feltehető, hogy mire a Csák-fivérek északra értek — vélhetően két héttel a dévai ütközetet követően — Patak már elesett, azaz István családjának fogságba ejtése valamikor december harmadik–negyedik hetében történhetett, s csak ezt követően került sor részint Füzér sikertelen ostromára, részint a Felvidék más várainak elfoglalására.

A BÉKE ÉS AMI UTÁNA KÖVETKEZETT

Az ifjabb király győzelme teljes volt. IV. Bélának nem állt a rendelkezésére újabb sereg, amelyet fia ellen küldhetett volna: Béla, a trón és az ország sorsa István kezében volt.

Mindarról, ami közvetlenül az isaszegi csata után következett, jóformán semmit sem tudunk. A Preussel Henrikkel kapcsolatban már említett osztrák krónikás — Jans Enikel — kortárs, de számos valószínűtlen, illetve bizonyosan téves részletet tartalmazó beszámolója szerint az ütközetet követően István átkelt a Dunán és bevonult Buda várába (*Oven*), ahol találkozott anyjával, Mária királynéval, akit azonban Pozsonyba (*Presburc*) küldött. A történetnek ez a része még éppen hihető is lenne,[1] ha az elbeszélés nem úgy folytatódnék, hogy az elűzött királyné, kincseket (*kleinôt*) véve magához a királyi kincstárból, a cseh királyhoz (*künic von Bêheim*) ment, ami István haragját kiváltva hosszas viszályra adott okot a magyar és a cseh uralkodó között.[2] A tudósítás ezen második felében nem nehéz ráismerni arra, ami valójában IV. Béla halála után, 1270-ben történt, amikor is István első útja valóban Budára vezetett — 1270. május 13-án Budán (*in monte Pestiensi*) ad ki oklevelet[3] —, miközben nővére, Anna hercegnő vejéhez, II. Ottokár cseh királyhoz menekült a királyi kincsek néhány szép darabjával együtt, ami tovább mélyítette az ellentéteket V. István és a cseh király amúgy is feszültségekkel terhes viszonyában.[4] Világos tehát, hogy Enikel előadásában a legjobb esetben is összekeveredtek 1265-ben és 1270-ben történt események, valószínűbbnek tekinthető azonban, hogy István és Mária királyné találkozójára valójában egyáltalán nem került sor. Az, hogy az ifjabb király átkelt-e a Duna jobb partjára, és birtokba vette-e Budát, vagy sem, további, Enikel krónikájánál megbízhatóbb források híján nem dönthető el.[5] Egy efféle lépés megtétele nyilván

1 Vö. *Kubinyi A.*: Buda pecséthasználata 127.; *Györffy Gy.*: Pest-Buda 194.

2 *Jans Enikel*: Weltchronik (Appendix, 1485–1504.) — Cat. font. II. 1328–1329.

3 1270: MES I. 575.

4 Erzsébet akciójának legteljesebb összefoglalását l. *Deér J.*: Szent Korona 204–215.

5 Felmerült — részben éppen Enikel tudósítása alapján —, hogy a budavári ún. István-tornyot ekkor, 1265 tavasza és 1266 májusa között építtette István ifjabb király (vö. *Spekner E.*: Adalékok 416–417.), azaz a torony építtetője és névadója talán nem is I. Lajos király öccse, István herceg lett volna. Ennek valószínűségét nemcsak a feltételezett építkezéshez rendelkezésre álló idő rövid volta kérdőjelezi meg, hanem az is, hogy 1265 júniusában már IV. Béla tartózkodott Budán, felesége, Mária királyné ottani udvarházában (RA I/3. 440. és HO IV. 20., vö. *Kubinyi A.*: A király és a királyné kúriái 165–169.). Ennek ellenére nem lehetetlen, hogy a

kellő nyomatékkal demonstrálhatta volna István katonai fölényét, másfelől azonban szólhattak érvek amellett, hogy az ifjabb király saját országrészének határai között maradjon. Elvégre ő volt az, akit IV. Béla megtámadott — mégha ez, miként láthattuk, István eredeti szándékai ellenére alakult is így —, ő volt az, akinek a családját fogságba hurcolták, az ő várait ostromolták, s részben foglalták el a támadók, végezetül az ő országrésze szenvedte el a háborúval szükségképpen együtt járó pusztításokat, így, ha nem kel át a Dunán, nemcsak a katonai, hanem az erkölcsi győzelmet is a magáénak vallhatta, ami az elkerülhetetlen béketárgyalásokon apjáénál előnyösebb helyzetet biztosíthatott számára. Nem tudjuk, hogy István végül is melyik megoldás mellett döntött, az viszont bizonyosra vehető, hogy a béketárgyalások az isaszegi csatát követően szinte nyomban megkezdődtek.

Nincs ebben semmi meglepő, hiszen a katonai vereség ellenére IV. Béla rendelkezett még olyan ütőkártyával, amelynek birtokában nagyon is képes volt korlátozni az ifjabb király cselekvési szabadságát: fogságban tartotta fia családját. István felesége, Erzsébet és gyermekeik, amint arról már szó esett, Patakon kerültek IV. Béla kezére, amikor Héder nembéli Henrik nádor és az ifjabb király nővére, Anna hercegnő rajtaütött a váron és rövid ostromot követően elfoglalta azt. IV. László egy oklevele szerint ő, édesanyja és nővérei is fogságba estek.[6] Forrásunk a leányok nevének felsorolásával adós marad, mindenesetre István leányai közül egyedül Erzsébet lehetett az, aki nem osztozott a többiek — Katalin, Mária, Anna és Margit[7] — sorsában, mivel ekkor már minden bizonnyal a mai Margit-szigeten lévő apácakolostorban élt nagynénje, a szent életű Margit társaként.[8] Az ifjabb király családját a forrásainkban *Turul* néven emlegetett, máskor pedig Turócnak mondott[9] várba vitték.[10] Minden bizonnyal ekkor távozott a hadszíntérről Anna hercegnő is, mivel Patak ostroma után már nincs adat arra, hogy fivére országrészében tartózkodott volna, ellenben Erzsébet egyik oklevele szerint „István király úr testvére, Anna úrnő az ország más hűtleneivel Patak várát megostromolva elfogott és erőszakkal a Turulnak nevezett várba vitt bennünket, ahol a fogság igájával

torony neve valóban IV. Béla idősebb fiának mint építtetőnek az emlékét őrzi — ezt a lehetőséget egyébiránt régészeti megfontolások és párhuzamok is alátámasztani látszanak (*Magyar K.*: Adatok) —, csakhogy az építkezésre, amint arra még visszatérünk, sokkal inkább 1266 után kerülhetett sor.

6 1273: cum predictus avus noster transmissa armatorum multitudine primum nos et dominam reginam matrem et sorores nostras karissimas de castro Patak educi fecerat et extrahi — CDCr VI. 36.

7 István ez utóbbi leányának nevére l. *Zsoldos A.*: Két hamis oklevélről 197–198.

8 István ifjabb király egy 1265-ben kiadott oklevele Erzsébetről már mint a kolostor lakójáról emlékezik meg (BTOE I. 85.), maga a hercegnő pedig 1276-ban, a Margit szentté avatásával kapcsolatos eljárás során tett vallomásában úgy emlékezett, hogy 21 éves már elmúlt és 18 éve él a kolostorban (VPRO I. 187.), amiből az következik, hogy 1255 táján született és 1258 körül adták a zárdába.

9 Vö.: *Mályusz E.*: Turóc 101.; *Fügedi E.*: Vár 206–207.

10 1271: Zala I. 58.; 1274: CD V/2. 217.

megbilincselve és tőrbe ejtve szabad akaratunk ellenére nem rokonként és urunk, aki hozzánk a legközelebb áll, testvéreként, hanem gonosz viperaként tartott fogva és próbált hosszabb ideig visszatartani bennünket".[11] Az, hogy az ifjabb király családjának fogságba ejtése valójában Anna hercegnő ötlete volt — amint azt Erzsébet idézett visszaemlékezése sugallja —, egyáltalán nem tűnik lehetetlennek, mindenesetre megmagyarázná, hogy miért vett részt, meglehetősen szokatlan módon, a Patak elleni támadásban IV. Béla leánya: meglehet, személyesen akarta felügyelni terve megvalósítását. Az ugyanakkor bizonyos, hogy a börtönőr szerepére már nem vállalkozott. A feladat a Hontpázmány nemzetség egyik ágából származó Ivánka fia[12] Andrásnak jutott,[13] aki közvetlenül a tatárjárást követően építette fel a zólyomi királyi uradalomhoz tartozó Turócban az ifjabb király családjának börtönéül kiválasztott várat.[14] A megbízatást alighanem annak köszönhette András, hogy közismert volt a dinasztia iránti feltétlen hűsége. Egyike volt azoknak, akik a muhi csatából menekülő IV. Bélának lovukat átengedve adták tanúbizonyságát önfeláldozó hűségüknek,[15] így aztán nem meglepő: utóbb a király alkalmasnak találta arra, hogy mindkét fia mellett bizalmi feladatokat lásson el. 1243 telén az akkor még gyermek István herceget bízta András őrizetére, aki a turóci várban — közelebbről, sajnos, ismeretlen — szolgálatokat téve védelmezte a trónörököst,[16] később pedig a király ifjabb fiának, Béla hercegnek a mestereként találkozunk vele.[17] Ilyen előzmények után IV. Béla (vagy leánya, Anna) szempontjából bizonyára jó döntésnek tűnhetett András kiszemelése az ifjabb király foglyul ejtett családjának őrzésére, magát Andrást azonban szerfelett kényes helyzetbe hozta e lépés, hiszen egyfelől nyilván meg kívánt felelni királya bizalmának, másfelől azonban — a belviszály bizonytalan kimenetelét szem előtt tartva — arra is gondolnia kellett, hogy helyesebb, ha nem bánik túl kemény kézzel Erzsébettel, aki egy napon még királynéja lehet. A kutyaszorítóba került András a jelek szerint azt a megoldást választotta, hogy őrizetben tartotta ugyan a foglyokat, mindazonáltal a fogság korántsem volt olyan szigorú, mint azt Anna hercegnő eredetileg eltervezhette. Tudjuk például, hogy tekintélyes összeget, száz márkát kölcsönzött a fogoly Erzsébet-

11 1271: domina Anna soror ipsius domini nostri regis St[ephani] cum ceteris infidelibus regni nostri expugnato castro de Potok nos excepit et duxit ad castrum Turul vocatum manu potencie, in quo nos iugo captivitatis quasi vinculatam et irretitam sine liberiori arbitrio nostro et nostrorum, non ut affinis nostra et soror domini nostri, que nos tam proxima linea contingebat, sed ut perfidissima extranea quasi vippera ferocissima detinebat et per longiora tempora detinere conabatur — Zala I. 58., az idézett magyar szöveg Petrovics István fordítása, l. KHO 72.

12 Vö. *Karácsonyi J.*: Magyar nemzetségek 657–658.

13 1274: CD V/2. 217.

14 1253: CDES II. 294.

15 Uo.

16 1249: CDES II. 223–224., vö. 1243: ÁÚO VII. 131–133.

17 1256: CDES II. 381.

nek,[18] s nehezen hihető, hogy az ifjabb királyné egyik híve — Nádasd nembéli Itimér fia Imre[19] — András tudomása s legalább hallgatólagos beleegyezése nélkül vihetett volna hírt „a fekete hegyek alatt csaknem fogolyként megbújva rejtőzködő" Istvánnak családja sorsáról.[20] András tehát úgy ítélte meg, hogy lojalitása bizonyos mértékig István feleségét is megilleti.

Tény mindenesetre, hogy Andrásnak sikerült minden fél megelégedésére megoldania korántsem egyszerű feladatát. Annak, hogy IV. Béla kegyét megőrizte, világos jele az a két birtokadomány, melyeket 1265 végén, illetve 1268-ban kapott a királytól,[21] de egykori foglya, Erzsébet sem hagyta viszonzatlanul szolgálatait.[22] Bizonyosra vehető tehát: IV. Béla azon döntése, hogy foglyai legértékesebbjét a továbbiakban nem Turóc várában, s még csak nem is Magyarországon tartja őrizetben, nem Ivánka fia András — IV. Béla előtt minden bizonnyal amúgy sem ismert — engedékenységével függött össze, hanem a hadszíntérről érkező rossz hírekkel.

A történet ezen pontjára IV. László egy 1275-ben kiadott oklevele vet némi fényt. Az okmányt Apc nembéli kércsi[23] Detre fiai, Detmár és Detbor — valamint meg nem nevezett rokonaik (*ipsorum fratribus et cognatis*) — számára állították ki, átírva benne V. István 1270-ben kiadott oklevelét is. Ez utóbbi, megemlékezvén a két testvér helytállásáról az isaszegi csatában, írásba foglalja a nekik és — az ebben az oklevélben név szerint is felsorolt rokonaiknak — tett, két sárosi birtokra vonatkozó adományt.[24] A Kércsiek, úgy látszik, utóbb valami módon elveszítették a földeket, hiszen IV. László oklevele azok visszaadásáról rendelkezik (*reddidimus et restituimus*), mégpedig, egyebek mellett, azokra az érdemekre hivatkozva, amelyeket akkor szereztek, „amikor — így a IV. László nevében megfogalmazott oklevél — a kegyes emlékezetű Béla király fogságából megszabadulva Lengyelországból visszatértünk" (*cum de captivitate regis Bele pie memorie avi nostri liberati a Polonia rediremus*).[25] Az idézett szöveg kisebb zavart okozott a régibb történetírásban, mert felmerült, hogy az ifjabb királyi család valójában Lengyelországban „sínlette a fogságot",[26] míg Turóc várában csupán Erzsébetet őrizték volna, mégpedig 1273-ban egy olyan viszály idején, mely közte és akkor már királlyá koronázott fia között tört ki.[27] 1273-ban valóban komoly feszültség alakult ki IV. László és Erzsébet özvegy királyné között, ehhez kétség sem férhet, ám arról, hogy ez alkalommal Erzsébet akár Turócban, akár bárhol másutt fogsá-

18 1274: CD V/2. 217.
19 *Karácsonyi J.*: Magyar nemzetségek 846.
20 1271: Zala I. 58–59., az idézett magyar fordítás Petrovics István munkája, l. KHO 72.
21 1265: CD IV/3. 256–258.; 1268: CD IV/3. 430–431.
22 1274: CD V/2. 217.
23 Vö. *Karácsonyi J.*: Magyar nemzetségek 138–139.
24 1270: HO VIII. 135–137.
25 1275: HO VIII. 173.
26 *Kállay U.*: Kutatások IV. László korára 46.
27 Uo. 53–54., vö. még *Szabó K.*: Kun László 21.

got szenvedett volna, nincs tudomásunk.[28] A zavart az okozta, hogy az Erzsébet turóci fogságát IV. László uralkodásának idejére helyező kutatók figyelmét elkerülte a királyné 1271. szeptember 7-én kiadott oklevele, amely már említi az eseményt.[29] Világos tehát, hogy Pauler Gyula helyesen rekonstruálta az ifjabb királyi család 1264–1265. évi fogságának történetét akkor, amikor arról írt, hogy Patak bevétele után „az ifjabb királynét gyermekeivel [...] hatalommal-karral Turul — Turócz — várába vitték", majd a béke helyreállta utáni időkre utalva megjegyezte, hogy István ifjabb király „visszanyerte nejét, gyermekeit, a kiket Lengyelországba küldtek volt".[30] Pauler véleménye legfeljebb annyiban szorul módosításra, amennyiben az Erzsébet turóci fogságára, illetve László Lengyelországból való visszatérésére vonatkozó forrásaink együttes tanúsága inkább arra látszik utalni, hogy egyedül István ifjabb király fiát vitette IV. Béla Lengyelországba, míg a család többi tagja továbbra is Ivánka fia András — mint láthattuk, nem túlságosan szigorú — őrizetében maradt a háború végéig.

Kérdés mármost, hogy mikor és hová került a történtek idején alig kétéves László herceg. Annak a döntésnek, hogy közvetlenül a sikeres pataki rajtaütést követően válasszák szét a fogságba ejtett család tagjait, biztonsági szempontból — egy esetleges kiszabadítási akció megnehezítése érdekében — lett volna éppen racionális alapja, mégis valószínűtlennek ítélhető ez a megoldás, mivel egyfelől a háború kezdetén IV. Béla még okkal bizakodhatott seregei győzelmében, másfelől pedig László herceg külföldre küldése óhatatlanul is nemzetközi jelentőségű kérdéssé emelte volna a magyar belviszályt, ami — ha másért nem, saját uralkodói presztízse okán — aligha lehetett kívánatos fejlemény a magyar király szemében. Ezek a megfontolások tehát azt a feltételezést alapozzák meg, miszerint IV. Béla csak azt követően szánta rá magát e lépésre, hogy világossá vált számára: a háború messze nem terveinek megfelelően alakul, azaz valamikor 1265 februárja táján. Az, hogy éppen Lengyelországba küldte unokáját IV. Béla, a család történetének ismeretében érthető. Két leánya is lengyel fejedelem felesége volt: a legidősebbet, Kunigundát (Kingát), 1239-ben adták férjhez Boleszlóhoz, a későbbi krakkói fejedelemhez, míg Jolán 1256-ban kötött házasságot egy másik Boleszlóval, Kalisz urával.[31] Utóbb, a mai Margit-szigeten 1266-ben megkötött egyezmény — mások mellett — mindkét Boleszlót felsorolja azok között, akikkel szemben István ifjabb király kötelezettséget vállalt a béke megtartására,[32] így bizo-

28 1274: ÁÚO XII. 98–100. — 1274-ben valóban hatalmába kerítette Erzsébetet és IV. Lászlót az előkelők egy csoportja, csakhogy erre aligha utalhat Erzsébet 1274. évi, turóci fogságát emlegető oklevele, mert az júl. 2-án kelt (CD V/2. 217.), a király és anyja fogságára pedig ezt követően került sor, vö. *Pauler Gy.*: A magyar nemzet tört. II. 315–316.

29 1271: Zala I. 57–60.

30 *Pauler Gy.*: A magyar nemzet tört. II. 258. és 262.

31 *Wertner M.*: Az Árpádok családi tört. 478. és 489.

32 1266: VMHH I. 285. és 287.

nyosra vehető, hogy mind Kunigunda (Kinga), mind Jolán férje IV. Béla pártját fogta a viszály idején. Kettejük közül mégis inkább a krakkói Boleszló, Kunigunda (Kinga) hitvese lehetett az, aki tevőlegesen is szerepet vállalt a konfliktusban oly módon, hogy magára vállalta a kis László herceg őrizetben tartásának kényes feladatát.

A gyanút két körülmény is táplálja. Fennmaradt egyfelől feleségének, Kunigundának (Kingának) egy keltezetlen, de — Pauler Gyula véleményét követve — bízvást a magyar belháború idejére datálható levele, amelyet azonos nevű unokahúgához, II. Ottokár cseh király feleségéhez, Kunigundához intézett, arra kérve, vegye rá férjét, hogy nyújtson támogatást IV. Bélának, amire az ő férje — azaz Boleszló krakkói fejedelem — is készen áll.[33] A másik körülmény, amely a későbbi IV. László lengyelországi fogsága kapcsán Boleszlóra és feleségére, Kunigundára (Kingára) tereli figyelmünket, István 1270. évi krakkói útja. Lengyel források előadják, hogy 1270-ben István magyar király meglátogatta az 1253-ban szentté avatott egykori krakkói püspök, Szent Szaniszló sírját, s találkozott Boleszló krakkói fejedelemmel is, akivel békét és szövetséget kötött.[34] A lengyel évkönyvek némelyike a látogatás pontos időpontját is megörökítette: szerintük István augusztus 26-án (*septimo Kalendas Septembris*) érkezett Krakkóba,[35] más változat szerint augusztus 27-én jelent meg a városban és további két napig maradt ott.[36] A magyar történetírásba ez utóbbi változat épült be, gyaníthatóan azért, mert már Pauler Gyula is ezt fogadta el.[37] Ahhoz, hogy az út valóban megtörtént, kétség sem férhet, hiszen arról István egyik 1271-ben kiadott oklevele is megemlékezik,[38] más kérdés, hogy az esemény valójában valamivel korábbra helyezendő. Ránk maradt ugyanis V. István két oklevele, melyek közül az egyik 1270. augusztus 10-én (*anno Domini millesimo ducentesimo septuagesimo, quarto Idus Augusti*) kelt,[39] míg a másik ugyanezen a napon Lipcsében, de év nélkül (*Datum in Lypche*

33 É. n. (1265): ÁÚO III. 161–162., vö. *Pauler Gy.*: A magyar nemzet tört. II. 261. — Az viszont kérdéses, hogy Kunigunda cseh királyné azon, Mária magyar királynéhoz intézett levele, amelyben szintén szó esik István „machinációi"-ról, valóban ekkor kelt-e, vagy inkább 1270-ben, mint azt Wenzel Gusztáv vélte, l. ÁÚO III. 239.

34 Annales Polonorum I. (ad a. 1270): eodem anno venit Stephanus rex Ungarie visitare sepulchrum sancti Stanislay, et dum vidit ducem Bolezlaum, qui habebat dominam Kingam sororem germanam, feceruntque pacem et concordiam inter se — Cat. font. I. 176., vö. még uo. I. 87. — Néhány lengyel forrás, tévesen, 1268-ra, illetve 1273-ra teszi az eseményt, l. Cat. font. I. 130., 121., 199.

35 Cat. font. I. 130., vö. uo. II. 1606.

36 Annales Cracoviensis capituli (ad a. 1270): dominus Stephanus rex Hungarie intrat Cracoviam 6. Kalendas Septembris et mansit duobus diebus, tercio autem die ad propria revertitur — Cat. font. I. 122.

37 *Pauler Gy.*: A magyar nemzet tört. II. 282., vö. Kronológia I. 164. (a vonatkozó rész Solymosi László munkája); *Klaniczay G.*: Az uralkodók szentsége 186.

38 1271: post coronationem etiam nostram, cum peregrinationis gratia haberemus votum et desiderium paucis comitantibus in Poloniam divertendi — CDCr V. 588.

39 1270: HO VII. 125–126.

in festo Beati Laurentii).[40] Mivel mindkét oklevél olyan üggyel foglalkozik, amelyben érintve volt István nővére, Kunigunda (Kinga) is, ésszerűnek ítélhető Szentpétery Imre felfogása: a két oklevél — részben hiányos — dátumelemei kiegészítik egymást, így mindkettő 1270-re helyezendő.[41] Ezt követően ismert még a király egy 1270. augusztus 12-én kiadott oklevele,[42] majd hosszabb szünet után augusztus 26-án és 27-én kelt okmányokkal folytatódik V. István ismert kiadványainak sorozata,[43] sőt, tartalmi átírásban nyoma maradt egy év megjelölése nélkül augusztus 28-án Óbudán (*in Veteri Buda in crastino octavarum Sancti Regis absque anno*) kiállított oklevelének is, mely minden valószínűség szerint szintén 1270-ben kelt.[44] Ezek az adatok — amelyek egy részét Pauler még nem ismerhette — nyilvánvaló ellentmondásban vannak a lengyel évkönyvek azon állításával, miszerint István 1270. augusztus 26. (vagy 27.) és augusztus 29. (vagy 30.) között Krakkóban tartózkodott volna, ellenben az augusztus 12. és 26. közötti időszakba, amikor nem ismerünk oklevelet Istvántól, minden nehézség nélkül beilleszthető egy rövid krakkói út, ahová, az augusztus 10-i oklevelek szerint a későbbi Zólyom- vagy Németlipcsén[45] keresztül ment a király. Feltételezve, hogy a lengyel évkönyvekben szereplő téves dátum(ok) úgy jött(ek) létre, hogy közös forrásukban tévedésből nem szerepelt a *decimo* szó a *sexto*, illetve a *septimo* előtt, István krakkói látogatását 1270. augusztus 16. (vagy 17.) és 19. (vagy 20.) közé helyezhetjük.

Az igazi kérdés azonban szempontunkból nem is az utazás időpontja, hanem indoka. V. István említett oklevele ezzel kapcsolatban „fogadalmat" (*votum*) és „zarándoklat"-ot (*peregrinatio*) emleget,[46] amivel a lengyel források Szent Szaniszló sírjára történő utalásai[47] is összhangban vannak. Mivel IV. Béla, majd őt követve felesége, Mária királyné nem sokkal korábban halt meg, nem lehetetlen, hogy Pauler indokoltan kereste a szüleivel súlyos konfliktusok sorába keveredett István megrendülését az út hátterében.[48] Nem hagyhatjuk azonban figyelmen kívül, hogy a lengyel források szerint István és Boleszló között ez alkalommal „béke és egyezség" (*pacem et concordiam*) jött létre,[49] így a zarándoklat István számára legalább annyira lehetett politikai kérdés, mint lelkiismereti.[50] Az út politikai vonatkozásait illetően fel-

40 *Iványi B.*: Korponay 128., 1271-re kiegészítve a hiányosan fennmaradt dátumot.
41 Vö. RA 1954–1955. sz.-ok.
42 CD V/1. 199–203. (tévesen 1272-re keltezve az oklevelet, vö. RA 1957. sz.).
43 CDCr V. 555. (RA 1958. sz.) és RA II/1. 72–73. (RA 1959. sz.).
44 RA II/1. 73. (RA 1960. sz.).
45 István itineráriumának töredékes volta miatt nem dönthető el, hogy végül is melyik Lipcse értendő a dátumhelyként megnevezett „Lypche" alatt.
46 1271: CDCr V. 588.
47 Cat. font. I. 87., 121., 130., 176., 199., II. 1606.
48 *Pauler Gy.*: A magyar nemzet tört. II. 282.
49 Cat. font. I. 87., 130., 176.
50 A politikai zarándoklat jelenségére l. *Csukovits E.*: Zarándokok 65–76.

merült, hogy az új magyar uralkodó II. Ottokár cseh királlyal szemben keresett szövetségest Boleszló személyében,[51] ami tagadhatatlanul ésszerű feltételezés,[52] mindazonáltal forrásunk szerint az „egyezség"-et megelőzte a „béke". Márpedig István és Boleszló kapcsolatát más aligha árnyékolhatta be, mint az 1265. évi események emléke. László herceg lengyelországi fogsága, Kunigunda (Kinga) hercegné egyértelmű kiállása IV. Béla mellett István öccse ellenében (amiről említett levele tanúskodik), valamint István krakkói útja ily módon egymást kiegészítő módon alapozzák meg azt a feltételezést, mely szerint az ifjabb király fiát, elválasztva őt a továbbra is Turóc várában raboskodó anyjától és nővéreitől, IV. Béla Krakkóba küldte, mégpedig minden valószínűség szerint az 1264–1265. évi háború utolsó szakaszában, gyaníthatóan azért, mert ebben látta annak biztosítékát, hogy István katonai győzelme esetén sem férhet hozzá a túszként őrzött gyermekhez.

Az isaszegi csatát követő események egyértelműen arról tanúskodnak, hogy IV. Béla számítása beváltotta a hozzáfűzött reményeket: a harctéren diadalmaskodó István nem rohanta le apja védtelenül maradt országrészét, hanem ehelyett közel egy hónapig tartó tárgyalásokat követően békét kötött apjával. Az egyezség megszületéséről IV. Béla 1265. március 28-án kelt levele tanúskodik, melyet a király az alig két hónappal korábban megválasztott új pápához, IV. Kelemenhez intézett, kérve a fiával „a tisztelendő esztergomi és kalocsai érsek atyák közbenjárására megkötött megegyezés és szerződés megerősítését".[53] A pápának megküldött okmány szövegét nem ismerjük, ami azért sajnálatos, mert okkal feltételezhető, hogy a legfontosabb kérdéseket éppen ez a szerződés volt hivatott rendezni. A mai Margit-szigeten 1266 márciusában megkötött egyezmény, amelynek mind a IV. Béla, mind az István ifjabb király nevében megszövegezett változata és azok pápai megerősítése is ránk maradt,[54] ebből a szempontból nyilvánvalóan nem pótolhatja az eredeti megállapodást, mivel annak intézkedései jól felismerhetően nem a béke helyreállításával foglalkoznak a viszály okainak megszüntetése révén, hanem a már helyreállt béke megóvását szolgálják, a további súrlódások lehetséges forrásaiként számba vett ügyekben való eljárás szabályait fektetve le, ideértve az alattvalóik által egymás ellen indított perekben való ítélkezés

51 *Szűcs J.*: Az utolsó Árpádok 149.; *Kristó Gy.*: Magyarország tört. 244.; *Klaniczay G.*: Az uralkodók szentsége 186.

52 Az V. István és II. Ottokár között végül 1271-ben valóban kitört háborúban küzdő magyar sereg etnikai összetételével is foglalkozó forrásunk ugyan nem tesz említést a magyarok oldalán harcoló lengyelekről (Continuatio Claustroneoburgensis VI. — Cat. font. I. 766.), de a harcokat lezáró békébe — mások mellett — Boleszló krakkói fejedelmet is belefoglalták a felek (VMHH I. 303.).

53 1265: composicionem et ordinationem inter nos et filium nostrum regem Stephanum mediantibus venerabilibus patribus Strigoniensi et Colocensi archiepiscopis factas nominatim a beatitudine vestre petimus confirmari — VMHH I. 279–280., az idézett magyar fordítást l. Levelek 166.

54 1266: VMHH I. 284–287.

módjának elrendezését, a másik fél alattvalóinak bárminemű adóztatásáról történő lemondást, a birtokviszonyok helyreállítását és egyebeket.

Maga a Margit-szigeti szerződés szövege is utal arra, hogy intézkedései a korábbi egyezményt egészítik ki (*preter illa igitur, que primitus inter nos et ipsum filium nostrum carissimum ordinata, statuta seu stabilita sunt, impresentiarum ordinamus mutuo consensu et communi voluntate*),[55] melynek tartalmára azonban csak következtethetünk. Bizonyosra vehető, hogy az 1265 márciusában megkötött békében — ellentétben a Margit-szigeti egyezménnyel, amely elsősorban a két király alattvalóit érintő ügyekkel foglalkozott — a dinasztiát megosztó kérdések álltak az előtérben. Könnyebb helyzetben lennénk, ha pontosan ismernénk mindazt, ami az újabb fegyveres harcot közvetlenül megelőző családi eseményen, Béla herceg 1264. októberi esküvőjén történt IV. Béla és István ifjabb király között. Szerfelett valószínű, hogy ekkor mondhatott IV. Béla a vita hevében valami olyat, amit aztán István akár úgy is értelmezhetett, hogy apja meg akarja fosztani trónörökösi rangjától, s így kerülhetett be ez a vád az apjától elszenvedett „méltánytalan üldöztetések" mibenlétét bővebben kifejtő okleveleinek motívumai közé.[56] Ez ugyanakkor azt is érthetővé teszi, miért jellemezhette István a háborút eldöntő isaszegi ütközetet úgy, mint ami „fejünk és koronánk megváltásáért" (*pro redemptione capitis nostri et corone*) folyt,[57] magát a győzelmet pedig miért ünnepelhette olyan diadalként, mely „nekünk juttatta koronánkat és országunk kormányzatát" (*nos* [...] *corone nostre et regimini regni sociavit*).[58] Mindezen utalások kétségtelenné teszik: a közvetlenül a háború befejezését követően megkötött békében István biztosítékot kapott arra vonatkozóan, hogy a trónhoz való jogát senki sem vonja kétségbe, sem apja életében, sem annak halála után. Az is nehezen képzelhető el, hogy ennek fejében István ne tett volna olyan nyilatkozatot, amelyben elismerte apját a Magyar Királyság urának. Efféle kölcsönös kötelezettségvállalások nélkül a béke nyilvánvalóan nem jöhetett volna létre, s alighanem az 1265. márciusi egyezség ilyen értelmű rendelkezéseit ismétlik meg — immár a konkrét politikai tartalom nélkül — a Margit-szigeti szerződés bevezető sorai, amelyek szerint IV. Béla visszafogadja atyai szeretetébe Istvánt, aki viszont fiúi tiszteletéről és engedelmességéről biztosítja apját.[59]

Magától értetődőnek tekinthetjük azt is, hogy a békeokmány valamiféle módon intézkedett a háború során ejtett foglyok kölcsönös szabadon bocsá-

55 1266: VMHH I. 284., s — mutatis mutandis — ugyanez szerepel az ifjabb király nevében megfogalmazott okmányban is, l. uo. 286.

56 1270: ÁÚO VIII. 255.; 1273: CDCr VI. 36.

57 1269: RA II/2–3. 79.

58 1268: HO VIII. 112.

59 1266: carissimum nostrum filium Stephanum ducem Transilvanum, dominum Cumanorum recepimus ad plenam dilectionem nostram paternam et amorem sincerum, quo pater consuevit dilectum filium amplexari; idem quoque rex Stephanus nobis promisit exhibere in omnibus reverentiam et obedientiam filialem — VMHH I. 284.

tásáról. Az ifjabb király családja éppúgy visszanyerte szabadságát,[60] mint IV. Béla különböző csatákban fogságba ejtett seregvezérei; az utóbbiak közül Kemény fia Lőrinc országbíró valamikor szeptember 29. előtt már oklevelet adott ki bírótársaival egy perbeli egyezségről.[61]

Szintén bizonyosra vehető, hogy a béke rendelkezett az ország megosztásával kapcsolatos kérdésekről, hiszen a viszály javarészt éppen ezekben gyökeredzett. A háborúban győzedelmeskedő István legfontosabb követelése aligha lehetett más, mint az, hogy Kelet-Magyarország feletti uralmát apja — 1262 után immár másodszor — ismerje el, amibe IV. Béla kénytelen is volt belenyugodni. A rendelkezés értelemszerűen azzal járt együtt, hogy István a háború során elvesztett várait is visszakapta, aminek bizonyságaként az ifjabb király már 1265-ben eladományozta a Heves megyei Ágas várát, mely pedig a háború idején apja kezére került.[62] A másik oldalon viszont IV. Béla ragaszkodhatott ahhoz, hogy István járuljon hozzá azokhoz az intézkedéseihez, amelyekkel a dinasztia különböző tagjainak juttatott jelentős területeket. Számos jel arra mutat, hogy ebben a kérdésben sikerülhetett a legnehezebben tető alá hozni egy mindkét fél számára kielégítő egyezséget. Az feltételezhető, hogy István elfogadta öccse szlavóniai hercegségét, bár erre vonatkozólag egyértelmű bizonyíték nem áll a rendelkezésünkre, miközben az, hogy a Margit-szigeti szerződés az ifjabb Bélát szlavóniai hercegségének említése nélkül nevezi meg (*dux Bela frater noster predilectus*)[63] éppenséggel felkelthetné a gyanúnkat. Az efféle kétkedést azonban maradéktalanul eloszlatja, hogy István igazolhatóan beleegyezését nyilvánította apja azon rendelkezéseibe, melyek számos Szlavónián kívül eső megyét, illetve várat csatoltak Béla hercegségéhez. Mint a korábbiakban láthattuk, 1263–1264-ben István számos rendelkezést tett Valkó megyében,[64] miközben apja az ifjabb Béla hercegségéhez csatolta a megyét.[65] A háborút követően István valkói kormányzatára utaló adattal nem rendelkezünk, viszont 1267-ben már IV. Béla ispánja állt a megye élén.[66] Ugyanez a helyzet a szomszédos Szerém esetében is, azzal a különbséggel, hogy ott már 1266-ben feltűnik IV. Béla ispánja.[67] Úgy tűnik tehát, hogy Bélának még bizonyos területi engedményekre is sikerült rászorítania idősebb fiát.[68]

60 1270: ÁÚO XII. 8.
61 1264: DL 40 061., vö. UB I. 313–314.
62 1265: ÁÚO XI. 545–546.
63 1266: VMHH I. 287.
64 1263: CDCr V. 279., 280.; 1264: HO VI. 124–125.
65 1264: VMHH I. 273.
66 1267: CDCr V. 449.
67 1266: CDCr V. 369–370.
68 Ekkor állt elő tehát az ország megosztásának az a rendje, melyet Pauler már a háborút megelőző időszakra vonatkozóan feltételezett. — A IV. Béla és István ifjabb király közötti területi kérdések rendezésével kapcsolatban felmerül a gyanú, hogy abban az esetben, ha valóban IV. Béla idősebb fia (s nem I. Lajos öccse) az az István herceg, akiről a budavári ún.

Jóval bonyolultabb kérdést vetett fel Mária királyné és Anna hercegnő azon birtokainak ügye, amelyek István országrészében feküdtek. Ezekre a birtokokra — emlékezhetünk rá — az ifjabb király még a háború előtt tette rá a kezét, s IV. Béla a pápai tekintély segítségül hívásával próbálta meg elérni, hogy fia visszaadja azokat. Az Istvánt a birtokok visszaszolgáltatására intő pápai oklevelekben egyfelől a magyar királynék jogán Máriát megillető erdélyi Beszterce, Radna és Királyi, valamint a Bihar megyei Szalacs kerül elő,[69] míg Anna hercegnő és fiai javai közül ugyanilyen összefüggésben találkozunk Bereg és Füzér várával, illetve Borsova és Salamon birtokokkal.[70] Annára és fiaira a szóban forgó birtokok minden bizonnyal a hercegnő 1262 táján meghalt férje, Rosztiszlav után maradt örökség jogán szálltak, amit a családi köteléken túlmenően az is egyértelművé tesz, hogy IV. Béla valamikor 1251 előtt az Abaúj megyei Rátkát[71] Rosztiszlavnak adományozta,[72] s ugyanez a birtok 1270-ben — tíz másikkal együtt — már a pápai oklevélben is említett Füzér várának tartozékai között bukkan fel.[73] Szerfelett valószínű tehát, hogy — ellentétben V. István Füzér birtoklástörténetét is előadó 1270. évi oklevelében foglaltakkal[74] — a várat eredetileg nem Anna hercegnő, hanem férje, Rosztiszlav kapta meg IV. Bélától, s Rátkát is ő csatolta annak uradalmához. Rosztiszlav hagyatékához jó néhány más birtok is tartozott, ám ezek ügye — nem tudni, miért — nem került a többihez hasonlóan a pápai kúria elé. Pedig 1270-ben, amikor István, immár királyként, bőséges birtokadománnyal jutalmazta régi híve, Básztély nembéli Rénold — az idő szerint László herceg asztalnokmestere, királyi lovászispán és szabolcsi ispán — részben éppen az 1264–1265. évi háborúban teljesített szolgálatait, az Abaúj megyei Rozgonyról és Rásföldéről,[75] valamint az — akkor szintén Abaúj megyeinek mondott, utóbb Sáros megyéhez tartozó — Lapispatakról,[76] továbbá a Szabolcs megyei Tuzsérről és Bodonról,[77] végezetül pedig a Zempén megyében, a lengyel határvidéken fekvő Csicsváról[78] és az ahhoz tartozó Hosszúmezőről és Visnyóról[79] is megjegyzi, hogy úgy adományozza a felsorolt javakat Rénoldnak, ahogy azokat korábban Rosztiszlav herceg birtokolta. Az oklevél ugyanakkor

István-torony a nevét kapta (*Spekner E.*: Adalékok, vö. még *Magyar K.*: Adatok), akkor az ifjabb király Szerém és Valkó megyék fejében kaphatott engedélyt arra, hogy tornyot építtessen apja kedves vár(os)ában, Budán, azaz a torony építésének megkezdése (s esetleg befejezése is) az 1266 és 1270 közötti évekre esnék.

69 1264: VMHH I. 275–276.

70 1264: VMHH I. 276.

71 Vö. *Györffy Gy.*: Történeti földrajz I. 134.

72 1251: CDES II. 254.

73 1270: ÁÚO VIII. 256.

74 Uo.

75 Vö. *Györffy Gy*: Történeti földrajz I. 136. és 134.

76 Vö. *Csánki D.*: Történelmi földrajz I. 302.

77 Vö. *Németh P.*: Szabolcs megye 44. és 197.

78 Vö. *Csánki D.*: Történelmi földrajz I. 345.

79 Vö. *Csánki D.*: Történelmi földrajz I. 350. és 366.

arra is utal, hogy István a birtokokat már előbb Rénoldnak adta, s az 1270. évi oklevél valójában e korábbi adomány megújítása.[80] Bár e korábbi adomány megtételének ideje ismeretlen, mégis meglehetősen valószínű, hogy az még 1270 előtt, István ifjabb királyságának éveiben történt, amit az is megerősíteni látszik, hogy a szintén Rosztiszlav egykori birtokai közé tartozó Füzért ugyancsak még apja életében adományozta István a várat a háború idején sikerrel védelmező Rosd nembéli Mihálynak és fivérének, Demeternek.[81] Ha mindezek mellett még azt is figyelembe vesszük, hogy semmi nyoma nem maradt annak, hogy István visszabocsátotta volna édesanyja, Mária királyné erdélyi és bihari birtokait, elég egyértelműen kijelenthető, hogy ennek magyarázata nem forrásaink hiányos voltában keresendő, hanem abban, hogy a visszaadás valóban nem történt meg.[82] Ez persze, bizonyos mértékig érthető is, hiszen, míg az alattvalók esetében egyszerűen lehetetlen lett volna megteremteni az ország felosztása és a birtokstruktúra összhangját — azaz mindkét félnek nagyszámban voltak olyan hívei, akik a másik országfélben is rendelkeztek javakkal —, a dinasztián belül ennek elérése lehetséges volt, s aligha lehet kétséges, hogy István ragaszkodott is hozzá. Más kérdés, hogy a jelek szerint bizonyos időbe tellett, míg álláspontját sikerült érvényre juttatnia. Az egyetlen olyan forrásunk ugyanis, amely közelebbről megvilágítja e kérdés elrendezésének mikéntjét, közvetlenül a Margit-szigeti egyezmény megkötése előtti időből maradt ránk.

Egy napi dátum megjelölése nélkül, 1266-ban kiadott oklevelében[83] István írásba foglalta mindazt, amire édesanyjával szemben kötelezte magát. Ebben

80 1270: quasdam terras Ruzgun, Raasfelde et Lopuspotok vocatas in comitatu de Aba Uyuar existentes cum omnibus pertinenciis et utilitatibus suis, item terras Tuser et Budunfelde vocatas in comitatu de Zabolch existentes cum omnibus utilitatibus et pertinenciis ac appendiciis suis, item quandam posessionem Chychywa vocatam in comitatu de Zemlen sitam in confinio Polonie, cum villis ad ipsam pertinentibus, Hussceumezeu et Wysno vocatis, simulcum utilitatibus et pertinenciis earundem, prout dux Ratizlaus habuit et possedit, eidem magistro Reynoldo contulimus, dedimus et donavimus, ymmo collacionem sibi dudum cum nostro privilegio factam innovamus et pariter confirmamus — ÁÚO XII. 13.

81 1270: ÁÚO VIII. 255–256.

82 Megjegyzésre érdemes ezzel kapcsolatban, hogy Kunigunda cseh királynénak egy 1262. júl. 15-én kiállított oklevelében a tanúk között szerepel a királyné anyja, Anna hercegnő is mégpedig „venerabilis mater nostra Anna de Galatia, de Machow et de Rodna" formában (CDEB V/1. 513.). Ennek alapján felmerült: Radna valami módon Anna — vagy még inkább férje, Rosztiszlav herceg — joghatósága alá került volna (*Wenzel G.*: Rosztizlaw 11–12.), feltehetően úgy, hogy Mária királyné átengedte nekik. Abban, hogy az adat valóban így értelmezhető-e, már Wenzel Gusztáv is kételkedett (i. h.), s alighanem joggal. Valószínűbbnek tűnik, hogy a „Rodna" alak tévesen szerepel az oklevél szövegében a Boszniára utaló „Bozna" helyett, mindenesetre az adatot Györffy sem szerepelteti az erdélyi Radna adattárában (*Györffy Gy.*: Történeti földrajz I. 562–564.).

83 Mivel István oklevelét 1266. jún. 20-án írta át IV. Kelemen pápa (VMHH I. 283–284.), a napi kelet megadása nélkül keltezett okmány hozzávetőleges napi kelteként valóban „június 20. előtt" meghatározás adódnék (vö. RA 1849. sz.), csakhogy nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy IV. Kelemen két nappal később, jún. 22-én írta át a márc. 23-ról keltezett Margit-szigeti egyezményt (VMHH I. 284–287.), így bizonyosra vehető, hogy az ifjabb király oklevele a

hozzájárult, hogy a szerémi kamarát, amely pedig korábban az övé volt (*cameram de Syrmia, que nostra fuit*), Mária királyné birtokolhassa és annak a gyermekének adhassa vagy hagyhassa, akinek akarja; az izmaeliták — azaz a magyarországi muszlimok — Rugás nevű falvát (*villam Rugas Ismaelitarum*) Mária élete végéig (*in tempus vite eiusdem carissime matris nostre*) engedte át; a „pozsegai földet vagy birtokot" (*terram seu predium de Posega*) — azaz Pozsega megyét[84] — a szerémi kamarához hasonló módon szabad rendelkezési joggal hagyta meg a királyné birtokában; végezetül arra is kötelezettséget vállalt, hogy minden olyan birtokot vagy jövedelmet, amely eddig is édesanyja kezén volt, élete végéig meghagy neki (*omnes possessiones, villas seu proventus, quocumque nomine censeatur, que eadem carissima mater nostra hactenus tenuit et possedit, eidem libere, pacifice et quiete concedimus, permittimus ad tempus vite sue possidenda*).[85] A szövegben különös figyelmet érdemel részint az a különbségtétel, mely szerint bizonyos javakat szabad rendelkezési joggal, másokat pedig csupán élete végéig enged át István Máriának, részint pedig az, hogy kizárólag olyan birtokokról és javakról esik szó benne, amelyek kívül estek István országrészének határain. A Szerémség 1262 óta István országrészéhez tartozott — s mivel az izmaeliták Rugás nevű falva minden valószínűség szerint a Szerém megyei Rugással[86] azonosítható, ugyanez mondható el arról is —, csakhogy, miként azt az előzőekben láthattuk, a háborút követően az ifjabb király lemondott róla Valkó megyével együtt. Ha viszont így történt, ami aligha vonható kétségbe, akkor magyarázatra szorul, hogy miért István rendelkezik ezekről a javakról, s nem IV. Béla. Hasonlóképpen válaszra vár, hogy miként értelmezhető az oklevél azon rendelkezése, mely szerint minden birtokot és jövedelmet, ami eddig is édesanyjáé volt, meghagy neki. Ez utóbbiak közé, vélhetnénk, beletartoznának az István országrészébe eső, Máriát illető birtokok is, azok például, amelyek visszaadására a pápa is intette Istvánt még 1264-ben.

A kérdések megválaszolásában az a körülmény siet a segítségünkre, hogy az oklevélben felbukkan Pozsega megye ügye. Pozsega szereplése annál is inkább feltűnő, mert annak területe sem a háború előtt, sem azt követően nem tartozott István országrészéhez, s nincs tudomásunk arról, hogy István bármikor is elvette volna azt anyjától, minden bizonnyal azért, mert ilyesmi nem is történt. Annak oka tehát, hogy mégis bekerült a szövegbe, aligha lehet más, s ez az egész szöveg értelmezésének a kulcsa, hogy az oklevélben írásba foglalt kötelezettségeket István nem a jelenre — azaz 1266-ra — vonatkozóan vállalta magára, hanem már az apja halála után bekövetkező trónra lépését

Margit-szigeti egyezménnyel közel egy időben, azt néhány nappal inkább megelőzve, semmint követve hagyta el István kancelláriáját.

84 Pozsega megye jellegére l. *Zsoldos A.*: Az Árpádok és asszonyaik 157–159. és 164–165. és az ott idézett irodalmat.

85 1266: VMHH I. 283–284.

86 Vö. *Csánki D.*: Történelmi földrajz II. 252.

követő időkre gondolva. A bármiféle címen Mária kezén lévő birtokok — köztük Rugás — és jövedelmek esetében szintén csak olyan javakról lehet szó, amelyek IV. Béla országrészébe kerültek a királyság területének megosztásakor, ellenkező esetben ugyanis teljességgel megmagyarázhatatlan lenne, hogy az oklevél miért nevezi meg külön is Rugást, miközben például az összehasonlíthatatlanul jelentősebb településnek számító Szalacsot és Besztercét, melyek birtoklása vitatott volt már korábban is, említés nélkül hagyja.[87] Mindezek után meglehetős biztonsággal körvonalazható István ifjabb király álláspontja a dinasztia tagjainak az ő országrészébe eső birtokaival kapcsolatban: azok kivétel nélkül őt, illetve feleségét, Erzsébetet illetik. Nővére, Anna hercegnő javainak visszaadásáról, annak „hűtlensége miatt" (*propter crimen ingratitudinis*),[88] tárgyalni sem volt hajlandó, édesanyja esetében azonban késznek mutatkozott engedményeket tenni. István egyfelől biztosítékot adott anyjának arra vonatkozóan, hogy az 1266-ban a ténylegesen a kezén lévő birtokokat — azaz a IV. Béla országrészébe esőket, legyenek azok akár a *reginatus*hoz tartozók, akár személyes javai[89] — apja halála után nem fogja elvenni tőle, hogy az új királynénak, Erzsébetnek adja át, hanem megtarthatja azokat élete végéig. Mária vissza nem bocsátott kelet-magyarországi birtokai fejében viszont azt az engedményt tette, hogy a szerémi kamara jövedelmeit, valamint Pozsega megyét nem anyja életének tartamára, hanem szabad rendelkezési joggal engedi át, így adva lehetőséget Mária királynénak arra, hogy, kiszakítva a királynéi birtokok állományából, valamelyik gyermekének hagyja vagy lélekváltságként az egyháznak adományozza azokat, jóllehet nem sok kétsége lehetett afelől, hogy abban az esetben, ha Mária az előbbi megoldást választaná, a kedvezményezett gyermek a legnagyobb valószínűséggel Béla herceg vagy éppen Anna hercegnő lehet. Ez volt tehát, amire István hajlandó volt azért, hogy anyja kegyét teljesen helyreállítsa és visszanyerje (*ut ad plenum materne gratie reintegrari et reconciliari possimus*).[90] Arra vonatkozólag nincsenek értesüléseink, hogy ez a megoldás a felek kölcsönös engedményei után alakult-e ki, vagy esetleg István eleve ezt ajánlotta, de szülei csak 1266-ra fogadták el a javaslatot. Apja halála után István — mint látni fogjuk — kétségkívül késznek mutatkozott arra, hogy a múlt sebeinek felszaggatása nélkül vegye át a teljes ország kormányzatát, s ez inkább a második feltételezés mellett szólna, biztosat mondani azonban e kérdésben további adatok híján aligha lenne helyes.

---

87 Rugás említésének magyarázata alighanem abban kereshető, hogy az ottani izmaeliták feltehetően oly módon állhattak kapcsolatban a szerémi kamarával, ahogy a magyarországi muszlimok egy részének esetében ez az Árpád-kor korábbi időszakaiban több esetben igazolható, vö. *Györffy Gy.*: Vármegye 60–65.; *Szűcs J.*: Két történelmi példa 12–20.

88 1270: ÁÚO VIII. 256.

89 A különbségtételre l. *Zsoldos A.*: Az Árpádok és asszonyaik 34–37.

90 1266: VMHH I. 283.

A béke helyreállta után eljött az ideje a háborúban érdemeket szerzettek jutalmazásának. István ifjabb király nagy számban állíttatta ki a magukat kitüntető hívei számára — olykor ugyanazon személynek több alkalommal is — adományleveleit;[91] egy győztes hadjáratot követően mi sem természetesebb ennél. Jóval szerényebb mértékben ugyan, de István felesége, Erzsébet szintén kivette a részét a jutalmazásból.[92] Azt, hogy a másik oldalon hasonló jelenséget nem tapasztalunk, ugyancsak magától értetődőnek tekinthetnénk, hiszen a háború IV. Béla vereségével ért véget. Az a jól ismert tény azonban, hogy IV. Béla más, nem kevésbé jelentős katonai kudarcai után — mint amilyen például a tatárjárás idején a Sajó mellett vívott muhi csata vagy az 1260. évi morvamezei ütközet volt — rendszerint mégis csak talált okot az arra érdemesnek bizonyult hívei megjutalmazására,[93] arra int, érdemes közelebbről szemügyre venni az öreg király 1265 utáni okleveleit, jóllehet egyetlen olyat sem találunk közöttük — ezt mindjárt előrebocsáthatjuk —, mely kifejezetten utalna a fiával, Istvánnal vívott háborúra. Lehetnek azonban az oklevelekben olyan utalások, amelyek bizonyossá (vagy legalább valószínűvé) teszik, hogy az adományos a belháború idején tett viszonzásra érdemes szolgálatokat a királynak. Önmagában abban például, hogy IV. Béla Gabrianus fiainak, Simonnak és Synkének adományozta az örökös nélkül meghalt Fenyes nevű zalai várjobbágy hétekényi földjét, semmi feltűnő nincsen, még az adomány indokául a testvérek „országunk különféle hadjárataiban" (*in diversis expedicionibus regni nostri*) tanúsított hűségét felemlegető formula semmitmondása sem számít szokatlannak, csakhogy az oklevél — mely 1265. április 16-án kelt — azt is elárulja, hogy Simon és Synke annak a Benedek aradi prépostnak a familiárisai (*servientes magistri Benedicti prepositi Orodiensis*),[94] aki István ifjabb király alkancellárja volt mindaddig, amíg az előző év őszén át nem állt IV. Béla oldalára. Aligha lehet kétséges tehát, hogy Simon és Synke megadományozásának valódi okai az átpártolással függenek össze valamiképpen: hogy aztán uruk, Benedek prépost szökésekor tettek-e szolgálatokat, vagy valóban harcoltak-e a belháborúban, az nem derül ki, de talán nem is lényeges.

IV. Béla egy másik, szintén 1265-ben kiállított okleveléből arról értesülhetünk, hogy a király a Baranya megyei Gét monostorának[95] kegyuraságát, amelyet korábban ő adott a „Balog" (*Sinister*) melléknevet viselő Miklósnak

91 L. pl. 1265: ÁÚO XI. 544–548.; 1266: CD IV/3. 346–347., 345.; 1267: CD IV/3. 407–409., DL 632., ÁÚO VIII. 173–175., MES I. 544–545., RA II/1. 36.; 1268: UB I. 347., Csáky I. 10–11., HO VIII. 113–114., HO VI. 153–155., HO VIII. 110–113., ÁÚO VIII. 196–200., RA II/2–3. 36–37.; 1269: EO I. 218–219., UGDS I. 105., HO VIII. 118–119., ÁÚO VIII. 238–239., RA II/2–3. 79. stb., vö. még *Szűcs J.*: Az utolsó Árpádok 123.

92 1265: CD VI/2. 391–392.; 1271: Zala I. 57–60.; 1272: ÁÚO III. 275–276.; 1274: CD V/2. 217.

93 L. pl. 1243: CDES II. 80–81., 83.; 1249: CD IV/2. 49–52.; 1250: RA I/2. 277–281.; 1251: CDCr IV. 468–470.; 1261: ÁÚO VIII. 1–3., RA I/3. 388.; 1263: UB I. 296., HO VII. 87–89.; 1264: CD IV/3. 185–188.

94 1265: HO VI. 130–132.

95 Vö. *Györffy Gy.*: Történeti földrajz I. 309.

(*patronatum monasterii de Gueth magistro Nycolao sinistro* [...] *contulissemus*), elvette annak fiaitól, Miklóstól és Györgytől, akik akkor annak békés birtokában voltak (*postea filii sui* [sc. Nicolai Sinistri], *Nycolaus scilicet et Georgius essent in pacifica possessione patronatus antedicti*), és csereképpen (*in concambio*) Szederjes (*Zederyes*) és Mamád (*Mamad*) birtokokat[96] adta nekik.[97] A történet folytatása — illetve bizonyos előzményei — István egy 1270-ben, immár királyként kiállított okleveléből ismerhetők meg. Eszerint a monostor kegyurasága — valamint Danóc (*Donouch*) falu[98] — eredetileg bizonyos Gúg fia János ispán és fiai örökölt birtoka volt, tőlük azonban IV. Béla mindkettőt elvette és Sinister Miklósnak adományozta. Ha helytálló Wertner Mór azon vélekedése, hogy IV. Béla egykori asztalnokmestere, Sinister Miklós valamikor 1256 táján meghalt,[99] akkor az adományra legkésőbb az 1250-es évek első felében kerülhetett sor. Danóc egy része azonban Gúg leszármazottainak a kezén maradhatott, mert 1261–1262-ben is ottani birtokosokként bukkannak fel.[100] V. István 1270. évi okleveléből az is kiderül, hogy 1265-ben IV. Béla korábbi birtokosainak, Gúg fia János ispánnak, valamint fiainak adta vissza Gétmonostorát és Danócot. Az adomány aligha volt független az 1264–1265. évi belháborútól, ami abból sejthető, hogy V. István — amikor János ispán és fiai 1270-ben bemutatták előtte IV. Béla erről kiállított, mára már elveszett oklevelét[101] — eredetileg nem akarta azt megerősíteni, mivel János ispán egyik fia, Selke — mint István oklevele írja — IV. Béla életében a király iránti különleges ragaszkodása miatt sok jogtalanságot és hűtlenséget követett el ellene (*quia idem comes Selke vivente adhuc patre nostro karissimo propter specialem eius dileccionem nobis multas iniurias et ingratitudines inferebat*), végül azonban fivérei érdemeire való tekintettel, valamint a koronázásakor tett esküjére hivatkozva mégis a rokonság kezén hagyta mind Danócot, mind Gétmonostorát.[102] A történet külön érdekesége, hogy Selke egyik fivére, Péter viszont a jelek szerint István pártján állhatott, hiszen már az idézett 1270. évi oklevélben fejéri ispánként szerepel, s V. István uralkodásának végéig meg is maradt e poszton.[103] 1271-től aztán már maga Selke is győri ispánként szolgálta Istvánt.[104]

96 Uo. I. 381., 338.

97 1265: HO IV. 41–42.

98 Vö. *Györffy Gy.*: Történeti földrajz I. 296.

99 *Wertner M.*: Sinister Miklós 136–137.

100 1261: MES I. 459–460.; 1262: MES I. 463–464.

101 Vö. RA 1671. sz.

102 1270: ÁÚO XII. 10–11.

103 1270: Zichy I. 20.; 1271: CD V/1. 138., DF 248 068.; 1272: HO V. 46., ÁÚO VIII. 384., 389., 392., HO VI. 185., ÁÚO VIII. 394., CDCr V. 625., UB I. 19., CDCr V. 635., 638., UB III. 279., HO VIII. 440., CD V/1. 241.

104 1271: CD V/1. 138., DF 248 068.; 1272: CDCr V. 635., UB III. 279., HO VIII. 440. — Vö. *Wertner M.*: Megyei tisztviselők 31. és 37.

A két példa alapján joggal gyanakodhatunk arra, hogy IV. Béla 1265 és 1270 között tett adományai között továbbiak is lehettek, amelyek valójában a belháború idején szerzett érdemeket jutalmaztak. Kiváltképp felmerülhet e gyanú azon szolgagyőri várnépbeli esetében, akinek a királyi szervienssé emelésére „a felderítésben és egyebekben" (*tam in exploracione, quam in aliis*) teljesített — tehát katonai jellegű — szolgálatai viszonzásaként került sor.[105] Annak okát, hogy IV. Béla okleveleiből miért hiányzik következetesen a belháborúra való utalás, nehéz lenne pontosan meghatározni. Meglehet, presztízsszempontok játszottak ebben közre, de az sem lehetetlen, hogy a király már a jövőre gondolva járt így el: nem akarta nehéz helyzetbe hozni megjutalmazott híveit, ha azok István trónra lépését követően majd megerősíteni akarnák tőle kapott oklevelüket — ami például, mint láthattuk, Gúg fia Jánosék esetében valóban meg is történt —, vagy bíróság előtt lennének kénytelenek bemutatni azokat.[106] István ifjabb királyt ilyen aggodalmak nem gyötörték, így aztán az ő oklevelei bőséges adalékokkal szolgálnak a háború történetére vonatkozóan, újabb és újabb részletekkel világítva meg annak egyes eseményeit.

1265 tavaszán a béke helyreállt a dinasztián belül, a bizalom azonban nem. Ennek biztos jele, hogy az eredeti békeszerződést kiegészítő egyezmény megkötésére az öregebb[107] és az ifjabb király jelenlétében a mai Margit-szigeten került sor. A színhely kiválasztását általában azzal a szereppel szokás kapcsolatba hozni, amelyet — feltételezések szerint — IV. Béla szent életű leánya, a szigeten emelt domonkos kolostorban élő Margit hercegnő játszott a béke létrehozásában.[108] Margit legendája valóban tartalmaz olyan utalásokat, amelyek alapján erre lehet gondolni.[109] Az is megfontolásra érdemes körülmény, hogy a hercegnő szintén magára vonta apja haragját, amikor több ízben is elzárkózott attól, hogy IV. Béla akaratának megfelelően, feladva élethivatását, férjhez menjen a dinasztia éppen időszerű külpolitikai érdekeinek megfelelően,[110] s így a királyi család többi tagjánál feltehetően több megértést tanúsított öccsével, Istvánnal szemben. A két testvér szorosabb kapcsolatára enged következtetni végezetül, hogy István 1272-ben Margit szigetén temettette el magát.[111]

Hiba lenne mindazonáltal elfeledkezni arról, hogy a sziget ugyanakkor IV. Béla és István országrészének határán feküdt. Márpedig egy sziget szer-

105 1267: ÁÚO III. 158–159.

106 Az adományos érdemeit elbeszélő narratiók efféle szerepére l. *Zsoldos A.*: Karászi 398–405.

107 István alországbírája (vö. 1266: ÁÚO VIII. 146.), János nevezi 1267. évi oklevelében Bélát „rex senior"-nak, l. DL 105 181.

108 Vö. pl. *Király I.*: Margit és a sziget 111–115.; *Klaniczay T.* — *Klaniczay G.*: Szent Margit 172–173.; *Klaniczay G.*: Az uralkodók szentsége 227.; *Török J.*: A tizenharmadik század magyar egyháztörténete 134–135.

109 *Bőle K.*: Margit 24–25., magyarul l. Margit 35., 37–38.

110 VPRO I. 172., 176., 183–184., 191., 202., 220.; Margit 69., 73., 82., 90., 102–103., 124. stb.

111 SRH I. 471.

felett alkalmas színhelye az egymással szemben álló, s ezért kölcsönösen bizalmatlan felek számára béketárgyalások lefolytatására, ha valamely okból elkerülhetetlenné vált, hogy személyesen is találkozzanak. Az ok nyilvánvaló: a korlátozott számú kísérővel megjelenő felek így lehettek biztosak abban, hogy a másik nem képes cselt vetve váratlanul lerohanni embereivel gyanútlanul megjelenő tárgyalópartnerét. Így került sor 1073-ban az Esztergom melletti szigeten Salamon király és Géza herceg — a későbbi I. Géza király — között, vagy 1129-ben egy Barancs közelében lévő szigeten II. István magyar király és II. János bizánci császár között egy-egy békeszerződés megkötésére.[112] Annak bizonysága, hogy a szokás a 13. századra sem ment feledésbe, éppen Istvánnal kapcsolatban bukkan fel: trónra léptét követően, 1270 októberében, II. Ottokár cseh királlyal egy Pozsony és Pottenburg közötti dunai szigeten kötött fegyverszünetet.[113]

A mai Margit-szigeten nem sokkal korábban felépített új királyi udvarház[114] mindenesetre IV. Béla és István ifjabb király rangjához méltó helyszíne lehetett a tárgyalásoknak, akár személyesen folytatták le a felek azokat, akár megbízottaik révén.

Ha a bizalom tehát nem is volt teljes IV. Béla és István között, az események kikényszerítették, mégpedig nem sokkal a Margit-szigeti szerződés megkötését követően, hogy az öregebb és az ifjabb király tanúbizonyságot tegyenek együttműködési készségükről. A szerződésben a felek — egyebek mellett — kölcsönösen ígéretet tettek arra is, hogy nem csábítják a maguk oldalára egymás híveit, akik között a kunokat István alattvalóiként említi a szöveg.[115] Világos tehát, hogy a kunok feletti joghatóság, a háborút megelőző időkhöz hasonlóan, ezúttal is az ifjabb királynak jutott. Ez a megoldás egyfelől logikusan következett István azon törekvéséből, amelynek értelmében a neki jutott országrészben teljhatalmat kívánt magának biztosítani, másfelől azonban — mivel a kunok áttelepítése a Dunától nyugatra nyilvánvalóan szóba sem jöhetett — igen nehéz helyzetbe hozta azokat a kunokat, akik a háború idején IV. Béla mellett kötelezték el magukat uruk, István ellenében. A kunok kérdése az ifjabb királynak ugyancsak feladta a leckét, hiszen nem tehetett úgy, mintha az árulás meg sem történt volna, ugyanakkor viszont

112 Chronici Hungarici compositio saeculi XIV. 112., 156. cc. (SRH I. 378., 442.). — Az utóbbi eseményre l. még *Makk, F.*: The Árpáds and the Comneni 27.

113 Continuatio Vindobonensis (ad a. 1270) — Cat. font. I. 782., l. még uo. 260., 273., 508., vö. *Pauler Gy.*: A magyar nemzet tört. II. 282–283.

114 *Irásné Melis K.*: Királyi udvarhelyek 297–308.

115 1266: Promisimus insuper predicto filio nostro carissimo, quod nec nos, nec domina regina, consors nostra carissima, nec Bela dux, filius noster predilectus, nec etiam domina Anna ducissa, filia nostra carissima alliciemus, sollicitabimus aut recipiemus Cumanos, barones, servientes vel aliquos homines suos preter rusticos et villanos, qui filius noster similiter promisit nobis non sollicitare, allicere et recipere barone, servientes, nobiles et alios homines nostros preter ruricolas inhabitandi gratia transmigrantes — VMHH I. 285.

haragját úgy kellett éreztetnie a kunokkal, hogy közben mégse ragadtassa magát valami visszavonhatatlanul végzetes lépésre.

Az önmérséklet annál inkább tanácsos lehetett, mert szerfelett kétséges, hogy a magyarországi kunok egész közössége elhagyta volna az ifjabb királyt 1264 őszén. A tisztánlátást a kérdésben éppen nem segíti elő, hogy forrásaink egyszerűen „a kunok"-at emlegetik az István ellen a dévai csatában harcolók között épp úgy, mint a Kökényesradnótok által szétvert, Menk vezetette csapat esetében, mégis, nehezen hihető, hogy ne maradtak volna meg kunok az ifjabb király oldalán, például feleségének, a kun származású Erzsébetnek a rokonságához tartozók. Nem tudjuk, hogy ezek közé tartozott-e — a minden bizonnyal kun[116] — Parabuch ispán, valamint a Borcsól nembéli Keyran és rokonai (*Cumani de genere Borchol*), vagy sem, mindenesetre az bizonyosra vehető, hogy ők kitartottak a nehéz időkben István mellett, ellenkező esetben ugyanis aligha fordulhatott volna elő, hogy egyfelől István éppen 1266-ban tegyen jelentős nagyságú adományt Parabuch számára — részben saját korábbi adományait újítva meg (*innovando*) —, másfelől pedig Keyranék az ifjabb király előtt és beleegyezésével adjanak el ugyanennek a Parabuch ispánnak olyan földeket, amelyeket IV. Béla és István adománya révén tartottak a kezükön.[117]

A dilemmát végül, úgy tűnik, István oly módon oldotta meg, hogy a lázadó kunok büntetését a korábban nekik tett adományai érvénytelenítésére korlátozta, mint történt az Aranylábúbács birtok esetében, melyet egy Bachkolda nevű kun fiaitól vett vissza, mert azok szülei parancsára ellene támadtak.[118] A kunok azonban — s ekkor már, úgy tűnik, az egész közösség, vagy legalábbis annak nagy többsége — további megtorlástól tarthattak, s nem érezvén biztonságban magukat István uralma alatt, úgy döntöttek, hogy távozznak az országból.[119] Ezzel viszont a kunok kérdése országos jelentőségű üggyé vált, s a két király közösen indított hadjáratot a kunok elvonulásának megakadályozása érdekében.[120] IV. Béla sereget adott segítségképpen (*in subsidium*) Istvánnak, amelynek élére Rátót nembéli Rolandot, a Szlavóniát a még gyermek Béla herceg helyett kormányzó bánt állította.[121] Választása alig-

116 Vö. *Györffy Gy.*: Kunok 253. — Megjegyzendő, hogy Györffy az ifjabb király „kun rokona"-ként említi Parabuch ispánt.

117 1266: ÓMO 120–122., vö. RA 1856. sz.

118 1267: villam Aranlabovbach vocatam [...] quam Bachkolda Cumano contuleramus, et a filiis ipsius propter infidelitates ipsorum, quas iidem persequentes nos et nostros commiserunt manifesto, quia ad preceptum parentum nostrorum contra nos insurrexerant, moventes exercitum, nos fuerunt insecuti, si facere poterant, in ruinam nostram et iacturam nostrorum, auferentes et recipientes — CD IV/3. 409.

119 1269: Comani universi se a nobis penitus alienassent — RA II/1. 47. (az oklevél hitelére l. RA 1901a. sz.); 1270: a kunok „se a regno Hungarie extrahere volebant" említi István egyik oklevele — CDCr V. 547.

120 1266: „expeditio regni et nostra contra Cumanos mota" írja István ifjabb király egy oklevele — CD IV/3. 346., l. még 1267: Károlyi I. 4–5.

121 1270: CDCr V. 547.

hanem azért esett éppen Rolandra, mert a bán bizonyosan nem vett részt az István elleni háborúban,[122] így Istvánnal való együttműködését nem tette lehetetlenné az előző évi háború emléke. A hadjárat eseményeiről nem sokat tudunk, mindenesetre az bizonyos, hogy harcokra is sor került, melyek eredményeként sikerült a kunokat visszatérésre kényszeríteni.[123] Könnyen lehet, hogy Parabuch ispán azon — a kunok között és követségek során szerzett — érdemei, amelyekre István ifjabb király a számára tett adományát írásba foglaló oklevelében hivatkozik,[124] éppen a kunok lázongásának lecsendesítéséhez kapcsolhatók. A kunok elleni hadjárat idejét Pauler Gyula 1266 áprilisára helyezte,[125] minden bizonnyal helyesen, hiszen — mint látni fogjuk — júniusban már folyt István bolgár hadjárata, júliusban pedig Roland bizonyosan újra Szlavóniában volt,[126] ellenben áprilisban képviselője járt el helyette egy családi ügyben.[127]

A kunok ügyének sikeres megoldása a két király közötti békés együttműködés kezdete lehetett volna, ehelyett azonban az ellentétek felújulásához vezetett. A történtekről István egy, már trónra léptét követően kiállított oklevele számol be: „Roland bánt más bárókkal együtt szüleink a mi megsegítésünkre küldték, hogy a kunokat, akik Magyarország területéről ki akartak vonulni, az ő támogatásukkal az ország határaitól visszaűzzük. Miután úgy tűnt, hogy a kunok nem minket vetnek meg, maguk a mi szüleink, megfeledkezvén a nekünk kijáró szeretetről, azért, mert Roland bán — jóllehet az ő parancsuk szerint — nekünk kegyes szolgálatot tett, vetélytársainak áskálódása révén a mondott bánt oly súlyosan megkárosították, hogy bánságától méltatlanul megfosztották, s megparancsolták, hogy különböző birtokait tegyék tönkre."[128] A szöveg éppen a történet lényegével marad adós, amikor homályban hagyja, hogy voltaképpen mivel is vonta magára IV. Béla haragját Roland. Az udvari intrikák emlegetése ugyan némi magyarázattal szolgálhat, kivált a belháborút követő — s nyilván kölcsönös — bizalmatlanság légkörében, de maradt némi nyoma annak, hogy ennél többről lehetett szó. E nyo-

122 Roland 1264. dec. 6-án egy muraközi birtok ügyében a Zalai megyei Perlakon (in Prilok) adott ki oklevelet (CDCr V. 315–317.), 1265. febr. 25-én pedig a Zágrábtól délkeletre fekvő Zselinben (in Selyn) a zágrábi káptalan egy oklevelét írta át (uo. 332–333.).

123 1266: CD IV/3. 346.; 1267: Károlyi I. 4–5.; 1269: RA II/1. 46–47.

124 1266: ÓMO 120.

125 *Pauler Gy.*: A magyar nemzet tört. II. 264.

126 1266. júl. 6.: CDCr V. 386–387.

127 1266. ápr. 11.: CDCr V. 378.

128 1270: „missus idem Rolandus banus, cum aliis baronibus per parentes nostros in subsidium nostrorum, ut Cumanos, qui se a regno Hungariae extrahere volebant, per eorum auxilium a limitibus regni Hungariae expelleremus. Ut nos inveniremur ipsos contempnere non nos, ipsi iidem parentes nostri tamquam promissae nobis dilectionis immemores, pro eo, quod Rolandus banus, quamquam iuxta mandatum eorum, grata nobis obsequia faciebat, per emulorum obloquia, praedictum banum tam graviter destruxerunt, quod banatu suo ipsum indebite spoliarunt, et diversas possessiones suas crudeliter destrui preceperunt" — CDCr V. 547., az idézett magyar fordítás Petrovics István munkája, l. KHO 66–67.

mok azonban nem a kun ügyhöz, hanem István bolgár hadjáratához vezetnek.

István — 1261 és 1263 után immár harmadik — bolgár háborúját[129] az provokálta ki, az Északnyugat-Bulgáriában Rosztiszlav herceg 1262. évi halála után uralkodó Szventszláv Jakab betört a Szörénységbe, s kegyetlenül feldúlta az István erdélyi hercegségéhez tartozó tartományt.[130] A támadásra minden bizonnyal a magyar belháború idején került sor, s most, 1266 kora nyarán, István elérkezettnek látta az időt a megtorlásra. Hadjáratának emlékét a magyar krónikáshagyomány is fenntartotta, előadván, hogy István „[...] bevette Bodonyt, a bolgárok városát, legyőzte a bolgárokat, és arra kényszerítette a királyukat, hogy neki szolgáljon".[131] A rendelkezésünkre álló oklevelek további részletekkel szolgálnak a hadjárat eseményeit illetően. Öt nagyobb összecsapásra került sor, amelyek közül kettőben az ifjabb király személyesen is részt vett.[132] Bizonyosan ez utóbbiak egyike volt a krónikában is említett Bodony — a mai Vidin — bevétele,[133] mivel június 23-án a város mellett (*iuxta Budynum*) adott ki oklevelet István.[134] Ez a körülmény egyúttal a hadjárat keltezésében is segítségünkre van, hiszen augusztus 20-án már újra Magyarországon volt az ifjabb király,[135] így a bolgár háború június közepétől augusztus elejéig (esetleg közepéig) tarthatott. Bodony elfoglalását követően István serege a Duna mentén haladhatott előre Plevnáig (*castrum Pleun*),[136] melynek megvétele után a sereg egy részének élére állított Péc nembéli Márk fia Gergely bevette Vracsa várát (*castrum Vrchov*),[137] István tárnokmestere, Egyed pedig egészen Tirnovóig (*usque ad castrum Turnov*) pusztított.[138]

Érdemes mindezek után szemügyre venni azon személyeket, akikről tudjuk, hogy ott harcoltak István seregében a bolgárok ellen. Abban, hogy köztük találjuk az ifjabb király régi híveit, Básztély nembéli Rénoldot[139] és Miskolc nembéli Panyitot,[140] éppúgy nincs semmi meglepő, mint abban, hogy István bárói közül is többen ott voltak a seregben, így Monoszló nembéli[141]

129 Összefoglalóan l. *Pauler Gy.*: V. István bolgár hadjáratai 173–174.; *Pauler Gy.*: A magyar nemzet tört. II. 264–265.; *Mályusz E.*: Gesta 48–50.; *Kristó Gy.*: Háborúk 181.

130 1270: CDCr V. 570.

131 Chronici Hungarici compositio saeculi XIV. c. 180.: [...] Budun civitatem Bulgarorum expugnavit et Bulgaros superavit, regem eorum conpulit sibi deservire — SRH I. 470–471. — Az idézett magyar szöveg Bollók János fordítása l. Képes krónika 115.

132 1270: ÁÚO XII. 13., vö. még 1277: RA II/4. 56–57.

133 1273: Hazai 67.; 1278: ÁÚO IX. 197.

134 1266: MES I. 536–537.

135 1266. aug. 20-án István egy „Holostoy" (Halastó?) nevű, azonosítatlan, de kétségtelenül Magyarország határain belül keresendő helyen ad ki oklevelet (BTOE I. 90.).

136 1270: CDCr V. 570.

137 1283: CD V/3. 157.

138 1269: UB I. 358.

139 1270: ÁÚO XII. 12–13.

140 1270: CDCr V. 570.

141 Vö. *Karácsonyi J.*: Magyar nemzetségek 836.

Egyed tárnokmester,[142] valamint Balog nembéli[143] Tombold fia Benedek udvarispán.[144] Hasonlóképpen természetesnek vehető Gutkeled nembéli Dorog fia Péter[145] jelenléte,[146] mivel — tiszántúli birtokos lévén — az ifjabb király alattvalója volt. Az már inkább felkeltheti érdeklődésünket, hogy olyan személyeket is a bolgár hadjárat résztvevői között említenek forrásaink, akik viszont minden bizonnyal IV. Béla országrészében éltek. Gosztonyi Mikó (*Mikov*) fiai, Miklós és Mikcs vasi határőrök (*speculatores*) voltak, s mégis az ifjabb király tárnokmesterének, Egyednek a zászlaja (*sub vexillo*), azaz parancsnoksága alatt harcoltak, aminek jutalmául őket és rokonaikat István a királyi szerviensek közé emelte.[147] A nyugat-magyarországi várispánságok népei közül többekkel találkoztunk már, akik az ifjabb királyt szolgálták a belháború idején, s így felmerülhetne, hogy a gosztonyiak esetében is ez a helyzet. E megoldás helytálló voltával szemben azonban kétségeket ébreszt: ha valóban már a belháború idején is szolgálták volna Istvánt, ezt a körülményt aligha mellőzte volna hallgatással az oklevél, márpedig érdemeik között a belháborúról szó sem esik, kizárólag a bolgár háború kerül elő. Ugyanez mondható el a Vas megyei Ságon[148] élő szolgagyőri várnépekről, akiknek vitézségéről Tombold fia Benedek tett tanúbizonyságot,[149] nyilván azért, mert

142 1269: UB I. 358.

143 Vö. *Györffy Gy.*: Történeti földrajz II. 483. és *Engel P.*: Genealógia (Balog nem 4. Tomboldág).

144 1273: CD VII/2. 74. — IV. László ezen oklevele I. Lajos 1378. évi átírásában maradt fenn (DF 285 545.). Ebben Benedek — s nem Rolandus, mint Fejér kiadásában olvasható — „Benedictus palatinus filius T[umboldi] iudex curie sue et comes Bachiensis" formában fordul elő. Csakhogy Benedek tisztségeinek ezen felsorolása 1266-ra nem talál, mert abban az évben Domokos volt az ifjabb király nádora, aki egyúttal a bácsi és a szebeni ispánság élén is állt (1266: Sztáray I. 10., ÁÚO VIII. 147–148.), maga Benedek pedig valójában udvarispánként és újvári ispánként szolgálta Istvánt (1266: DL 56 922., HO VII. 105., RA II/1. 31.). 1268–1269-ből vannak adataink arra, hogy Benedek — a IV. László oklevelében említett módon — az ifjabb király nádora és udvarispánja volt egyidejűleg, ispánságaként azonban ekkor a szebenit említik forrásaink (1268: Hazai 53., ÁÚO VIII. 211.; 1269: HO VIII. 117.). Igen valószínű, hogy elődjének, Domokosnak az elpártolását követően — erre a kérdésre a következőkben még visszatérünk — Benedek annak valamennyi tisztségét megkapta, azaz a nádorság és az udvarispánság mellett a fentebb idézett adatokban szereplő szebeni és a IV. László oklevelében említett bácsi ispánságot is viselte. Ennek megfelelően az a forma, ahogy IV. László oklevelében szerepel, nem a bolgár hadjárat idejére (azaz 1266-ra) érvényes állapotokat tükrözi, hanem az 1268–1269. évit, aminek az lehet a magyarázata, hogy tisztségeinek felsorolása István ifjabb király egy mára elveszett, 1268–1269 táján kiállított okleveléből került át IV. Lászlóéba, amelyre az 1273. évi utal is, amikor megjegyzi, „ut per Benedictum palatinum filium T[umboldi] iudicem curie sue [sc. Stephani iunioris regis] et comitem Bachiensem eidem patri nostro clarius fuerunt recitata, et eciam super recommendacione huiusmodi suas per litteras nobis [sc. Ladislao IV.] constitit evidenter" (CD VII/2. 74.).

145 Vö. *Karácsonyi J.*: Magyar nemzetségek 495.

146 1278: ÁÚO IX. 196–197.

147 1269: UB I. 358.

148 Vö. *Györffy Gy.*: Történeti földrajz IV. 389.

149 1273: CD VII/2. 73–74.

az ő parancsnoksága alatt harcoltak. A Bodony ostromakor fivérével, Caslou-val együtt magát kitüntető Buda fia Miklós minden bizonnyal zalai birtokos volt, mivel e megyében kapott birtokot,[150] s később is ott élt, miként utóbb leszármazottai is.[151] Szintén dunántúli birtokos volt a Péc nemzetség szép jövő előtt álló tagja, Márk fia Gergely.[152] Az ő esetében sincs nyoma annak, hogy a belháború idején az ifjabb király pártján állt volna, s ez nem is tűnik valószínűnek, részint mert 1266-ban meglehetősen fiatal lehetett — a bolgár hadjáratot megelőzően nem szerepel forrásainkban, utoljára pedig egy 1309-re datált hamis oklevélben tűnik fel a neve,[153] 1296-ban azonban még bizonyosan élt[154] —, másrészt unokatestvére,[155] György fia Dénes zalai ispán 1268-ban Béla herceg udvarispánja volt,[156] s éppen nem mellesleg azonos volt István 1263. évi nádorával, aki az 1264 őszén kirobbant válság idején átállt IV. Béla oldalára. Valószínűleg István ezen bolgár hadjáratában sebesült meg a Nyitra megyei Vásárdon birtokos Chuda fia Ipolit is,[157] akinek szintén nem tudunk semmiféle olyan kapcsolatáról, amely az ifjabb király környezetéhez köthetné személyét.

Kétségtelen, a bolgár hadjáratban részt vevőkről rendelkezésünkre álló minta meglehetősen szerény méretű, mégis feltűnő, hogy ötven százalékban olyan személyek nevei szerepelnek benne, akiknek jelenléte István ifjabb király seregében a legkevésbé sem magától értetődő. További adatok ismeretében nyilván az ifjabb király alattvalói javára módosulna — akár jelentős mértékben is — ez az arány, ám ez mitsem változtat azon, hogy az említettek feltűnése magyarázatra szorul. Ennek keresésekor — okosabbat nem tehetvén — célszerűnek látszik a történet ismert elemeit egymás mellé rendezni abban a reményben, hogy azok összefüggő logikai sort alkotva választ adnak kérdésünkre. Ezek szerint: valamikor 1266 áprilisában és májusában került sor a kunok kivonulási kísérletére, amit István ifjabb király a saját és az apja által Roland szlavón bán vezetésével segítségére küldött seregekkel sikeresen megakadályozott, majd közvetlenül ezt követően — június–augusztusban — István Bulgáriára támadt, mégpedig olyan sereg élén, amelyben apja országrészében élők is jelen voltak, s végezetül a kunok elleni hadjáratot követően Roland bán — a siker ellenére — elvesztette királya kegyét, s IV. Béla nemcsak méltóságától fosztotta meg, de birtokait is feldúlatta. Mindezek ismeretében nem túl merész talán arra következtetni: Roland bűne IV. Béla szemé-

150 1273: Hazai 67–70.

151 Vö. 1303: AO I. 63. és *Holub J.*: Zala III. (Rokolyán címszó alatt).

152 Vö. *Karácsonyi J.*: Magyar nemzetségek 887–892.; *Engel P.*: Genealógia (Péc nem 1. tábla: zalai ág), l. még *Nagy I.*: Örökösödési per.

153 1309: MES II. 602–605., hamis voltára l. *Borsa I.*: Szenyér 59–60. (5. sz.).

154 1296: CDCr VII. 253–254., vö. RA 4085. sz.

155 *Engel P.*: Genealógia (Péc nem 1. tábla: zalai ág).

156 1268: CDCr V. 477., 480., vö. *Karácsonyi J.*: Magyar nemzetségek 890.

157 1277: RA II/4. 56–57., vö. *Györffy Gy.*: Történeti földrajz IV. 402. és 484–485.

ben az lehetett, hogy a kunok elleni expedíció céljára a pálcája alá rendelt sereget — vagy annak legalább egy részét — a Bulgária ellen készülő ifjabb király rendelkezésére bocsátotta. Ezzel a lépéssel a bán gyaníthatóan messze túlment felhatalmazása határain, de IV. Béla érdekeit nem csak ezzel sérthette. Az a lehetőség, hogy alattvalói egy olyan sikeres katona vezénylete alatt vonuljanak hadba, mint amilyen István volt, a legkevésbé sem lehetett vonzó gondolat Béla számára. Bizonyosra vehető, hogy az ifjabb király hadvezéri hírnevét a győzedelmesen megvívott belháború — kivált az 1264–1265-ben immár sokadik katonai kudarcát elszenvedő uralkodóval való összehasonlításban — alaposan megnövelhette, s a közös hadakozás arra is alkalmat teremthetett István számára, hogy személyes kapcsolatokat építsen ki apja alattvalóival, így terjesztve ki közvetett befolyását a neki jutott országrész határain túlra. Ha Béla valóban így gondolkodott — ami szerfelett valószínűnek tűnik —, félelme nem is lehetett teljesen alaptalan, hiszen például Péc nembéli Gergely parancsnoki megbízatását, mint láthattuk, aligha indokolhatta kipróbált katona volta, sokkal inkább arra gyanakodhatunk, hogy István, talán már a jövőre gondolva, így akart lehetőséget adni egy előkelő ifjú számára rátermettsége bizonyítására.[158]

Ami mármost Roland leváltását illeti, 1267. április 11-én és 12-én Zágrábban mint szlavón bán adott ki okleveleket,[159] s egy spalatói oklevél dátumsorában még május 21-én is őt nevezték meg bánként,[160] IV. Béla egy szeptember közepére keltezhető oklevelében azonban már utóda, Héder nembéli (kőszegi) Henrik szerepel Szlavónia bánjaként.[161] Henrik addig a nádori tisztséget viselte, melyben 1267 februárjában (vagy azt megelőzően) váltotta fel Kemény fia Lőrinc országbíró,[162] akinek korábbi méltóságát Ákos nembéli Ernye foglalta el.[163] Ebből következően valamikor május 21. és szeptember

158 A fentieken túlmenően még egy körülmény merülhet fel a Rolanddal történtek magyarázataként. Arról van szó, hogy István bolgár hadjárata előzményeinek ismeretében nehéz elhessegetni a gyanút: Szventszláv Jakab betörésére a Szörénységbe talán nem is a magyar belháború kínálta alkalom kihasználásaként került sor, hanem annak egyik elemeként, azaz támadása része volt az István ifjabb király ellen kidolgozott haditervnek, s így Roland lépése voltaképpen királya külpolitikai elképzeléseit keresztezte. Ez a feltételezés jelenlegi ismereteink mellett nem bizonyítható, mégis érdemes legalább fontolóra venni, mégpedig annál is inkább, mert IV. Orbán 1264. febr. 4-én kelt levelének utalása szerint a pápai udvarban akkoriban az a hír járta: a magyar király azt fontolgatja, hogy külföldi segítséget vesz igénybe a fia elleni viszályban (VMHH I. 265.). Tagadhatatlan ugyanakkor, hiba lenne túlságosan nagy jelentőséget tulajdonítani ennek az információnak, hiszen ugyanezen levelében IV. Orbán biztosra vette, hogy István ifjabb király viszont a kunokkal együtt készül apja ellen vonulni, s mint tudjuk, a kunok IV. Béla oldalán szállt harcba, tehát az események, legalábbis ez utóbbi vonatkozásban, rácáfoltak a pápai udvarban szállongó híresztelésekre.

159 CDCr V. 428–429., 429–430.

160 CDCr V. 430.

161 UB I. 337., vö. RA 1532. sz.

162 1267. febr.: ÁÚO III. 171–176.

163 UB I. 337.

15. között történt Roland leváltása, a legnagyobb valószínűséggel a nyár közepén. Egy július 20-án kiállított oklevelében IV. Béla igen meleg hangon emlékezik meg arról a szerepről, amelyet az István ifjabb királlyal kötött béke létrehozásában Fülöp esztergomi érsek játszott, aki „amikor az emberek gyűlölködése egyenetlenséget hintett el közöttünk és István király úr, legkedvesebb fiunk között, ennélfogva különböző időkben háborúk, viszálykodások és belső összecsapások támadtak, koronánk nyugodt állapotára és királyságunk épségére, valamint boldogságára ügyelve, közvetítőként, sőt mi több, pajzsként és oltalomként közbevetette magát, és így sok fáradság és szorongattatás után békeegyezményeket hozva létre közöttünk és az előbb említett legkedvesebb fiunk között, gyakran igyekezett erejéhez és tehetségéhez mérten bennünket és országunkat — kölcsönösen korlátozva a vérontás pusztítását — a békesség és a nyugalom állapotához visszavezetni, kitéve magát emiatt súlyos költekezéseknek, veszélyeknek és szorongatásoknak".[164] Azt gondolhatnánk tehát, hogy ekkor még egyetértés jellemezte apa és fia kapcsolatát, valójában azonban nem ez volt a helyzet.

Roland menesztése és birtokainak feldúlása egy újabb belpolitikai válság eseményeinek egyike volt, amit félreérthetetlenül jelez, hogy a bárói tisztségekben végbement változások rendre azokat juttatták új méltóságokhoz, akik a belháború idején a király seregvezérei voltak. Az eset ugyanakkor arra is fényt vet, hogy — dacára az 1265-ben megkötött és 1266-ban kiegészített békének — IV. Béla országrészében a király régi híveit sem kímélte az uralkodó haragja, ha abba a gyanúba keveredtek, hogy István ifjabb királyhoz húznak. A másik oldalt, az ifjabb király környezetét hasonló feszültségek jellemezték az idő szerint. István kancellárja 1265-ig Smaragd kalocsai érsek volt,[165] aki azonban 1265-ben meghalt,[166] s utóda a kancellárságban Miklós erdélyi prépost lett, akinek kezéből 1266-ban az ifjabb király két oklevele kelt.[167] Ez a Miklós Kán nembéli László fia volt,[168] azaz fivére annak a Lászlónak és Gyu-

164 1267: dum inimico hominum superseminante zizania inter nos ex una parte, et dominum regem Stephanum karissimum filium nostrum ex altera, essent hinc inde diversis temporibus guerre, discordie, ac intestina prelia suscitata, pro corone nostre statu sereno et regni nostri integritate ac felicitate servandis, se mediatorem, ymo qua scutum et murum interposuit, et sic post multos labores et angustias inter nos et predictum karissimum filium nostrum pacis ordinans federa, nos et regnum nostrum ad statum quietis et tranquillitatis, amputato mutue cedis exicio, reducere studuit frequencius pro viribus et pro posse, exponens de propter hoc gravibus sumptibus, periculis et pressuris — CDCr V. 435–436., az idézett magyar szöveg Kordé Zoltán fordítása, l. KHO 60–61.

165 *Fejérpataky L.*: Kanczellária 116.

166 Udvardy József szerint ugyan Smaragd 1266-ban halt meg (*Udvardy J.*: Kalocsai érsekek 151.), ám IV. Kelemen pápa 1266. febr. 11-én már az utódaként megválasztott István pozsonyi prépost ügyében intézkedik (VMHH I. 292–293.), így Smaragd minden bizonnyal még 1265-ben hunyt el.

167 1266: VMHH I. 283–284., ÁÚO VIII. 147–148.

168 *Wertner M.*: A Kán-nemzetség erdélyi ága 125.

lának, akik 1264-ben elárulták István ifjabb királyt és ellene támadtak,[169] ezért aztán némiképp furcsálható, hogy Miklóst az ifjabb király mégis bizalmi posztra helyezte; talán azt értékelte, hogy — ellentétben fivéreivel — hű maradt hozzá a belháború idején. Egy 1267-ben kiadott oklevélből értesülünk arról, hogy — miként néhány évvel korábban László és Gyula — Miklós prépost is elhagyta urát: István ugyanis azért vett el két korábban általa adományozott birtokot bizonyos személyektől, mert azok Miklós préposttal együtt elszöktek tőle (*cum Nicolao preposito, aule nostre cancellario a nobis fugitive recesserunt*).[170] Hogy hová szöktek Miklósék, azt az oklevél nem árulja el, ám a körülmények ismeretében másra, mint hogy átálltak IV. Béla oldalára, aligha gyanakodhatunk. Az eset háttere és pontos ideje — 1266-ban vagy 1267-ben történt-e — nem ismertek, az azonban bizonyos, hogy nem Kán Miklós volt az egyetlen, aki ez idő tájt elhagyta István ifjabb királyt. Ugyanerre a lépésre szánta el magát — vagy kényszerült, ez nem tudható — Csák nembéli Péter fia Domokos is, aki pedig egyike volt az ifjabb király legbizalmasabb s mindaddig leginkább megbecsült híveinek. Nagy valószínűséggel ő az a Domokos, aki 1262–1263-ban István pohárnokmestere és zempléni ispánja volt,[171] az viszont bizonyos, hogy 1266-ban az ifjabb királyt nádorként, valamint bácsi és szebeni ispánként szolgálta,[172] miután fivérével, Mihállyal együtt végigharcolta István oldalán az 1264–1265. évi belháborút Feketehalomtól Isaszegig.[173] 1268–1269-ben azonban már Benedek, István addigi udvarispánja[174] viselte Domokos tisztségeit, megtartva az udvarispánságot is.[175] A szokatlan méltósághalmozás rendkívüli helyzetet sejtet, s valóban, 1269-ben Csák Domokos Béla szlavóniai herceg baranyai ispánjaként szerepel,[176] ami nem sok kétséget hagy afelől, hogy valamikor 1266 és 1268 között — bizonyára 1267-ben[177] — Kán Miklós kancellárhoz hasonlóan átállt IV. Béla oldalára.[178]

Mindezek alapján elég okunk van annak feltételezésére, hogy 1266 és 1268 között — a legnagyobb valószínűséggel 1267 nyarán — valóban újra pattanásig feszültté vált a viszony IV. Béla és István ifjabb király között, s a helyzet újabb fegyveres harc kirobbanásával fenyegetett. Ez utóbbi feltételezéshez nyújt alapot István ifjabb király 1268-ban kiadott egyik oklevele, amellyel a királyi nemes szerviensek közé emelte Sudurman fiait, Pouka és Barnabás

169 1267: CD IV/3. 407–408.; 1268: ÁÚO VIII. 196., vö. még 1269: EO I. 218., UGDS I. 105.; 1273: CDCr VI. 35–36.

170 1267: CD IV/3. 417.

171 1262 (1265?): MES I. 472. (keltére l. RA 1795. sz.); 1263: uo 485., CDCr V. 264.

172 1266: Sztáray I. 10., DL 67 402., ÁÚO VIII. 147–148.

173 1272: CD V/1. 238–239.

174 1266: DL 56 922., HO VII. 105., RA II/1. 31.

175 1268: Hazai 53., ÁÚO VIII. 211.; 1269: HO VIII. 117.

176 1269: CDCr V. 491., MES I. 563., MES I. 564.

177 1266. dec. 25-én még István ifjabb király nádoraként ad ki oklevelet (DL 67 402.), utódáról, Benedekről az első adat 1268. nov. 25-éről való (Hazai I. 53.).

178 Vö. *Karácsonyi J.*: Magyar nemzetségek 321–322.

gömöri várjobbágyokat, akik Illés fia Péter ispán szerviensei voltak (*Poukam et Barnabum jobagiones castri nostri de Gumur, filios Sudurman, servientes videlicet ipsius Petri comitis fili Elie*). Érdemeiket előadva az oklevél elbeszéli, hogy a Feketehalom alatt Kemény fia Lőrinccel vívott csata után a várjobbágyok urukkal együtt csatlakoztak az ifjabb királyhoz, akinek minden parancsát teljesítették, míg csak a béke helyre nem állt közte és szülei között. Ezt követően az oklevél úgy folytatódik: „továbbá, amikor másodszor támadt viszály köztünk és szüleink között, és ugyanazon Poukát és Barnabást uruknak, a mondott Péter ispánnak a várához küldtük, ama várat, miként azt dicséretre méltó hűségüktől reméltük is, nekünk megőrizték".[179] Az itt említett Illés fia Péter ispán aligha lehet más, mint Kacsics nembéli Illés fia Péter,[180] a meg nem nevezett vár pedig bizonnyal azonosítható Hollókővel.[181] Az oklevél jelentőségét az adja meg, hogy annak szövege nem sok kétséget hagy afelől: az 1264–1265. évi háborút lezáró békét követően még egy alkalommal (*secundo*) sor került egy olyan viszály (*materia questionis*) kirobbanására, mely katonai jellegű lépéseket követelt meg az ifjabb királytól. Sajnos, éppen ezen a ponton nem elég bőbeszédű az oklevél: az, hogy István a vár őrizetére rendelte a kiváltságoltakat, akik a parancsot teljesítették is, nem feltétlenül jelenti azt, hogy tényleges ostromra, tehát hadmozdulatokra valóban sor került.[182]

---

179 1268: a kiváltságoltak „tempore persecucionis nostre et miserie, quando videlicet dura et crudelis et iniusta persecucio parentum nostrorum de regno nostro extra terminos regni nostri ad castrum Fekethewhalom fugando intrare coarctavit, tandem post exitum ipsius castri Laurencio adversario nostro capitali capto et convincto iidem Pouka et Barnabas unacum domino ipsorum, Petro comite videlicet filio Elie, ante omnes alios nobis occurrerunt ad omne mandatum et preceptum nostrum se sine intermissione submittentes, donec ad pacis cum parentibus nostris devenissemus unionem. Ceterum cum secundo inter nos et parentes nostros materia questionis fuisset suscitata, et eosdem Poukam et Barnabam ad castrum dicti Petri comitis domini ipsorum transmisissemus, ipsum castrum, sicut de ipsorum laudabili fidelitate sperabamus, nobis reservarunt" — ÁÚO VIII. 200–201.

180 *Karácsonyi J.*: Magyar nemzetségek 726.

181 *Engel P.*: Archontológia I. 328. — Pálmány Béla azonban Szőllősre (vö. *Györffy Gy.*: Történeti földrajz IV. 301.) gondolt, l. *Pálmány B.*: Kacsics-nemzetség 25–26.

182 A szoros tartalmi párhuzam miatt idevonhatónak látszik még István ifjabb király egy év megjelölése nélkül kiadott mandátuma, melyet bizonyos Simon ispánhoz intézett megparancsolván annak, hogy csatlakozzék fiaival és rokonaival együtt a Toboly vár védelmére (ad custodiam castri nostri Tubul vocati) kirendelt István ispánhoz (CD IV/3. 548–549.). Szentpétery Imre az oklevél intitulatiója alapján 1262–1266, illetve 1268–1270 közé helyezhetőnek találta az oklevelet, s végül azért döntött az „1269 körül"-i keltezés mellett, mert szerinte a parancslevél írása megegyezik István egy 1269. évi okleveleéével (RA 1904. sz., az említett oklevelet l. RA 1895. sz.). Bonyolítja a kérdést, hogy az oklevél az Invocavit vasárnapot követő hétfőn Szegeden kelt (in Zeked secunda fera post dominicam Invocavit), tehát egy tél végi vagy kora tavaszi időpontban, s így egyszerűen beilleszthető lenne az 1264–1265. évi háború eseménytörténetébe. Ha ezt a megoldást választanánk — 1265. febr. 23-ra keltezve az oklevelet —, az eddig elmondottak annyiban szorulnának módosításra, hogy István Erdélyt mégis csak a Maros völgyén át hagyta el, s nem a Tiszántúl középső vidékén áthaladó útvonalon. Ebben az esetben viszont arra lenne nehéz magyarázatot találni, hogy mi tette szükségessé a Sáros megyei Toboly (vö. *Engel P.*: Archontológia I. 336.) sürgős

További részletekkel más forrásaink sem szolgálnak, így az eseményekről éppoly keveset tudunk, mint az 1262. évi pozsonyi békét megelőző összecsapás esetében, a különbség csupán annyi, hogy ez esetben inkább az előzményekről állnak rendelkezésünkre információk, ott viszont a konfliktus következményeként megkötött egyezmény István által megerősített változatai[183] maradtak ránk. A források hallgatása mindkét esetben azt sugallja, hogy hosszan elhúzódó és kiterjedt harcokkal aligha számolhatunk. Sőt, 1267 esetében kétségtelennek tűnik, hogy valójában semmiféle fegyveres összecsapásra nem került sor.

Abban, hogy ez alkalommal a felek között elmaradt a tényleges katonai összecsapás, kulcsszerep juthatott a királyi szerviensek Esztergom melletti gyűlésének. Erről az eseményről IV. Béla egy 1267-ben — napi kelet megadása nélkül kiállított, de a király harminckettedik uralkodási évét megadó, azaz — valamikor október 14. előtt kelt oklevele tesz említést, előadva, hogy midőn „országuk minden nemese vagyis királyi szerviense Esztergom mellett közös gyűlést tartott" (*cum universi nobiles regni nostri seu servientes regales aput Strigonium communem fecissent congregacionem*), az azon részt vevők egyik kérése az volt az uralkodóhoz, hogy Dubruzlou fia Dubruzlou azon örökölt birtokát, melyet Belus fia Belusnak adományozott, adja vissza Dubruzlou atyafiainak, Ivánkának és Mikónak (*Joance et Mykoni fratribus eiusdem Dubruzlou*), amit a király meg is tett.[184] A gyűlés indokoltan hozható kapcsolatba a IV. Béla és fiai, István ifjabb király és Béla szlavóniai herceg által 1267-ben kiadott dekrétummal,[185] jóllehet ma már világos, hogy — ellentétben a korábbi vélekedésekkel[186] — a dekrétumot nem a szerviensek esztergomi gyűlése alkotta meg, bár a törvény rendelkezései minden bizonnyal összefüggésben vannak a gyűlésen tárgyalt kérdésekkel.[187] Ha IV. Béla egy másik — év megadása nélkül — szeptember 7-én Óbudán kelt oklevelének kiadására valóban 1267-ben került sor,[188] akkor a dekrétum írásba foglalása valamikor ezen időpont előtt történhetett, az esztergomi gyűlés pedig még előbb, mivel az oklevél hivatkozik a bárók és a nemesek azon döntésére, amely szerint a nemesektől elidegenített birtokokat vissza kell adni (*una cum baronibus et nobilibus regni nostri disposuimus, ut possessiones nobilium, que ab ipsis alienate fuerant, eis-*

védelmét három héttel az isaszegi csata előtt, amikor is a hadműveletek súlypontja nem északkeleti, hanem nyugati irányába mozdult el. A kérdést ily módon — mindaddig, amíg az oklevél pontosabb datálása nem válik lehetségessé — nyitva kell hagynunk, hiszen még az sem vehető biztosra, hogy az ifjabb király Toboly várának védelmére vonatkozó intézkedése összefügg-e valóban a IV. Bélával folytatott küzdelem történetével.

183 1262: MES I. 476–480. és 1263: uo. 485–486.

184 1267: HO VIII. 108–109.

185 1267: Oklevélszövegek 53–55.

186 L. pl. *Bónis Gy.*: Hűbériség és rendiség 133.

187 A gyűlésre l. *S. Kiss E.*: Generális kongregáció 15–17.; *Szűcs J.*: Az 1267. évi dekrétum 341–343.; *Gerics J.*: Korai rendiség 276.

188 Vö. *Szűcs J.*: Az 1267. évi dekrétum 343. (8. sz. jegyz.).

dem debeant restitui),[189] márpedig hasonló rendelkezés az 1267. évi törvény szövegében is előkerül, igaz, a szeptember 7-i oklevéltől eltérő összefüggésben.[190]

Az esztergomi gyűlés szempontunkból leginkább figyelemreméltó jellemzője, hogy azon, ha hihetünk IV. Béla idézett oklevelének, „az ország minden királyi szerviense" megjelent. E fordulatot aligha lehet szó szerint értelmezni, ám azt a feltételezést mindenesetre megengedi, hogy a gyűlésen mind IV. Béla, mind István országrészének királyi szerviensei jelen voltak, amiben egyébiránt történetírásunk nem is kételkedik. Pedig e feltételezés igencsak ingatag alapokon nyugszik. Ha el is fogadnánk kiindulópontként — jóllehet korántsem magától értetődő —, hogy egy efféle gyűlés lehetséges és szükséges voltának a gondolata egyáltalán megfogalmazódhatott a királyi szerviensekben, akkor is igen nehezen képzelhető el az: miként voltak képesek egymással együttműködve megszervezni a gyűlést a két országrész királyi szerviensei. Két háborút követően IV. Béla és István ifjabb király viszonya éppen 1267 nyarára vált ismét rendkívül feszültté, s ha a gyűlésre valóban valamikor a nyár végén került sor, a szervezés munkáját akkor kellett volna elvégezni, amikor az ellentétek újra a fegyveres összecsapás lehetőségét vetítették előre. De tegyük fel, hogy mégiscsak sikerült valamiképpen megszervezni a gyűlést, ebben az esetben is válaszra vár a kérdés: hogyan jutottak el István országrészének királyi szerviensei Esztergomba? A gyűlés gondolatának felmerülése, a szervezés és a megvalósítás: három olyan tényező, amelyek csak részben — vagy inkább sehogysem — kerülhetők meg annak feltételezésével, hogy a gyűlés királyi engedéllyel ült össze.[191]

Mindezen nehézségek egy csapásra megszűnnek, ha IV. Béla oklevelének *universi nobiles regni nostri seu servientes regales* fordulatát nem az egész — István országrészét is magába foglaló — országra vonatkoztatjuk, hanem csupán az öreg király országrészére. Ennek a megoldásnak a létjogosultságát elvitathatatlanná teszi, hogy történetesen ugyanezzel a jelenséggel találkozunk az 1266. évi Margit-szigeti szerződés szövegében, ahol IV. Béla országrészét a *regnum*, Istvánét pedig a *regimen* kifejezés jelöli, mégpedig mind az öregebb, mind az ifjabb király nevében megfogalmazott példányban.[192] Az persze, hogy a szóban forgó megfogalmazás így is értelmezhető, nem feltétlenül jelenti azt, hogy így helyes értelmezni. A kérdés eldöntéséhez érdemes közelebbről szemügyre venni magának az 1267. évi törvénynek a szövegét. Ennek elemzését legutóbb Szűcs Jenő végezte el, egybevetve egyrészt a törvény rendelkezéseit az 1222. évi Aranybulláéval és annak 1231. évi megújításával, rámutatva másrészt az 1267. évi dekrétum azon cikkelyeire, amelyek az 1260-as

189 (1267?): ÁÚO VIII. 19–20., vö. RA 1531. sz.
190 1267: 5. c.: Oklevélszövegek 54.
191 Vö. *Szűcs J.*: Az 1267. évi dekrétum 342.
192 1266: VMHH I. 285. és 287.

évek sajátos, az ország IV. Béla és István ifjabb király közötti megosztásából fakadó viszonyait tükrözik. Vizsgálatának eredményeit summázva megállapította: a törvény rendelkezéseinek „kereken fele a nemesi »szabadságok« tatárjárás utáni sérelmeit, javarészt IV. Béla király sérelmezett bánásmódját teszi szóvá, kettő a király háramlási és rendelkezési jogát szűkíti birtokügyekben, három pedig olyan meghatározó pontokon opponálja IV. Béla politikáját, mint a telepítések és a városfejlesztés, a birtokrendezési koncepció és a kancelláriai reform".[193] Ha feltételezzük — amint azt mindeddig történetírásunk meg is tette —, hogy az esztergomi gyűlésen mindkét országrész királyi szerviensei részt vettek, s az 1267. évi törvény mindkét országrész királyi szervienseinek sérelmeit volt hivatott orvosolni, akkor joggal várhatnánk el, hogy a törvényben ennek felismerhető lenyomata maradjon, azaz a mindkét országrész királyi szervienseit érintő kérdések mellett előkerüljenek olyanok is, melyek csak egyik vagy másik országfél szervienseire vonatkoznak, hiszen aligha gondolható, hogy IV. Béla és István kormányzata ebből a szempontból pontos mása lett volna egymásnak, sőt, éppen ellenkezőleg, mint a továbbiakban látni fogjuk, bizonyos, hogy az öregebb és az ifjabb király viszonya a királyi szerviensekhez alapvetően különbözött egymástól.

S valóban, számos cikkellyel kapcsolatban gyanítható, hogy mindkét országrész szerviensei számára fontosak lehettek, mint például az, amelyik biztosítja a szervienseknek a lehetőséget, hogy szabadon válasszanak urat maguknak a törvény szövegét fenntartó oklevél kiadóiként szereplő IV. Béla király, István ifjabb király és Béla szlavóniai herceg közül — „amennyiben közülünk bárkihez is át akarnának menni, miután erre engedélyt kértek és kaptak, legyen joguk az átmenetelre, és ezért birtokaikat ne pusztítsák el"[194] —, de ugyanez mondható el a szerviensek népeinek adómentességéről szóló, a szerviensek bírói ítélet nélkül való fogvatartását tilalmazó, a fehérvári törvénynap megtartását előíró vagy éppen az örökös nélkül meghaltak birtokaiban a királyi háramlási jogot korlátozó intézkedésekről.[195] István ifjabb király bolgár hadjárataira gondolva a rendelkezések ezen csoportjába sorolhatnánk a külföldön való hadakozás önkéntességével kapcsolatos cikkelyt is, ha annak szövege nem úgy folytatódnék, hogy a szerviensek arra sem kötelezhetők, hogy „fiaink vagy mások megsegítésére menjenek",[196] hiszen ez a tilalom IV. Béla fiaira nem vonatkozhat, csak magára az uralkodóra. Előzetes várakozásainknak megfelelően tehát valóban azonosítható olyan rendelkezés a törvény szövegében, amely csak a IV. Bélát uraló országrészre vonatkozik, s

193 *Szűcs J.*: Az 1267. évi dekrétum 341–350. (az idézet: 347.).

194 1267: 4. c.: Item concessimus, quod nobiles petita licentia et optenta ad quemcunque nostrum se transferre voluerint, transferendi liberam habeant facultatem, nec propter hoc possessiones eorum destruantur" — Oklevélszövegek 54., az idézett magyar fordítást l. Szöveggyűjtemény 279.

195 1267: 1., 3., 6., 8., 9. cc.: Oklevélszövegek 53–55.

196 1267: 7. c.: Oklevélszövegek 54., magyarul, l. Szöveggyűjtemény 279.

korántsem ez az egyetlen. Ugyanez a helyzet a kérvényezés nélküli ügyintézés előírásával, mivel ezt a kancelláriai reformot IV. Béla vezette be még a tatárjárást megelőzően,[197] István ifjabb király hasonló rendelkezéséről azonban nem tudunk, aligha vitathatóan azért, mert ilyen nem is volt. Szintén nagy biztonsággal kapcsolható IV. Béla országrészéhez az a két cikkely, amelyek egyike azon gyakorlat ellen tiltakozik, hogy „a mi nevünkben vagy a királynéasszony nevében" (*nostro nomine vel domine regine*) várnépek vagy udvarnokok földjeire vendégeket (*hospites*) telepítsenek,[198] másika pedig elrendeli azon nemesi földek visszaszolgáltatását, amelyeket „a mi vagy a királynéasszony szabad falvainak népei, avagy az udvarnokok, vagy pedig a várnépek bármely ürüggyel elfoglaltak vagy elfoglalva tartanak".[199] Ezek a cikkelyek azért köthetők IV. Béla országrészéhez, mert egyfelől az ezekben minden további magyarázat nélkül emlegetett „királynéasszony" csakis IV. Béla felesége, Mária királyné lehetett, akiről valóban tudjuk, hogy számos esetben vendégtelepeseket „gyűjtött össze" (*congregare*)[200] birtokain,[201] másfelől pedig szembetűnő, hogy a királyi és királynéi népek által elfoglalt birtokok tényleges visszaállításának megindulására éppen IV. Béla országrészéből, Somogy, Zala és Veszprém megyéből vannak adataink.[202] Nyomát sem találjuk ugyanakkor a törvényben olyan intézkedéseknek, amelyek kifejezetten az István ifjabb király országrészében élő királyi szerviensek sérelmeit lettek volna hivatva orvosolni, pedig nyilván lett volna olyan követelés, talán nem is egy, amivel éppen ők, s csakis ők állhattak volna elő, gondoljunk akár a kunokkal való együttélésből szükségképpen fakadó nehézségekre, akár az „erdélyi nemesek" sajátos helyzetére.[203]

Az 1267. évi törvény mindezen jellegzetességei alapján az a következtetés adódik, hogy az esztergomi gyűlésen csak IV. Béla országrészének királyi szerviensei vettek részt, s csak az ő követeléseiket formálta törvénnyé a bárókkal való tanácskozást követően az 1267. évi dekrétum. A fentieken túlmenően erősíti meg ezen megállapítás igazát a törvény két további, mindeddig nem sok figyelemre méltatott jellemzője. A szöveg, mint láthattuk, bizonyos tartalmi elemeiben tükrözi ugyan az ország politikai megosztottságát, megfogalmazásában azonban hiába keressük azokat a megoldásokat, amelyek kifejezésre juttathatnák, hogy a rendelkezések mind IV. Béla, mind István

---

197 Vö. *Györffy Gy.*: Petíció 333–338. (a kérdés korábbi irodalmával) és *Gerics J.*: Az írásbeli petíciók 240–243.

198 1267: 2. c.: Oklevélszövegek 53.

199 1267: 5. c.: terre nobilium, quas populi liberarum villarum nostrarum vel domine regine seu udvornici seu castrenses quacunque occasione occupaverunt et detinent — Oklevélszövegek 54., magyarul, l. Szöveggyűjtemény 279.

200 Vö. 1267: 2. c.: Oklevélszövegek 53.

201 *Zsoldos A.*: Az Árpádok és asszonyaik 66–67.

202 Vö. *Szűcs J.*: Az 1267. évi dekrétum 377.

203 Az erdélyi nemeseket 1324-ben egyenjogúsította a Királyhágótól nyugatra élő nemességgel I. Károly, l. 1324: *Hóman B.*: Gazdaságpolitika 254–256.

országrészében érvényesek. Különösen szembetűnő ez a vonás, ha a dekrétumot a Margit-szigeti szerződéssel hasonlítjuk össze, ahol nem hiányzik ez a jellemző, s így ez utóbbi szövegében esetenként ugyanazon intézkedést párhuzamos szerkesztésű — IV. Béla és István ifjabb király ígéretét egyaránt tartalmazó — mondatokban olvashatjuk.[204] A másik jellemző, amely, úgy tűnik, mindeddig szintén elkerülte a kutatás figyelmét, a dekrétum szövegét fenntartó oklevél hitelesítésével kapcsolatos. A törvényt, szövege szerint, hárman — IV. Béla magyar király, István ifjabb király és erdélyi herceg, valamint Béla, egész Szlavónia ifjabb hercege (*Nos B*[ela] *Dei gratia rex Hungarie et St*[ephanus] *per eandem iunior rex Vngarie et dux Transsiluanus ac Bela iunior dux totius Sclauonie*) — bocsátották ki,[205] az oklevélen mégis csak két pecséttartó hártyaszalag függ, amint az az eredeti példány vizsgálatából kiderül.[206] A pecsétek ugyan ma már hiányoznak, mégsem nehéz kitalálni, kiknek a pecsétjei függhettek az oklevélen, hiszen a törvény kiadása körüli időben IV. Béla szeptember 7-én Óbudán tartózkodva bocsátotta ki azt a már említett oklevelét, amelyben hivatkozik a dekrétumra,[207] s minden bizonnyal még szeptember 15-én (*in octavis nativitatis Beate Marie virginis*) is Óbudán volt, ahol báróival, Henrik szlavón bánnal, Lőrinc nádor somogyi ispánnal, Pál veszprémi püspök királynéi kancellárral, Ernye bán országbíró vasi ispánnal, Csák bán zalai ispánnal, István királynéi udvarispán pozsonyi ispánnal együtt ítélkezett egy ügyben.[208] Szerfelett valószínű, hogy IV. Béla egy másik, szintén 1267-ben, de a napi kelet megjelölése nélkül kibocsátott ítéletlevelének kiadására is ugyanez idő tájt került sor, ebben ugyanis a király bírótársainak listája tökéletes mása az előző oklevélben olvashatóval, az egyetlen különbséget az jelenti, hogy ez utóbbiban Béla szlavóniai herceg neve is felbukkan az ítélet meghozatalakor jelen voltak között.[209] IV. Béla ifjabb fia, Béla herceg tartózkodott tehát apja mellett az 1267. évi törvény kibocsátásának idején, így bizonyosra vehető, hogy a dekrétum szövegét tartalmazó oklevélen kettejük pecsétje füg-

204 L. pl. IV. Béla példányában: „ordinamus mutuo consensu et communi voluntate, quod omnes cause tam civiles quam criminales, que homines ad nos spectantes hominibus regis Stephani, carissimi filii nostri, moverint, vel homines ad ipsum regem Stephanum spectantes moverint contra nostros, nos ipsi, et non alii iudices nostri aut barones, cognoscemus et iudicabimus assidente nobis barone eiusdem regis Stephani, quem ad hoc specialiter duxerit deputandum. Similiter autem idem rex Stephanus, carissimus filius noster omnes causas tam criminales quam civiles in suo regimine emergentes, que vel homines ad ipsum spectantes moverint contra nostros, vel econverso nostri moverint contra suos, ipse idem rex Stephanus cognoscet et iudicabit, et non alii iudices sui vel barones assidente sibi nostro barone ad hoc deputato" — VMHH I. 284.

205 Oklevélszövegek 53.

206 DL 622., melynek hasonmását l. *Marczali H.*: Magyarország tört. (az 526. és az 527. oldalak között).

207 (1267): ÁÚO VIII. 19–20., keltére l. RA 1531. sz.

208 1267: UB I. 337–338.

209 1267: ÁÚO III. 156–158. — A két oklevél egyidejű kibocsátását feltételezte már Szűcs Jenő is, l. *Szűcs J.*: Az 1267. évi dekrétum 343. (8. sz. jegyz.).

gött. Ezt a következtetést erősíti meg az a körülmény is, hogy, amikor 1268-ban az előző évi dekrétum egyik rendelkezésének megfelelően megindultak a királyi és királynéi népek által elfoglalt nemesi birtokok visszaadása érdekében a vizsgálatok, az eljárásokat lefolytató bizottságok többnyire IV. Béla utasítására hivatkoztak okleveleikben,[210] találunk azonban két olyat is az okmányok sorozatában, amelyek az uralkodó és Béla szlavóniai herceg döntését jelölik meg tevékenységük alapjául,[211] István ifjabb király bármiféle szerepéről a birtokvizsgálatokat illetően azonban szó sem esik.

Kérdés mármost, hogy mindezek ellenére miként kerülhetett akkor István ifjabb király neve a dekrétum kiadói közé. Magyarázatként három megoldás is felmerülhet. Elképzelhető, hogy utólag István ifjabb király maga is kinyilvánította hozzájárulását a dekrétum rendelkezéseihez, s a szöveget fenntartó oklevél kiállítására ezt követően, de még 1267-ben került sor. Emellett szólhat, hogy a törvény szövegében István 1257 és 1270 közötti években használt címei közül az a változat szerepel, amellyel 1267. évi okleveleiben találkozunk.[212] Ebben az esetben azonban megmagyarázhatatlan lenne István pecsétjének hiánya. Egy másik lehetőséget jelent annak felvetése, hogy IV. Béla önkényesen, István tudta nélkül foglalta bele a törvénybe az ifjabb király nevét. A feltételezést azonban nemcsak az teszi meglehetősen valószínűtlenné, hogy ennek a lépésnek a logikája nem lenne érthető, de Istvánnak az oklevélben szereplő *iunior rex Vngarie et dux Transsiluanus* címe is. Az „ifjabb király" címet István, emlékezhetünk rá, az 1262. évi pozsonyi békét követően vette fel s használta következetesen egészen trónra kerüléséig. IV. Béla azonban, bár nyilvánvalóan ismeretes volt előtte ez a körülmény, soha nem adta meg ezt a címet fiának. 1262 utáni okleveleiben a leggyakrabban *rex Stephanus karissimus filius noster* megfogalmazással él,[213] előfordul olyan eset, amikor a *filius* helyébe a *primogenitus* lép,[214] de feltűnik a *dux Transsilvanie* elem is,[215] míg egy 1264-ben kiadott oklevelének az 1260. évi morvamezei csatára visszatekintő elbeszélésében a *dominus Stephanus rex Hungarorum karissimus filius noster primogenitus* forma szerepel.[216] Béla még a Margit-szigeti szerződésben sem volt hajlandó „ifjabb király"-nak nevezni Istvánt, helyette a *carissimus filius Stephanus dux Transilvanus dominus Cumanorum* alak szerepel, tehát éppen a *iunior rex* elem hiányzik István az idő szerint használt címei

210 1268: ÁÚO VIII. 210., DL 42 380., HO VIII. 115., ÁÚO VIII. 206., ÁÚO III. 184., 186., 188., 190., HO VII. 114.

211 1268: CDCr V. 481. és ÁÚO VIII. 208. (ez utóbbi hibás olvasatával szemben l. az eredeti példányt: DL 40 076.).

212 *Szentpétery I.*: V. István ifjabb királysága 84–85.

213 1263: UB I. 291., CDCr V. 264., VMHH I. 244.; (1263 vagy 1264): UB I. 298.; 1265: VMHH I. 280.; 1266: CD IV/3. 324., Zala I. 48.; 1267: CDCr V. 435. — Egyszerű „rex Stephanus" alakra l. (1267?): ÁÚO VIII. 262., keltére l. RA 1540. sz.

214 1263: UB I. 293.

215 1263: CD IV/3. 146.

216 1264: CD IV/3. 185.

közül. Hogy ez nem tulajdonítható a véletlennek, arról elég meggyőző erővel tanúskodik az a tény, hogy ugyanezen szerződés István nevében kiállított példányában viszont ott szerepel a teljes *Dei gratia iunior rex Ungarie dux Transilvanus dominus Cumanorum* formula.[217] A következetes gyakorlat egyhangúságát egyetlen eset töri meg: egy 1263. évi oklevélben István teljes ifjabb királyi címe szerepel, aminek magyarázata az lehet, hogy IV. Béla oklevele átírja az ifjabb király az évben kiadott okmányát, akinek címeit az írnok minden bizonnyal onnan másolta.[218]

Mindezek ismeretében szerfelett valószínűtlennek tűnik, hogy István 1267-ben teljesen korszerű ifjabb királyi címe IV. Béla intenciói alapján került volna a törvény szövegébe. Marad tehát a harmadik lehetőség: a királyi szerviensek ragaszkodtak ahhoz, hogy István neve is szerepeljen a törvényben. Meglehet, így igyekeztek biztosítékot szerezni maguknak arra vonatkozóan, hogy az ifjabb király mind a közelebbi, mind a távolabbi jövőben — tudniillik apjával való kibékülése után, illetve trónra lépését követően — jóváhagyja majd a törvényben foglaltakat. Indokoltan gondolhatunk emiatt arra, hogy az okmányt mind a királyi szerviensek, mind IV. Béla az abban írásba foglalt kérdések egyfajta ideiglenes rendezésének tekintették csupán, amit egyébiránt az oklevél szembetűnően igénytelen kiállítása is tükröz. A király számára a felcsapó indulatok mielőbbi lecsendesítése lehetett a legfontosabb, a királyi szerviensek ellenben abban reménykedhettek, hogy a királyi családot megosztó politikai ellentétek elülését követően egy végleges, immár minden formai követelménynek eleget tevő dekrétum rendezi majd helyzetüket. Várakozásukban azonban csalódniuk kellett, amint azt az 1267. évi törvény későbbi sorsa mutatja: egyetlen átírása sem ismert,[219] s az sem mutatható ki, hogy bármiféle hatást gyakorolt volna a középkor későbbi időszakában született hasonló jellegű törvényekre.[220]

Mindezek után már csak az vár tisztázásra, hogy miféle gyűlés zajlott le Esztergomban. Nyilvánvaló ugyanis, az összejövetel kigondolásának és megszervezésének kérdése akkor is válaszra vár, ha belátjuk, hogy csak a IV. Béla országrészében élő királyi szerviensek gyűléseztek Esztergomban. Egy efféle gyűlés meghirdetéséhez és lebonyolításához, a dolog természetéből adódóan, leginkább a királynak álltak rendelkezésére az eszközök, ha azonban így történt volna, IV. Bélának az eseményről megemlékező oklevele ezt körülményt bizonyára éppúgy nem hallgatná el, mint ahogy a feltehetően 1254. október 18. táján Nógrád, Hont és Gömör megyék számára Vácott tartott gyűlés (*congregacio*) esetében sem tette.[221] A megoldást máshol kell tehát keresnünk.

217 1266: VMHH I. 284. és 286.
218 1263: ÁÚO VIII. 63., az átírt oklevelet l. uo. 68–69.
219 Vö. RA 1547. sz. — Egy 1764. évi hiteles másolata mindazonáltal fennmaradt (DF 278 929.), ám ez szempontunkból nyilvánvalóan érdektelen.
220 Vö. *Szűcs J.*: Az 1267. évi dekrétum i. m. 349.
221 1255: MES I. 422–424., vö. *S. Kiss E.*: Generális kongregáció 13–15. és 51.

Ennek irányát jelöli ki az a köztudomású tény, amely szerint a király nemcsak jogszolgáltatási célból hívhatta egybe a királyi szervienseket, hanem azért is, hogy hadjáratot indítson. 1267 nyarának politikai válsága éppen nem teszi valószínűtlenné ezt a feltételezést, s alátámasztására további körülmények is felhozhatók. Nagyon tanulságos ebből a szempontból szemügyre venni a szeptemberben a király bírótársaiként ítélkező bárók említett listáját. Hiánytalanul megtaláljuk közöttük az 1264–1265. évi háború seregvezéreit: Héder nembéli (kőszegi) Henrik, Kemény fia Lőrinc, Ákos nembéli Ernye éppúgy ott volt az uralkodó mellett Óbudán, mint Béla szlavóniai herceg. A többiek közül ketten — Pál veszprémi püspök és István pozsonyi ispán — a királyné bizalmasai voltak: előbbi kancellárként,[222] utóbbi udvarispánként[223] szolgálta Máriát. A hatodik báró, Csák bán zalai ispán, pályaképe annyiban különbözik a többiekétől, hogy — bár ő szintén IV. Béla régi és számos tisztséget kiérdemelt híve volt — az ifjabb király stájer hercegsége idején István udvarához tartozott, sőt, Erdélybe is követte urát, ahol 1261-ben vajda és szolnoki ispán volt, ám feltűnő, hogy ezt követően, éppen akkor tehát, amikor a IV. Béla és fia közötti ellentétek kirobbantak, eltűnt István környezetéből, hogy aztán közvetlenül az 1264–1265. évi háború után a zalai ispánság élén szolgálja IV. Bélát.[224] Nem tudjuk, de talán nem is lényeges, hogy Csák szakítására Istvánnal azért került-e sor, mert hű kívánt maradni királyához, vagy azért, mert valami más okból különbözött össze Istvánnal, az viszont bizonyos, hogy a sorozatos háborúk idején IV. Béla oldalán állt. A hat báró előéletének ismeretében joggal gyanakodhatunk arra, hogy az öreg király környezetében ők alkották a „háborús párt"-ot. Egy másik körülmény, amely támogatni látszik azt az elgondolást, hogy valójában IV. Béla mozgósítási parancsának engedelmeskedvén gyűltek össze Esztergom mellett a királyi szerviensek, az, hogy István ifjabb király azon oklevelében, mely az 1267. évi válsággal kapcsolatos katonai előkészületeiről tanúskodik, történetesen éppen a Nógrád megyei Hollókő védelmének megerősítéséről esik szó, ami IV. Béla hadainak Esztergom melletti gyülekezésére gondolva, nagyon is indokolt lépésnek tűnik. A mozgósítás feltételezése mellett szólhat végezetül IV. Béla egy július 15-én kelt oklevelének utalása. Az okmány egy birtokügyben kötött egyezség végrehajtására augusztus 30-át (*quarto die post octavas Sancti Regis*) szabta meg határidőként, majd mégis megjegyzi, hogy abban az esetben, ha a felek ezt „az ország valamely ügye miatt" mégsem tudnák betartani, akkor október 20-át jelöli ki új időpontként (*si notato die post octavas Sancti Regis partes propter aliqua negocia regni non possent procedere in premissis,*

222 1263.: CD IV/3. 174.; 1264: MES I. 517.; 1265: MES I. 530.; (1266–1269 k.?): CD IV/3. 79.; 1266: ÁÚO VIII. 149., CD IX/7. 675.; (1267): UB I. 332., 337., ÁÚO VIII. 156., ÁÚO VIII. 179.; 1269: CD IV/3. 505.

223 *Zsoldos A.*: Az Árpádok és asszonyaik 98.

224 Pályafutására l. *Tóth M.*: Buzád-nemzetségbeli Csák 195–198.

extunc vicesimo secundo die Sancti Michaelis procedere poterunt in premissis).[225] A sejtelmes megfogalmazásra aligha lett volna szükség, ha „az ország valamely ügye" egy király által összehívott gyűlésre utalna, magától értetődő ellenben egy, a tervezés fázisában lévő hadjárat esetében, amikor is a terv idő előtti napvilágra kerülését IV. Béla — nyilvánvaló okokból — igyekezett elkerülni.

Mindezek után az 1267 nyarának végén lezajlott események a következőképpen rekonstruálhatók. IV. Béla, újból rászánva magát az Istvánnal való leszámolásra, fegyverbe hívta országrésze haderejét. Míg ő maga és seregvezérnek kiszemelt bárói Óbudán tanácskoztak, a királyi szerviensek Esztergomnál gyülekeztek, de valódi lelkesedés és elszántság aligha fűtötte őket. Sokkal inkább volt okuk a zúgolódásra: az István elleni újabb háború gondolata az 1262. évi és az 1264–1265. évi kudarc után eleve nem lehetett túlságosan népszerű, s a harci kedvet tovább lohasztották azok a sérelmek, amelyek végül az 1267. évi dekrétumban is hangot kaptak. Az sem lehetett titok az Esztergomban gyülekezők előtt, hogy István ifjabb király jóval inkább hajlik a királyi szerviensek — önnön nemesi jogállásuk elismertetésére irányuló — régi törekvésének elfogadására, mint apja sokkal inkább „arisztokratikus"-nak ítélhető kormányzata,[226] s hogy ez utóbbi körülmény milyen vonzerőt gyakorolt IV. Béla országrészének királyi szervienseire az könnyen lemérhető abból: éppen az 1267. évi törvényben ismerte el végül IV. Béla, hogy a királyi szerviensek jogállása valójában az archaikus nemességével azonos értékű.[227] Azt, hogy pontosan mi módon támadt a gyülekező királyi szerviensek körében a sérelmeiket a király szemére vető mozgalom, természetesen nem tudhatjuk, mindazonáltal bizonyosnak tűnik, hogy az egybegyűltek panaszaik orvoslását követelték az uralkodótól, ahelyett, hogy engedelmesen várták volna a parancsokat. Az eset nem teljesen előzmény nélküli az Árpád-kor történetében. Hasonló módon tagadták meg a harcot 1098-ban a korábbi belviszályokat megelégelő előkelők, amikor a Tisza melletti Várkonynál Kálmán király és öccse, Álmos herceg csapatai álltak egymással szemben,[228] s lényegében ugyanez történt 1123-ban is, amikor szintén az előkelők kényszerítették ki egy értelmetlennek ítélt háború befejezését II. István akaratával szemben.[229] Az újdonságot mindössze az jelentette, hogy 1267-ben immár a királyi szerviensek is képesek voltak arra, amire a 11–12. században csupán az előkelők szűk csoportja merészelt vállakozni. Ilyen előzmények után a siker reményében aligha lehetett volna egy István elleni hadjáratba belekezdeni, Béla tehát — aki talán már maga is belefáradt az idősebb fiával folytatott

225 (1267): UB I. 333., keltére és a „Damus pro memoria" kezdetű oklevél királyi kiadvány voltára l. RA 1526. sz.

226 *Szűcs J.*: Az 1267. évi dekrétum 373–375.

227 *Bolla I.*: Jobbágyosztály 69., vö. még *Gerics J.*: Korai rendiség 276.

228 Chronici Hungarici compositio saeculi XIV. c. 144. — SRH I. 422–423.

229 Chronici Hungarici compositio saeculi XIV. c. 155. — SRH I. 437–439.

áldatlan küzdelembe — kénytelen volt lefújni az előkészületeket, s meghajolva a királyi szerviensek nyomása előtt, kiadta az 1267. évi törvényét.

A háború tehát elmaradt, az 1267. évi válság mindazonáltal magyarázatot kínál arra, hogy az osztrák krónikások miért az 1267. évnél számolnak be a magyarországi belháborúkról. A válasz a kérdésre az lehet, hogy az 1262 és 1267 között három alkalommal kiújuló konfliktussorozatról, amely — amint arról a vérszegény tudósítások egyértelműen tanúskodnak — meglehetősen csekély mértékben keltette fel érdeklődésüket, elegendőnek tartották, ha csupán, az utolsó összecsapás idejének megfelelő helyen összevonva az eseményeket, röviden utalnak azokra.

Az 1267. évi válság elültét követően a viszály már nem tört újra a felszínre. Épp ellenkezőleg, IV. Béla és István ifjabb király viszonyában a lassú és óvatos javulás jelei figyelhetők meg, amint arról a következő két év egy-egy külpolitikai vonatkozású eseménye tanúskodik.

1268-ban — talán az állandósulni látszó magyarországi belviszályok miatt kedvező alkalmat gyanítva — I. Uroš István szerb király rátört a Magyar Királyság határvidékére (*confinia regni*).[1] A támadás IV. Béla unokája — Anna hercegnő fia —, Béla herceg tartományát, Macsót érte.[2] A szorongatott helyzetbe került herceg megsegítésére IV. Béla Csák nembéli István királynéi udvarispán és pozsonyi ispán vezetésével küldött sereget, amely teljes sikerrel járt: a szerb király fosztogató seregét csatára kényszerítve legyőzte, s sokak mellett maga Uroš is a magyar sereg kezére került, akit aztán fogolyként hurcoltak IV. Béla elé.[3] Bár felmerült a gondolat, hogy az Uroš ellen küldött seregben István ifjabb király országrészének hadereje is képviseltette volna magát — sőt, valójában „a sereg zömét István báróinak csapatai tették ki"[4] —, ez azonban a rendelkezésünkre álló, meglehetősen csekély mennyiségű adat alapján nem igazolható. A sereg élére állított Csák István esetében ez szóba sem jöhet, a győzelemről IV. Béla udvarába hírt vivő szepesi Márk fia Miklós pedig az ő familiárisa (*serviens*) volt.[5] Mindössze két személyről tudjuk még, hogy ott voltak a seregben. Közülük Csák nembéli Péter fia Mihály korábban valóban az ifjabb király környezetéhez tartozott, csakhogy — amint azt az előzőekből láthattuk — mind ő, mind fivére, Domokos már 1267-ben átállt IV. Béla oldalára. Még a leginkább a Nádasd nembéli Itimér fia Imréről lenne feltételezhető, hogy az ifjabb király embere lett volna — emlékezhetünk rá: ő volt az, aki a fogoly Erzsébet üzenetét elvitte Turul várából Istvánnak —, ám ez sem tűnik valószínűnek. Az üzenet közvetítésére éppen az tehette alkalmassá, hogy nem volt István közismert híve, s így 1264–1265-ben szabadon mozoghatott IV. Béla csapatainak háta mögött. Az sem tűnik lehetetlennek, hogy — hasonlóan Márk fia Miklóshoz — ő is Csák István familiárisa volt,

1 (1269?): HO VIII. 96.
2 1269: CD IV/3. 490.; 1272: CD V/1. 239.
3 (1269?): HO VIII. 96–97.; 1269: CD IV/3. 490–493. (vö. 1270: CD V/1. 24–26.); 1271: Zala I. 57–60.; 1272: CD V/1. 238–241., vö. még *Pauler Gy.*: A magyar nemzet tört. II. 269–271.
4 *Szűcs J.*: Az utolsó Árpádok 137., vö. még *Patek F.*: Az Árpádok és Anjouk 488. (2. sz. jegyz.).
5 (1269?): HO VIII. 96.

mindenesetre nem mond ellent e feltételezésnek, hogy 1267-ben, azaz még a szerb háború előtt, IV. Béla éppen Csák István kérését teljesítve (*ad instanciam Stephani comitis Posoniensis*) tett birtokadományt neki.[6] Itimér fia Imre Zalában és Vasban volt birtokos,[7] így felmerülhet a gyanú, hogy talán még István ifjabb király stájer hercegsége idején került kapcsolatba Istvánnal, ebben az esetben egyike lehetett azoknak, akik kényszerből szolgálták István ellenében IV. Bélát.[8] Tény mindenesetre, hogy ő sem volt az ifjabb király „bárója". Utóbb különben maga István több oklevelében is megemlékezik a szerb háborúról, anélkül azonban, hogy szót ejtene arról, hogy abban ő vagy bárói bármiféle szerepet játszottak volna.[9] A szerb háborúval kapcsolatban IV. Béla és István ifjabb király együttműködése valójában nem a hadjárat idején, hanem a konfliktus rendezése során mutatkozott meg. A Szerbia és Magyarország között helyreállt békét ugyanis egy dinasztikus házasság pecsételte meg: Uroš egyik fia 1269-ben feleségül vette István leányát, Katalin hercegnőt.[10] Nyilvánvaló, hogy erre az ifjabb király beleegyezése nélkül nem kerülhetett volna sor.

Egy másik, az ország későbbi sorsára az előbbinél összehasonlíthatatlanul jelentősebb következményekkel járó házasság létrejötte viszont IV. Béla jóváhagyása nélkül képzelhető el nehezen. A Dél-Itáliát meghódító Anjou Károly a Mediterráneum keleti medencéjében való terjeszkedésre irányuló terveihez keresett szövetségest a magyar udvarban. Első feleségének halálát követően, 1267-ben, IV. Béla apácaleányának, Margitnak a kérőjeként tett javaslatot a nápolyi–magyar kapcsolatok szorosabbra fűzésére, a terv azonban megfeneklett a hercegnő elhivatottságán: Károly házassági ajánlatát épp oly határozottsággal utasította el, mint mások hasonló korábbi próbálkozásait.[11] A két uralkodóház közeledése ezzel azonban nem került le a napirendről, csakhogy az új helyzetben immár Károly és István ifjabb király gyermekeinek házassága merült fel a szövetség zálogaként. A tárgyalások bizonnyal már 1268-ben megindultak, s a gyakori követjárások révén formába öntött kettős — szövetségi és házassági — szerződést végül 1269 végére sikerült tető alá hozni. Aligha lehet kétséges, hogy István csak nagy nehézségek árán tarthatta volna a kapcsolatot a nápolyi udvarral, ha apja nem járul hozzá a tárgyalások folytatásához. Más kérdés, hogy a szövetség egyik, István számára vélhetően a legfontosabb, pontja szerint Károly köteles volt segítséget nyújtani partneré-

6 1267: Zala I. 51.
7 *Karácsonyi J.*: Magyar nemzetségek 846.
8 Vö. 1273: CDCr VI. 36.
9 1270: CD V/1. 24–25.; 1272: CD V/1. 239. — István felesége, Erzsébet egy alkalommal egyenesen Mária királyné háborújának mondja az eseményt (tunc cum ipsa domina Maria regina mater nostra karissima contra regem Servie fecisset exercitum — Zala I. 58.), aminek valószínű okáról l. *Zsoldos A.*: Az Árpádok és asszonyaik 88–89.
10 *Wertner M.*: Délszláv uralkodók 61–63.; *Wertner M.*: Az Árpádok családi tört. 505–508.
11 VPRO I. 172., 176., 183–184., 191., 202., 220.; Margit 69., 73., 82., 90., 102–103., 124. stb.

nek minden ellenségével, s kiváltképp a „németekkel és Németország szövetségeseivel szemben tőle négynapi járóföld távolságra" (*contra Theotonicos et Theotonie adherentes prope ipsum ad quatuor dietas*).[12] A szerződés ezen, a körmönfont diplomáciai nyelvezet által némiképp palástolt, de azért félreérthetetlen rendelkezése világossá teszi, hogy István elsősorban II. Ottokár cseh király ellenében számított Anjou Károly támogatására.[13] Mivel azonban az idő szerint maga IV. Béla is már évek óta a cseh király szövetségese volt, nem mondható alaptalannak a feltevés, hogy István saját apjára is gondolt e feltétel megfogalmazásakor.[14] A tárgyalások megkezdése idején, alig egy évvel az 1267. évi válság után, ez bizony könnyen elképzelhető, azzal a módosítással azonban, hogy sokkal inkább lehetett István öccse, Béla szlavóniai herceg a „németek" azon szövetségese, akiről szó van. István és Anjou Károly szövetsége éppen Szlavóniát és Horvátországot szorította volna harapófogóba, annak a Béla hercegnek a tartományait tehát, akinek felesége Ottokár unokahúga volt, s ne feledjük: 1268-ban még semmi sem utalt arra, hogy az ifjabb Béla a következő év derekán váratlanul meghal. Bármelyik Bélára is gondolt azonban az ifjabb király, az bizonyos, hogy a szerződés végleges változatának elfogadása idejére, 1269 végére aktualitását vesztette a szövetség e pontja, hiszen az ifjabb Béla már nem élt,[15] az öregebb pedig szintén a halálra készülődött.

Számos jele van annak, hogy a kisebb fia halála miatt megtört, s a maga 63 évével egyébként is már idősnek számító IV. Béla kezéből fokozatosan Istvánéba csúszott át az ország irányítása. Az új helyzethez alkalmazkodva az alattvalók immár a IV. Bélától kapott, s az öreg király országrészébe eső birtokaikra vonatkozó okleveleiket is az ifjabb királlyal erősíttették meg,[16] amire már 1268-ból találunk példát.[17] Még feltűnőbb, hogy Mihály zólyomi és szepesi ispán 1269-ben egyúttal Bereg ispánja is, azaz egyszerre viselt tisztséget IV. Béla és István ifjabb király országrészében, s mint ilyen az ifjabb király kulcsárát (*claviger*) iktatta be István parancsára egy Liptó megyei, tehát IV. Béla országrészében fekvő, erdőrész birtokába.[18] Valószínű, hogy nem Mihály ispán volt az egyetlen, aki már IV. Béla életében István utasításait követte, legalábbis erre következtethetünk az öreg király II. Ottokárhoz nem sokkal halála előtt írt leveléből, amelyben nemcsak feleségét és leányát, Annát — a cseh király anyósát — ajánlotta a cseh uralkodó oltalmába, hanem „mind-

12 MDEA I. 23., vö. *Patek F.*: Az Árpádok és Anjouk 462. (1. sz. jegyz.).
13 Minderre l. *Patek F.*: Az Árpádok és Anjouk; *Mályusz E.*: Gesta 27–28.; *Szűcs J.*: Kézai 841–847.; *Szende L.*: Magyar–mediterrán kapcsolatok 11–12.
14 *Szűcs J.*: Az utolsó Árpádok 138–139.
15 Béla herceg 1269. jún. 20-án még szerepel egy spalatói oklevél dátumsorában (CDCr V. 493.), szeptember 21-én viszont már nem (uo. 501.), s okt. 3-án pedig halottként említi apja oklevele (BTOE I. 103–104.).
16 1269: RA II/1. 46. (vö. 1268: ÁÚO XI. 572–573.), DF 278 279. (vö. 1262: ÁÚO VIII. 22–23.).
17 1268: ÁÚO VIII. 202. (vö. 1267: ÁÚO VIII. 169–170.)
18 1269: ÁkO 63., vö. *Györffy Gy.*: Történeti földrajz IV. 89.

azon báróinkat [is], akik hűségben állhatatosan megmaradtak" (*omnes nostros barones, qui fuerunt perseverantes in fidelitate*).[19]

A Béla herceg halálát követő egy év leforgása alatt a királyi család három további tagja lépett „minden test útjára". 1270. január 18-án elhunyt a szigeti kolostorban Margit hercegnő,[20] május 3-án követte őt apja, IV. Béla király,[21] s végül közelebbről ismeretlen időpontban — a legvalószínűbben 1270 nyarán — meghalt Mária királyné is.[22] István magára maradt: családjából csupán Anna hercegnő élt még Magyarországon, s — mint látni fogjuk — ő sem sokáig. Ezzel természetesen a királyi családot annyi éve megosztó viszálynak is vége szakadt, immár valóban visszavonhatatlanul. Történetünket azonban érdemes folytatni, hogy egyfelől szemügyre vehessük, miként vette át a hatalmat a győztes István, másfelől pedig, hogy a történet főbb szereplői sorsának későbbi alakulását nyomon kövessük.

IV. Béla halála után tíz nappal az ifjabb királyt a „pesti hegyen" (*in monte Pestiensi*), azaz Budán találjuk. Ekkor kiállított oklevele már említi az új nádort,[23] a királyi tanács nyolc, politikai szempontból legjelentősebb tagjának — az országbáróknak — a felsorolását pedig az éppen egy hónappal később, június 13-án keltezett okmányának méltóságsorában találjuk meg.[24] Mielőtt közelebbről szemügyre vennénk a listát, két megjegyzés előrebocsátása látszik indokoltnak. Önmagában az, hogy az új király elbocsátja elődje főméltóságait, és azoknak adja át tisztségeiket, akik — személyes híveiként — maradéktalanul élvezik bizalmát, magától értetődőnek számított még akkor is, ha az uralkodóváltást nem előzte meg olyan éles hatalmi szembenállás, mint esetünkben. Semmi esetre sem tekinthető szokatlan lépésnek tehát, hogy 1270-ben is új személyek kaptak országbárói méltóságokat. A tisztségek — nádor, országbíró, szlavóniai bán, erdélyi vajda, valamint az asztalnok-, a lovász-, a pohárnok- és a tárnokmester — csaknem mindegyike létezett ugyanakkor már az ifjabb királyi udvarban is, egyedül a szlavóniai bánság hiányzott az ország megosztásának logikája miatt, igaz viszont, hogy IV. Bélának ellenben erdélyi vajdája nem volt. Fennállt tehát a lehetősége annak, hogy István saját — ifjabb királyi — báróit ruházza fel immár országos hatáskörrel, kiegészítve csoportjukat egy szlavóniai bánnal. Mindezek szem előtt tartása mellett érdemes áttekinteni V. István király főméltóságainak körét.

A nádor, Kemény fia Lőrinc helyett, Mojs lett, az országbíróságot Miklós vette át az addig e méltóságot betöltő Ákos nembeli Ernyétől, a szlavóniai bánság élén Héder nembéli (kőszegi) Henriket Gutkeled nembéli Joachim váltotta fel, míg az erdélyi vajdaság nem maradt az addigi vajda, Geregye

19 1270: ÁÚO III. 204.
20 Halálának időpontját Dümmerth Dezső tisztázta, l. *Dümmerth D.*: Margit halála 617–618.
21 *Pauler Gy.*: A magyar nemzet tört. II. 277. és 539. (210. sz. jegyz.).
22 *Wertner M.*: Az Árpádok családi tört. 462.
23 1270: MES I. 575.
24 1270: CDCr V. 546–549.

nembéli Miklós kezén, hanem Csák nembéli Máthéhoz került. Az asztalnokmesterség Csák nembéli Péternek, a lovászmesterség Ákos nembéli Albertnek, a tárnokmesterség Monoszló nembéli Egyednek s végül a pohárnokmesterség Fülöpnek jutott.

A roppant tanulságos lista összetétele mintegy összegzi az új uralkodó programját. A nyolc báró fele István régi bizalmasai közül került ki: közéjük tartozik az 1264–1265. évi háború két veteránja, Csák nembéli Máté és fivére, Péter, valamint a minden valószínűség szerint Monoszló nembéli András fia Miklóssal azonosítható Miklós országbíró, aki IV. Béla szerémi ispánjaként állt át az ifjabb király oldalára még 1262 előtt, s attól kezdve híven kitartott mellette.[25] Idesorolható továbbá Miklós országbíró rokona, a bizonyosan Monoszló nembéli Egyed tárnokmester, akiről nincs adatunk a belháború idejéről, de aligha vitathatóan már akkor is István oldalán állt, hiszen 1265-ben asztalnokmesterként szolgálta Istvánt,[26] 1266-ban pedig csapatvezérként harcolt a bolgár hadjáratban, s talán már ekkor is az ifjabb királyi tárnokmestere volt, mely tisztség viselőjeként egy, a bolgár hadjáratra visszatekintő 1269. évi oklevél említi.[27] A másik négy báró azonban, bármily meglepőnek is tűnik az előzmények ismeretében, IV. Béla környezetéhez tartozott az 1260-as években. A legbefolyásosabb méltóságot elnyerő Mojsnak a nemzetsége nem ismert, de bizonyára előkelő rokonságból származott, mindenesetre apja, az idősebb Mojs is volt már nádor II. András idején.[28] Maga az ifjabb Mojs 1251–1254-ben IV. Béla lovászmestere,[29] majd 1256–1258-ban asztalnokmestere volt,[30] utóbb pedig, 1260-tól István öccsét, Béla herceget szolgálta mint tárnokmester.[31] A szlavóniai bánság élére került Gutkeled nembéli Joachim IV. Béla kedvelt szlavóniai bánjának, Istvánnak a fia volt, s korábban szintén Béla herceg udvarában forgolódott: 1263-ban István öccsének pohárnokmestere volt.[32] Fülöp pohárnokmester személyének meghatározása nehézségekbe ütközik, mindenesetre érdekes, hogy 1263-ban IV. Béla pohárnokmestere is egy bizonyos Fülöp volt,[33] akit azonban 1269-ben Bana nembéli[34] Mihály fia Jakab trencséni ispán váltott fel méltóságában.[35] Szintén egy Fülöp nevű ispánt találunk 1251 és 1262 között Pilis,[36] 1259 és 1266 között Pozsega,[37]

25 Vö. *Zsoldos A.*: Miklós országbíró.
26 1265: CD IV/3. 94.
27 1269: UB I. 358.
28 *Wertner M.*: Nádorok 113.
29 *Wertner M.*: Udvari tisztviselők 641–642.
30 Uo. 655.
31 Uo. 663., ám megjegyzendő, hogy tisztségét még 1265-ben is viselte, l. 1265: HO III. 327. és DL 100 194. (az utóbbi oklevélben azonban tévesen IV. Béla tárnokmestereként említik).
32 *Wertner M.*: Udvari tisztviselők 650.
33 Vö. *Wertner M.*: Udvari tisztviselők 650–651.
34 Vö. *Engel P.*: Genealógia (Bana nem 1. tábla).
35 1269: DF 266 707.
36 1251. máj. 19.: MES I. 386.; 1258. dec. 10.: CDES II. 431.; 1262. aug. 25.: RA II/2–3. 137.
37 1259. s. d.: CDCr V. 149.; 1266. s. d.: CDCr V. 413.

1267-ben pedig Valkó[38] élén. Ha mindezen adatok egyetlen személyre vonatkoznak — ami, bár kétségtelen bizonyíték nem hozható fel mellette, mégis valószínűnek ítélhető —, akkor Fülöp, pilisi és pozsegai ispánsága alapján ítélve, eredetileg Mária királyné környezetéhez tartozhatott, s a legvalószínűbben kórógyi Keled fia Fülöppel azonosítható.[39] A negyedik báró, Albert lovászmester korábbi politikai szerepléséről nincsenek adataink, viszont bizonyosra vehető, hogy Ákos nembéli Erdő fia Albertről, azaz az 1264–1265-ben István ifjabb király ellen harcoló Ernye fivéréről van szó.[40] Mindezek ismeretében bátran kijelenthető, hogy a trónra lépő István nem valamiféle „pártkormányzat" kialakítására törekedett királyi tanácsa összeállításakor, hanem éppen ellenkezőleg, egyfajta egyensúly megteremtése lehetett a célja.

Jó lenne mármost tudni, hogy miért éppen ezek a személyek nyerték el István bizalmát, csakhogy éppen e tekintetben, ezt kár lenne tagadni, nem látunk tisztán. Nyilván döntő súllyal eshetett a latba, hogy egyikük sem vállalt főszerepet a királyi családot az 1260-as években megosztó viszályok idején, némelyikük ugyanakkor más szálakkal is kötődött Istvánhoz vagy híveihez. Mojs nádor anyja révén rokonságban állt az új király leghívebb bizalmasainak számító Monoszlókkal,[41] ugyanakkor V. István feleségének, Erzsébetnek egyik oklevele utalást tesz Mojs azon — sajnos, nem részletezett — szolgálatairól, amelyeket az Bulgáriában (*in Bulgaria*) teljesített,[42] vélhetően István valamelyik (a legnagyobb valószínűséggel 1266. évi) bolgár hadjáratában, míg Gutkeled nembéli Joachimot még stájer hercegsége idejéből ismerhette István.[43] Ezek a kapcsolatok annál is inkább figyelmet érdemelnek, mert az új királyi tanács, mint arról már szó esett, igen hamar összeállt, s ráadásul lényegében változatlan összetételben működött egészen 1272 nyaráig, ami egyáltalán nem támogatja azt a feltételezést, hogy valamiféle szerencsés kimenetelű rögtönzéssel volna dolgunk, sokkal inkább tudatosan előkészített hatalomátvétel benyomását kelti az országbárói kar összetétele. Szembetűnő ugyanakkor, hogy a korábban a másik oldalhoz tartozó bárók többsége —

38 1267. okt.: CDCr V. 449.

39 Vö. *Wertner M.*: Kórógyiak 166–172.

40 Vö. *Engel P.*: Genealógia (Ákos nem 3. Erne ága).

41 1256: HO VII. 51–52.

42 1272: CD V/1. 238., vö. DL 817.

43 Egyetlen olyan adat sem ismert ugyanakkor, mely alátámasztaná azt a feltételezést, hogy Joachim a belviszályok idején István ifjabb király oldalán állt volna (*Zolnay L.*: Számadás 95.; *Szűcs J.*: Az utolsó Árpádok 112.). Nem elégséges ennek bizonyítására az sem, hogy az ifjabb király egyik hitelezője által valamikor 1264 őszén benyújtott számadásban két ízben is találkozunk egy bizonyos Ivachinus mesterrel, akinek István összesen 44 márkányi ajándékot adott (*Zolnay L.*: Számadás 81.), részint azért, mert korántsem tekinthető bizonyosnak, hogy az ott említett Ivachinus mester valóban azonos személy Gutkeled nembéli Joachimmal, másrészt pedig — ha mégis Joachimról lenne szó — nem feledhető, hogy a jegyzék több év hitelezéseit összegzi (vö. *Tóth M.*: Buzád-nemzetségbeli Csák 197., 17. sz. jegyz.), s ez idő alatt Istvánnak számos alkalma adódhatott — például öccse menyegzőjén — olyan személyeknek is ajándékokkal kedveskedni, akik nem tartoztak hívei közé.

így Mojs nádor, Joachim szlavóniai bán és kórógyi Fülöp pohárnokmester — birtokai, illetve politikai múltja révén Szlavóniához, illetve az azzal szomszédos délvidéki megyékhez kötődik. Ha emellett még azt a — mindeddig nem sok figyelemre méltatott — körülményt is bevonjuk a kérdés vizsgálatába, hogy az Anjou Károly és István közötti szövetséggel és gyermekeik házasságával kapcsolatos nápolyi iratok némelyike Istvánt nemcsak Erdély, hanem Szlavónia hercegének (*dux Transilvanus et Sclavonie*) is mondja,[44] csábítónak tűnik az a következtetés, hogy ifjabb fia halálát követően talán IV. Béla már nem tudott ellenállni István követelésének, s átengedte neki Szlavónia kormányzatát is, s erre utalna, hogy egy 1269 októberében kiadott oklevelében egyszerre tesz említést Béla herceg haláláról és az Istvánnal való — egyébként nehezen megmagyarázható módon éppen ekkor emlegetett — megbékélésről.[45] Ha valóban így történt, akkor Istvánnak közel egy év állt volna a rendelkezésére ahhoz, hogy a délvidéki urak közül kiválassza azokat, akikre hosszabb távon is számíthat, ami iménti kérdésünkre kielégítő választ adhatna. Tagadhatatlan ugyanakkor, hogy e megoldás ellen is hozhatók fel igen csak nyomós érvek. Nem is annyira az ítélhető döntőnek a kérdésben, hogy Héder nembéli (kőszegi) Henrik még 1270 márciusában is Szlavónia bánjaként adott ki oklevelet,[46] elvégre az ő megtartását e tisztségben éppen ki is köthette IV. Béla. Sokkal inkább az szól István ifjabb király erdélyi és szlavóniai hercegsége ellen, hogy István 1269 nyara után sem vette fel címei közé a „Szlavónia hercege" titulust — legalábbis okleveleiben ennek semmi nyomát nem találjuk —, s még szlavóniai vonatkozású rendelkezései sem ismertek, márpedig az említett hipotézis mellett éppen ez a két körülmény bizonyíthatna a leginkább meggyőző erővel. Nagyon valószínű tehát, hogy hiba lenne messzemenő következtetéseket levonni a nápolyi adatokból, mégpedig annál is inkább, mert ugyanezen iratok Istvánt annak ellenére Magyarország királyának mondják (*rex Ungarie*),[47] hogy élt még IV. Béla, a tényleges király.

A magyarázat talán abban kereshető, hogy a nápolyi udvar számára egyfelől értelmezhetetlen volt István ifjabb királysága, s úgy vélték, a *iunior* szó csupán az életkorra utal, ezért elhagyható a *rex* mellől, másfelől pedig — alighanem tudván azt, hogy a magyar trónörökös általában Szlavónia hercege címet viselte — automatikusan megadták e titulust Istvánnak is. Újabb adatok esetleges előkerüléséig célszerűnek látszik tehát nyitva hagyni István esetleges szlavóniai térnyerésének kérdését. Egyébként is könnyen lehet, hogy egyszerűen arról van szó: Mojs, Joachim és társaik is azok közé tartoztak, akik már IV. Béla életében István irányába tájékozódtak, hiszen nem kellett különösebb politikai éleslátás annak felismeréséhez, hogy Béla herceg halála után az öreg királyt követően ki lesz a jövő embere. (Fülöp pohárnok-

44 1269. szept. 13.: MDEA I. 21–22.; szept. 15.: uo. 24.
45 1269: BTOE I. 103–104.
46 1270: CDCr V. 525–526.
47 L. pl. 1269: MDEA I. 21–22., 22–23., 24.

mester esetében egy efféle kapcsolat napvilágra kerülése mindenesetre magyarázatot kínálna egyúttal arra is, hogy miért mozdította el tisztségéből éppen őt, egyetlenként az országbárók közül, IV. Béla életének utolsó szakaszában.) Bármiként is kerültek be Mojsék V. István királyi tanácsába, tény mindenesetre, puszta jelenlétük is arra utal, az új uralkodó komolyan gondolta, hogy „egész Magyarország királya" (*rex totius Hungarie*) kíván lenni, miként azt első királyként kiadott okleveleiben olvasható.[48]

István minden bizonnyal olyan gesztusnak szánta királyi tanácsának összeállítását, amely megnyugtatja a kedélyeket, kifejezve azon szándékát, hogy nem csupán azokra számít, akik a belviszályok idején az ő pártján álltak. A jól átgondolt s politikai bölcsességre valló lépés azonban csak részben érte el célját, mert egykori ellenfelei közül jó néhányan elzárkóztak attól, hogy meghódoljanak neki.

A sort a király nővére, Anna hercegnő nyitotta meg. Pontosan nem ismert időpontban — de bizonyosan IV. Béla halála után és V. István koronázása előtt — veje, II. Ottokár cseh király prágai udvarába távozott, s magával vitte a királyi kincstár egy részét: „két aranykoronát, és királyi jogarokat, valamint egy igen értékes, minden oldalán a legnemesebb drágakövekkel ékesített, csodálatos szépségű aranyedényt, továbbá számos más aranykincset, amelyeket Attila magyar király és utódai idejétől fogva mind az idáig Magyarországon őriztek" (*duas coronas aureas et sceptra regalia ac preciosissimam amphoram auream nobilissimis gemmis undique adornatam mire pulchritudinis et alia quam plura clenodia aurea, que a tempore regis Ungarie Attile et ab aliis successoribus suis usque nunc in Ungaria fuerant conservata*),[49] melyeket állítólag még apja bízott rá halálos ágyán.[50] Felmerült, hogy az ellopott koronák egyike a magyar királyavató korona lett volna, s a ma ismert Szent Korona az ekkor eltulajdonított fejék pótlására készült,[51] ezt az elgondolást azonban többnyire kétkedéssel fogadja a magyar történetírás.[52]

V. István koronázásának pontos időpontját forrásaink nem jelölik meg. Mivel István 1270. május 21-én és 24-én Székesfehérváron tartózkodott,[53] ezen adatok alapján Pauler Gyula arra gondolt, hogy megkoronázására 1270 májusában került sor.[54] Ezzel szemben azonban felhozható, hogy V. István 1272. június 8-án kelt oklevele még a király uralkodásának második évét tünteti fel,[55] míg a június 14-én kiadott a harmadikat,[56] aminek oka aligha lehet más,

48 1270: MES I. 575., Apponyi I. 13.
49 Continuatio Vindobonensis (ad a. 1276) — Cat. font. I. 785.
50 Cat. font. III. 1805.
51 Vö. *Deér J.*: Szent Korona 204–215.
52 *Bertényi I.*: Korona 63–64.; *Szűcs J.*: Az utolsó Árpádok 140–141.; *Tóth E.*: Koronázási jelvények 53–65.
53 1270: CD V/1. 22–23., 23–24.
54 *Pauler Gy.*: A magyar nemzet tört. II. 279–280.
55 1272: CDCr V. 631–632.
56 1272: ÁÚO XII. 48–50.

mint hogy megkoronázására valamikor 1270. június 8. és 14. között került sor. Ezt több körülmény is megerősíteni látszik: az első méltóságsorral ellátott oklevele — amely egyébként a koronázást is említi — 1270. június 13-án kelt,[57] s még 1270. június 19-én is az apja életében használt pecsétjével erősített meg oklevelet.[58] V. István megkoronázása ily módon nagy biztonsággal helyezhető az 1270. június 9. és 12. közötti napok valamelyikére.

Azt gondolhatnánk, hogy V. István koronázásának az eddig feltételezett időpontnál későbbi időre helyezése alkalmas lehet a királyavató korona ellopására vonatkozó feltételezés alátámasztására, valójában azonban másról van szó. A koronázásra ugyanis István országos gyűlést (*communis congregatio et convocatio omnium nobilium et procerum regni*)[59] hívott egybe, melyen nemcsak a bárók és egyéb királyi méltóságviselők (*omnes barones nostri seu quicunque et qualescunque comitatus, dignitates et honores regni nostri tenentes*) gyűltek össze,[60] hanem — az egyház képviselői mellett — a királyi szerviensek is nagy számban (*universi fideles nostri, tam ecclesiastice persone, quam servientes regales, qui tempore coronationis nostre in integrum immensam congregationem apud Albam fecerant, tam pauperes, quam divites coronationem nostram videre cum gaudio exspectantes*).[61] V. István koronázása előtt kiadott oklevelei valóban arról tanúskodnak, hogy az ország minden szegletéből érkeztek a legkülönbözőbb rendű és rangú alattvalók a szertartásra: a király egy nyitrai birtokost éppúgy megerősített ezekben a napokban IV. Bélától és Mária királynétól kapott javaiban,[62] mint ahogy eljárt a Hont megyei sági monostor,[63] a Sopron megyei királyi íjászok (*sagittarii nostri de comitatu Supruniensi*)[64] vagy a gréc-hegyi (azaz zágrábi) vendégtelepesek (*hospites nostri de monte Grech*) ügyében,[65] de találkozunk Abaúj,[66] és Pozsony megyei,[67] valamint szlavóniai[68] birtokosokkal is azok között, akiknek birtoklását megerősíti vagy akiknek birtokot ad a király. A gyűlés kihirdetése, valamint az azon résztvevők megérkezése[69] nyilván időbe tellett, ami elégséges magyarázatot ad a látszólagos késedelmeskedésre.

57 1270: CDCr V. 546–549.

58 *Szentpétery I.*: Oklevéltan 113.

59 1276: CD V/2. 373., szövege javítva az eredeti (DL 954.) alapján.

60 1270: ÁÚO XII. 10.

61 1270: CDCr V. 547.

62 1270. (máj.): Apponyi I. 13–14. (keltére l. RA 1920. sz.), az oklevélnyerőre l. *Györffy Gy.*: Történeti földrajz IV. 486–487. és *Zsoldos A.*: Az Árpádok és asszonyaik 113–114.

63 1270. máj. 21.: CD V/1. 22–23.

64 1270. máj. 24.: UB I. 368.

65 1270. máj. 24.: CDCr V. 544–545.

66 1270. máj. 26.: DF 232 907., vö. RA 1924. sz.

67 1270: HO VIII. 134–135., vö. uo. 141.

68 1270. máj. 27.: CDCr V. 545–546.

69 Lampert egri püspök például máj. 29-én már Fehérvárról keltezi egyik oklevelét, l. HO VI. 171–172., vö. DF 251 667.

A legkésőbb május 21-én Fehérvárra érkező István alighanem itt értesült Anna tettéről, s valószínűnek tűnik, hogy valóban elbizonytalanodott a tekintetben, hogy nővére végül is miféle kincseket vett magához. Június 2-án ugyanis István Esztergomban találjuk,[70] ahol történetesen az a Fülöp érsek székelt, aki zágrábi püspökként még láthatta az érintetlen királyi kincstárat (*thesaurus regius*) 1262-ben, amikor IV. Béla az annak őrzésére kijelölt Medvevárat elvette a zágrábi püspökségtől.[71] Minden okunk megvan arra gondolni: István éppen azért ment Fehérvárról Esztergomba, hogy az érsektől megbizonyosodjék arról, a királyavató korona nincs az ellopott drágaságok között. Felmerülhet persze a gyanú, miszerint István és az érsek összejátszott volna annak érdekében, hogy egy másik koronával helyettesítsék az igazit. Ezt azonban eloszlatja az a körülmény, hogy Istvánt gyermekkorában, 1245-ben, már megkoronázták,[72] s ezen a szertartáson sokan ott lehettek az 1270. évi koronázás résztvevői közül is, például az a Héder nembéli (kőszegi) Henrik — akkor IV. Béla vasi ispánja[73] —, akinek, mint látni fogjuk, oka és alkalma lett volna világgá kürtölni, ha valami turpisság történt volna a koronázás körül.

István tehát megnyugodva térhetett vissza Fehérvárra, ahol koronázása rendben megtörtént. Nem lehetetlen, hogy az összegyülekezett királyi szerviensek ekkor kísérletet tettek arra, hogy megerősíttessék vele az 1267-ben a nevében is, de tudta nélkül kiadott dekrétumot, ám a király a jelek szerint csak arra volt hajlandó, hogy a királyi tanács döntése által megerősített módon esküt tegyen arra: mindenkit megőriz jogosan birtokolt javaiban, s a jogtalanul elvettek visszaadásáról is gondoskodik.[74] Ugyanilyen kötelezettséget vállalt a férjével együtt megkoronázott Erzsébet királyné is.[75]

Az új király kétségtelenül komolyan gondolta, hogy a kölcsönös sérelmeken felülemelkedve keresi a békülés lehetőségét mindazokkal, akik az apjával folytatott viszályok idején ellene harcoltak. Az 1264–1265. évi háború vérzivatarában előfordult ugyan, hogy nem fékezte indulatait, ha büntetni kellett azokat, akikről úgy gondolta, rászolgáltak arra. Így került sor a budavári rektor, Preussel Henrik megölésére az isaszegi csatát követően,[76] s a hűtlen Aba nembéli Wata fia László lefejezésére.[77] Indulatai 1270-re azonban lecsillapodtak, s ahhoz hasonló, hideg fejjel végrehajtott módszeres leszámolásra, mint

70 (1270) jún. 2.: ÁkO 75–76., vö. RA 1927. sz.

71 1273: CDCr VI. 52.

72 1246: CDES II. 149.

73 *Reiszig E.*: Vas vármegye tisztikara 9.

74 1270: ÁUO XII. 10–11.

75 1272: CD V/1. 237., vö. még 1276: CD V/2. 373. — A két oklevél szoros tartalmi összefüggése alapján kétségtelen, hogy téves az a feltételezés, mely szerint ez utóbbi egy, a királyi pár koronázása alkalmával tartott congregatiótól különböző országos gyűlésre vonatkoznék (vö. *S. Kiss E.*: Generális kongregáció 21.).

76 1279: HO VI. 242.; Cat. font. I. 765., II. 1328.

77 1265: ÁÚO XI. 545.

amely annak idején, IV. Béla trónra léptét követően, valóságos rendet vágott II. András bárói között — volt, akit megvakítottak, akadt, akit börtönben hagytak elpusztulni, s örülhetett, akinek sikerült külföldre menekülnie[78] —, nem került sor. Éppen ellenkezőleg, mint láthattuk, V. István koronázásakor tett esküjére hivatkozva olyan személy birtoklását is megerősítette, aki pedig „sok jogtalanságot és hűtlenséget követett el ellene" (*nobis multas iniurias et ingratitudines inferebat*),[79] s első intézkedései közé tartozott az is, hogy az 1267-ben IV. Béla oldalára átállt Csák nembéli Domokos és Mihály számára megerősítse apja egyik adományát.[80] Az őt még 1264 őszén elhagyó Benedek prépostot szintén visszafogadta szolgálatába, aki — mint alkancellár — már a koronázás előtt újra átvette István kancelláriájának irányítását.[81] Addigi alkancellárja Monoszló nembéli Egyed és Gergely fivére, Péter erdélyi prépost volt, ő az erdélyi püspökség élére került.[82] István gesztusai sok korábbi ellenfele számára jelentettek garanciát arra nézve, hogy nem kell megtorlástól tartaniuk, így késznek mutatkoztak meghódolni új királyuk előtt. Közéjük tartozott István unokaöccse, az isaszegi csatában harcoló[83] Béla macsói herceg,[84] aki fivére, Mihály halála után[85] annak boszniai területére is kiterjesztette hatalmát, nyilvánvalóan V. István tudtával és beleegyezésével.[86] Ugyanezt az utat választotta IV. Béla utolsó nádora, az egykor Feketehalom ostromát vezető Kemény fia Lőrinc, aki — amint azt V. István egy 1271-ben kiadott oklevelében olvashatjuk — „országunk más báróit és előkelőit megelőzve felségünk iránt oly engedelmességet és odaadást tanúsított, hogy saját példájával felfedte és megmutatta mások számára a felségünkhöz vezető bizalmas utat" (*ante alios barones et proceres regni nostri celsitudini nostre se obsequiosum exhibuit ac devotum, ita ut viam aperiret et pararet suo exemplo reliquis omnibus ad nostram mai-*

78 Vö. *Pauler Gy.*: A magyar nemzet tört. II. 129–130.

79 1270: ÁÚO XII. 10–11.

80 1270. jún. 15.: CD V/1. 24–26.

81 1270: Apponyi I. 13–14., vö. még *Fejérpataky L.*: Kanczellária 121–122.

82 *Fejérpataky L.*: Kanczellária 119.; *Karácsonyi J.*: Magyar nemzetségek 836–838.

83 1269: EO I. 218.; 1273: CDCr VI. 36.; 1279: HO VI. 242.

84 1273: CDCr VI. 37.

85 Mihály herceg halálának ideje nem ismert, ám az a körülmény, hogy a pozsonyi béke poroszlói megerősítésében még találkozunk vele (1262: MES I. 480.), a Margit-szigeti egyezményben ellenben már csak fivére, Béla szerepel (1266: VMHH I. 285.), arra látszik utalni, hogy valamikor 1262 és 1266 között halhatott meg, ám aligha az 1264–1265. évi háború folyamán, hiszen a királyi család egy tagjának halála nyilván nyomot hagyott volna forrásainkban. Nem szükségképpen mond ellent ennek a feltételezésnek az sem, hogy Mária királyné egy, csak tartalmi átírásból ismert, napi keltezést nem tartalmazó 1266. évi oklevelében még élőként említik Mihály herceget (DF 254 700.), feltéve, hogy az oklevelet a Margit-szigeti egyezmény megkötése (márc. 23.) előtt állították ki. Ez persze, nem bizonyítható, ám még mindig könnyebben feltételezhető, semmint magyarázatot találni arra, hogy miért nem szerepel Mihály a Margit-szigeti egyezményben.

86 Az 1271. évi magyar–cseh békekötés idején Béla már Macsó és Bosznia hercegeként szerepel (1271: VMHH I. 303.).

estatem fiducialiter accedendi).[87] István, úgy tűnik, hamar bizalmába fogadta Lőrincet, aki azon kevesek közé tartozott, akik elkísérték a királyt 1270 nyarán krakkói útjára.[88] Talán már ekkor megkapta Istvántól a szörényi bánságot és Doboka megye ispánságát, visszatérésük után azonban bizonyosan viselte mindkét méltóságot.[89] A szörényi bánság nem tartozott ugyan a nyolc országbárói tisztség közé, de jelentősége nem is maradt el sokkal azok mögött, így hát Lőrinc karrierjének ezen fordulata újabb adalékkal erősíti meg mindazt, amit V. István királyi tanácsának összetételével kapcsolatban megfigyelhettünk. Kevésbé látványosan, de megtörtént a kibékülés V. István és az 1264–1265. évi háború egy másik seregvezére, Ákos nembéli Ernye között is.[90]

Voltak azonban előkelők, akik nem Kemény fia Lőrinc, hanem Anna hercegnő példáját követték, s inkább választották a prágai száműzetést, mintsem meghódoljanak V. Istvánnak. A rájuk vonatkozó ismereteink zöme az 1271. évi magyar–cseh békeszerződésből származik. Az okmány előadja, hogy „bizonyos, országunk [ti. Magyarország] határain belül fekvő várakat, melyek fejedelmi uralma minket [ti. V. Istvánt] illet, tudniillik Kőszeget, Szentvidet, Szalónakot, Borostyánkőt és Kertest, valamint zagorjei Farkas várait, melyeket Henrik; a két Sztrigónak nevezett várat, melyeket ezen Henrik fia, János; Dobra várát, melyet Pál fiai, Miklós és István; továbbá Rovot, melyet Gyánur fia Mérk tőlünk Csehország királyához átállva elragadtak és megszállva visszatartanak, báróink és Csehország királya báróinak rendelkezése alapján vissza kell szolgáltatni" (*quedam castra intra limites regni nostri constituta, quorum principale dominium ad nos pertinet, Kuzeg videlicet, de monte Sancti Viti, Slomuk, Perstan, de Chertus ac castra Farkasii de Zaguria, que Henricus, et duo castra Stago vocata, que Johannes filius eiusdem Henrici, ac castrum Dobra, quod Nicolaus et Stephanus filii Pauli, et castrum Row vocatum, quod Merch filius Gianur, qui a nobis transfugentes se ad regem Boemie transtulerunt, detinent occupata, iuxta ordinationem baronum nostrorum et ipsius regis Boemie recuperanda et habenda*). A szerződés egy további részében újabb átállt előkelő, Péter fia Lőrinc kerül elő, s szó esik a hűtlenek bizonyos cinkosairól (*complices eorundem*) is.[91]

Az említett várak Magyarország nyugati határai mentén feküdtek Sopron (Rov), Vas (Kőszeg, Szentvid, Szalónak, Borostyánkő, Kertes, Dobra) és Zala (Sztrigó) megyékben, míg a Zagorje név a Drávától délre eső, s esetenként Szlavóniához számított Varasd megye nyugati részét jelöli. A várak közül Kőszeg és Borotyánkő IV. Béla adományából lehetett Henrik — azaz Héder nembéli (kőszegi) Henrik — kezén, míg Szentvidet és Szalónakot maga építtethette.[92] Zagorjei Farkas várait nem tudjuk azonosítani — legfeljebb az

87 1271: CDCr V. 588., az idézett magyar szöveg Petrovics István fordítása, l. KHO 70.
88 Uo.
89 1270. aug. 27.: RA II/1. 73.
90 *Kis P.*: Ákos nembeli Ernye 302.
91 1271: VMHH I. 300–301.
92 *Fügedi E.*: Vár 112., 156., 194., 199.; *Szűcs J.*: Az utolsó Árpádok 29.

valószínűsíthető, hogy Krapina közöttük lehetett[93] —, s minden bizonnyal még szlavóniai bánként kaparintotta meg azokat Henrik, miként ugyanez gyanítható a Vas megyében birtokos Hermán nemzetséget illető Kertes várának esetében is.[94] Hasonlóképpen tehette rá a kezét fia a Zala megyei Sztrigóra, melyről éppen V. István egy 1270-ben kelt okleveléből tudjuk, hogy jogos birtokosa Hahót nembéli Arnold az idő szerint még kiskorú fia, Arnold lett volna.[95] Dobra és Rov viszont megint csak a velük kapcsolatban említett személyeké volt.

A hűtlen előkelők csoportjának tagjai könnyen azonosíthatók. „Henrik" alatt természetesen, amint arról már szó is esett, Héder nembéli Henrik értendő. Fiai közül az okmány csak az Ivánnak is mondott Jánost nevezi meg, könnyen lehet azonban, hogy a *complices* között ott volt annak fivére, Miklós is. Péter fia Lőrinc minden kétséget kizáróan azonosítható Aba nembéli Péter fia Lőrinccel,[96] aki IV. Béla utolsó asztalnokmestere volt s több mint egy évtizedig szolgálta urát e méltóságban,[97] miként az is bizonyos, hogy Pál két fia, Miklós és István a Geregye nemzetséghez tartozott.[98] Gyánur fia Mérkről végezetül szintén vannak ismereteink,[99] bár az ő esetében, kár lenne tagadni, akadnak homályos pontok is. Apja, Gyánur (*Ianur*) a Nyitra megyei Kolon birtokosaként tűnik fel 1251-ben, ekkor Boroszló (*Borozlou*) nevű fiát említik.[100] A Gyánur leszármazottaira vonatkozó adatok szerint Kolon mellett több más Nyitra megyei birtokkal is rendelkezett a rokonság,[101] de Sopron megyében szintén voltak birtokaik.[102] Ezek egyike Csákány (*Chakan*), a mai Donnerskirchen, volt, ami azért érdemel említést, mert Kézai Simon mester a jövevény nemesekről (*de nobilibus advenis*) értekezvén, megemlékezik arról, hogy „csákányi Miurk, fivéreivel, Vencellel és Jakabbal együtt, akik a morva hercegek leszármazottai, szintén új lakói Magyarországnak; IV. Béla királyhoz rokonság fűzi őket".[103] Kétség sem férhet ahhoz, hogy a békeszerződésben felbukkanó Gyánur fia Mérk és a Kézainál szereplő Csákányi Miurk ugyanazon személy, az viszont, hogy valóban morva hercegek leszármazottai, s egyúttal az Árpádok rokonai lennének, még igazolásra vár. Végezetül,

93 *Fügedi E.*: Vár 158.; *Engel P.*: Archontológia I. 353.
94 *Engel P.*: Archontológia I. 339.
95 1270: ÁÚO XII. 9.
96 *Karácsonyi J.*: Magyar nemzetségek 36.
97 *Wertner M.*: Udvari tisztviselők 655.
98 *Karácsonyi J.*: Magyar nemzetségek 464.
99 Vö. *Engel P.*: Genealógia (Gyanur rokonsága), l. még *Wertner M.*: Gyanur-fiak 135–138.
100 1251: CDES II. 256.
101 Uo., l. még 1274: RA II/2–3. 84.
102 UB IV. 114–115.
103 Simonis de Keza Gesta Hungarorum 94. c.: Myurk de Chakan cum Venceslao et Iacobo fratribus suis, de ducibus Moravae habentes originem, regni Hungariae novi sunt incolae, affinitate Belae regi quarto coniunguntur — SRH I. 192., az idézett magyar szöveg Bollók János fordítása, l. Anonymus–Kézai 122.

ami a név nélkül említett cinkosokat (*complices*) illeti, közéjük tartozhatott az a Márk fia Roland, akiről V. István egy oklevele megjegyzi, hogy hűtlenné válva elmenekült az országból (*Lorandus filius Marci* [...] *qui commissa infidelitate de nostro aufugerat regno*).[104] Roland a Geregye-fivérek rokona (*cognatus*) volt,[105] így keveredhetett bele az ügybe, s utóbb, az 1270-es években is a Geregyék, valamint a Héder nembéli Kőszegiek fegyvertársaként tette hírhedtté nevét.[106]

Henrikék elpártolásával kapcsolatban leginkább két kérdés vár válaszra: mikor és miért határozták el magukat e lépésre?

Ami az elsőt illeti, forrásaink ellentmondásos választ kínálnak. V. István egyik 1271-ben kiállított oklevele a történtekről úgy ad számot, hogy „atyánk bárói közül néhányan a hűtlenség dárdájától megsebezve, rögtön azután, hogy a dicső király távozott az élők sorából, gonoszságtól vezérelve a határra vonultak, s furfanggal és csellel országunk kincseit Csehország uralkodójának kezére és hatalmába juttatták" (*quibusdam ex baronibus patris nostri telo perfidie sauciatis statim post eiusdem serenissimi regis decessum ad confinia commento malicie divertentibus et sua versucia et fraude tesaurum regni nostri perducentibus in potestatem regis Boemie ac districtum*).[107] Ez a megfogalmazás nemcsak azt látszik igazolni, hogy még a koronázás előtt sor került az elpártolásra, de azt is sugalmazza, hogy a hűtlen bárók talán segítségére voltak Anna hercegnőnek a királyi kincstár megdézsmálásában. Más képet kapunk a történtekről István fiának, IV. Lászlónak egy okleveléből, amely szerint „Henrik, egész Szlavónia bánja apánk megkoronázása után [V. István] bizonyos ellenfeleinek sugallatára elpártolván és a királyi udvarból kiválván átállt a [...] cseh királyhoz, és Kőszeg, Szentvid, Szalónak és Borostyánkő nevű várait ugyanazon király kezére adta" (*Herricus banus tocius Sclauonie post coronacionem patris nostri per quorundam emulorum suorum pestiferam suggestionem superatus et a familiaritate ac domo regia segregatus se ad* [...] *Boemorum regem corporaliter transtulisset, castra sua de Kuzeg videlicet, Scentwyd, Zlaunuk et Perrestayn manibus regis eiusdem assignando*),[108] tehát az eset június közepe, a koronázás után történt. A két forrás információi között feszülő ellentmondás feloldása talán abban kereshető, hogy V. István oklevele valójában egyetlen eseményként vonta össze az ország kincseinek elrablását — amit Anna hercegnő követett el, valóban közvetlenül IV. Béla halála után — és bizonyos bárók átállását II. Ottokár oldalára.

A következőkben látni fogjuk, nincs okunk kételkedni abban, hogy Henrik bán valóban csak a koronázás után távozott, miként az IV. László oklevelében áll. Sőt, Aba nembéli Péter fia Lőrinc esetében igazolhatónak látszik,

104 1270: BTOE I. 115.
105 *Györffy Gy.*: Románok 15.
106 Vö. *Szűcs J.*: Az utolsó Árpádok 288., 297–298.
107 1271: CDCr V. 588., az idézet magyar szöveg Petrovics István fordítása, l. KHO 69.
108 1273: UB II. 40–41., az idézett magyar szöveg Galántai Erzsébet fordítása, l. KHO 80.

hogy közvetlenül IV. Béla halálát követően még az országban volt, hiszen egyik szerviense 1270-ben a győri káptalan előtt a nevében egy birtokrészt adott át bizonyos személyeknek azon feltétel mellett, hogy azok illő fegyverzetben kötelesek elkísérni Lőrincet, ha az a királyi udvarba megy vagy hadba vonul (*in recompensacionem ipsius terre, prefato comiti* [sc. Laurencio filio Petri] *et suis heredibus servire tenebuntur eundo cum eo ad curiam domini regis et ad exercitum cum armis decentibus, quociens expedierit et placuerit comiti memorato*). Az oklevél keltezése napi dátumot nem tartalmaz, de bizonyosan IV. Béla halála után kelt, mert a királyt már „jó emlékezetű"-ként (*bone memorie*) említi,[109] s igazolja, hogy Lőrinc még az öreg király elhunyta után is azzal számolt: a szokott módon meg fog jelenni mind békeidőben, mind háború esetén V. István környezetében. Ugyancsak a koronázás utáni időpontra, közelebbről az ősz végére utal, hogy az 1270 nyarán és őszén II. Ottokár és V. István között lezajlott diplomáciai tárgyalások során — így a két uralkodó október 16-i személyes találkozóján is[110] — csak a királyi kincstárból elrabolt drágaságokról esett szó, elpártolt előkelőkről és azok várairól azonban nem.[111]

A hűtlenek indítékaira vonatkozó kérdésre adandó válasz keresésekor kiindulhatunk IV. Béla azon leveléből, amelyben, mintegy megjövendölve az utóbb valóban bekövetkező eseményeket, arra kérte II. Ottokár cseh királyt, hogy „mindazon báróinkat, kik hűségben állhatatosan megmaradtak, ha Hozzátok folyamodnának, atyailag öleljétek magatokhoz, tanáccsal és segítséggel gondoljatok reájuk alkalmas időben, ha a mi halálunk után esetleg határaitokra kellene nekik távozniok" (*omnes nostros barones, qui fuerunt perseverantes in fidelitate, cum ad vos refugium habuerint, amplexu paterno recipiatis, consilium et auxilium opportuno tempore eisdem inpendentes, cum ad vestra confinia post nostrum decessum contigerit eosdem devenire*).[112] Héder nembéli (kőszegi) Henrik bán és Aba nembéli Péter fia Lőrinc valóban bárói tisztségek viselőiként szolgálták királyukat egészen annak haláláig, így esetükben magyarázatként szolgálhat a levél, Gyánur fia Mérk azonban nem tartozott IV. Béla bárói közé, Geregye nembéli Pál fiai közül Miklós pedig éppenséggel az ifjabb király bárója volt: kimutathatóan 1267–1268-ban — valójában azonban minden valószínűség szerint Kán nembéli László 1264. évi árulásától egészen ura 1270. évi trónra léptéig — állt Erdély élén vajdaként. Az 1264–1265. évi belháborúban játszott szerep is inkább elválasztja egymástól a hűtleneket, semmint azonos csoportba rendezné, hiszen, míg Henrik bán egyike volt IV. Béla seregvezéreinek, Geregye nembéli Miklós az isaszegi síkon a másik seregben harcolt,[113] miközben Lőrinc asztalnokmesterről és Mérkről bizo-

109 1270: UB I. 384–385.
110 (1270. okt. 16. u.): CD VII/5. 374–375. (keltére l. RA 1981. sz.).
111 *Pauler Gy.*: A magyar nemzet tört. II. 281–283.
112 1270: ÁÚO III. 204., az idézett magyar fordítást l. Levelek 168.
113 István ifjabb király egy 1268. évi oklevele szerint bizonyos vasi várjobbágyok az isaszegi csatában „sub vexillo Nicolai vaivode Transilvani comitis de Zounuk" harcolva szereztek

nyosra vehető ugyan, hogy az öreg király oldalán álltak, ám egyetlen forrásunk sem emlegeti őket a háborúval kapcsolatosan, így abban vezető szerephez aligha jutottak. Henrik bán és a Geregyék helyzetét illetően némi hasonlóság abban ismerhető fel, hogy ők voltak azok a magyar előkelők között, akik már IV. Béla uralkodása idején kísérletet tettek a későbbi évtizedek territoriális jellegű oligarchikus magánhatalmának kiépítésére: 1270-re az előbbi Vas megyében, az utóbbiak pedig a Tiszántúlon már jelentős sikereket tudhattak a magukénak e téren.[114] Mivel gyanítható: V. István a legkevésbé sem szándékozott teret engedni az efféle törekvéseknek,[115] ez az ellentét elég súlyos lehetett ahhoz, hogy Henrik és Miklós tettét megmagyarázza. Gyánur fia Mérk és Aba nembéli Lőrinc személye ellenben — bár az oligarchává válás egyik legfontosabb pillérének tekinthető várral ők is rendelkeztek — ebből a szempontból nem illeszthető be a képbe. Geregye Miklós esetében számításba vehető még az erdélyi vajdai méltóság elvesztése miatt érzett esetleges sértettsége, a többiek ugyanakkor aligha reménykedhettek abban, hogy komolyabb szerephez juthatnak az új király kormányzatában, így ez a magyarázat sem kielégítő.

Az egyetlen olyan tényező, mely a II. Ottokár oldalára átálló személyek között szoros kapcsolatot teremt, abban jelölhető meg, hogy valamennyien várakat birtokoltak az ország nyugati határszélén. Még inkább erre a körülményre tereli a figyelmünket, hogy ismerünk olyan előkelőt is, aki szintén várbirtokos volt ezen a vidéken, ám ő, bár szintén szembefordult az új királlyal, nem a prágai emigrációt választotta, hanem a nyílt lázadást. A Sopron megyei Purbach várának ura, Hahót nembéli Arnold fia Miklós ugyanis, amint arról V. István egy oklevele beszámol, nem jelent meg a koronázáson, hanem a Zala megyei Pölöske nevű várába németeket fogadott be, akikkel együtt aztán gyilkolva-rabolva feldúlta a környéket (*cum post obitum* [...] *domini regis karissimi patris nostri Albam venissemus regali dyademate insigniri* [...] *Nicolaus ad solempnitatem coronacionis nostre non accessit, ymo pocius ad castrum suum Pliske Teutonicos nobis et regno Hungarie ab antiquo capitales inimicos introduxit, detinendo contra nos ipsum castrum et faciendo per eos de castro eodem occisiones pauperum, spoliaciones quoque plurimas, et devastaciones non modicas exerceri*), majd lázadásának összeomlása után az esztergomi érsek védőszárnya alá

érdemeket (CD IV/3. 468.). Karácsonyi ugyan vonakodott határozottan azonosítani az itt említett Miklóst vajdát Geregye nembéli Pál fia Miklóssal, de arra hivatkozva, hogy Miklóst 1271-ben „Nicolaus wayuoda"-ként említi a váradi káptalan oklevele (ÁÚO VIII. 366–367.), bizonnyal helyesen következtetett arra, hogy 1270 előtt valamikor viselnie kellett az erdélyi vajdai méltóságot (*Karácsonyi J.*: Magyar nemzetségek 464.). Mivel 1264 és 1270 között más erdélyi vajdát, mint a már említett 1268. évi oklevél mellett egy 1267. éviben (HO VI. 106., keltére l. RA 1863. sz.) is feltűnő Miklóst, nem ismerünk, joggal feltételezhetjük, hogy Geregye nembéli Miklós 1264 végétől 1270-ig folyamatosan erdélyi vajda volt.

114 *Szűcs J.*: Az utolsó Árpádok 108–110.

115 Vö. *Zsoldos A.*: Sopron 27–28.

menekült.[116] Arnold fia Miklós lázadása ugyanakkor az időrendet illetően is újabb támponttal szolgál, mivel V. István idézett oklevele azt is előadja, hogy Miklós legyőzte és megölte az ellene sereg élén küldött zalai ispánt, Aladár fia Mihályt,[117] aki pedig 1270. szeptember 8-án még bizonyosan életben volt.[118] V. István azon oklevele viszont, amely elbeszéli a lázadás történetét, december 10-én kelt, így az eseményre, miként azt Pauler is vélte,[119] minden bizonnyal november folyamán került sor.

Kérdés mármost, hogy mi lehetett az, ami kiváltotta a nyugat-magyarországi várbirtokosok egy jelentős részének heves ellenállását. A források hiánya biztos válasz megfogalmazását nem teszi lehetővé, mégis vannak olyan megfontolások, amelyek segítségével egy reálisnak tűnő feltételezés körvonalazható.

Az V. István és II. Ottokár közötti tárgyalások során nem sikerült a felek közötti ellentéteket feloldani; csupán fegyverszünetben állapodott meg a két uralkodó. Előrelátható volt tehát, hogy a feszültség előbb-utóbb kirobban, s akkor a nyugat-magyarországi várak birtoklása kulcskérdéssé lép elő. Nyilván nem véletlen, hogy a trónra léptét követően a királyi jogok helyreállítása érdekében (*propter iurium regalium reformacionem*) bírákat kirendelő V. István Nyugat-Magyarországra nem megbízottakat küldött, hanem személyesen ment az országrészbe gyűlést (*congregacio*) hirdetve meg Vasvárra.[120] A cseh királlyal folytatott megbeszélések befejezése után István november 5-én Győrben,[121] november 7–8-án pedig „Szent Márton monostoránál" (*apud monasterium Sancti Martini*), azaz a mai Pannonhalmán tartózkodott,[122] Vasvárott kiadott oklevelei azonban csak november 21-én és december 8-án keltek.[123] A Pannonhalma és Vasvár közötti távolság megtétele kétségkívül időt igényelt — annál is inkább, mert az útviszonyok csak jelentős kerülővel biztosítottak összeköttetést a két település között[124] —, mégis feltűnően hosszúnak tűnik az utazással töltött idő, még akkor is, ha feltételezzük, hogy az uralkodó valójában már néhány nappal november 21. előtt Vasvárra érkezett. A késlekedés több okra vezethető vissza. Ha V. István vasi útja valóban összefüggésben állt a külpolitikai helyzettel — amivel szemben nehéz lenne érveket felsorakoztatni —, akkor a gyűlés meghirdetett céljánál, a királyi jogok helyreállításánál fontosabb és sürgetőbb teendő is indokolta a király megjelenését a nyugati határszélen. Találkoznia kellett a helyi várak uraival — akikkel, mint láthattuk, különböző okokból ugyan, de egyaránt feszült

116 1270: ÁÚO XII. 8.
117 1270: ÁÚO XII. 9.
118 1270. szept. 8.: CDCr V. 566–567.
119 *Pauler Gy.*: A magyar nemzet tört. II. 284.
120 1270: UB I. 383., vö. *S. Kiss E.*: Generális kongregáció 19. és *Zsoldos A.*: Vas 29.
121 UB I. 375.
122 ÁÚO III. 229–330., l. még PRT II. 334–335., 335–336. is.
123 UB I. 376–377. és Zala II. 288.
124 Vö. *Glaser L.*: Úthálózat.

volt a viszonya —, hogy előbb megnyerje őket magának, majd a közeljövőben előreláthatóan kitörő háborúval kapcsolatos kérdésekről tárgyaljon velük. Az előkelő nagybirtokosokkal tervezett találkozó előkészítése bizonyára beletellett némi időbe.

A határszéli várak birtokosainak azonban lehettek kétségeik a király szándékai felől. A Kőszegiek olyan várakat is birtokoltak az idő szerint, amelyekre jogtalanul tették rá a kezüket, s az sem lehetetlen, hogy egy birtokvizsgálat kényelmetlen helyzetbe hozhatta volna Henrik bán „cinkosai"-t is. A király kísérlete a várurakkal való megegyezésre azonban mégsem birtokjogi kérdéseken futott zátonyra, terveit Hahót nembéli Arnold fia Miklós lázadása hiúsította meg, ami éppen V. István győri és vasvári tartózkodása közötti időszakra helyezhető. Ez az esemény lehetett elsősorban az oka annak, hogy a vasvári gyűlésre csak november végén kerülhetett sor. A bizalmatlanságnak a korábbi politikai ellentétek és sérelmek által kialakított légkörében ugyanakkor Kőszegi Henrik és társai Miklós bukásában aligha egy lázadó jogos büntetését láthatták, sokkal inkább gyanakodhattak arra: íme, az új király kimutatta foga fehérjét, s ők lesznek majd a következők, akikkel István leszámol. A történtek azt is világossá tették előttük, hogy V. Istvánnak van ereje leverni az ellene támadókat, így egyetlen lehetőség maradt számukra: II. Ottokár védelmét keresni.

A Kőszegiek és társaik menekülése ily módon egyfajta válasz lehetett az Arnold fia Miklós lázadása miatt kialakult politikai helyzetre, csakhogy ez a válasz V. István terveinek félreértésén alapult. Történetesen ugyanis meglehetős biztonsággal rekonstruálható, hogy István milyen elképzelésekkel indult Vasvárra.

Felmerülhetne, hogy V. István a váraknak a birtokosaiktól való megszerzésére törekedett, akár cserével, akár más módon. Ez nem is lett volna példa nélküli, hiszen IV. Béla, arra hivatkozva, hogy ott akarja biztonságba helyezni a királyi kincseket, ideiglenesen elvette a zágrábi püspökségtől Medvevárat, mely V. István trónra lépése után is a szlavóniai bánok kezén maradt a tartomány védelmének biztosítása érdekében, mindaddig, míg végül IV. László vissza nem bocsátotta a püspökségnek.[125] Láthattuk azonban, V. István megkoronázásakor esküt tett a birtokjogok tiszteletben tartására, s igazolható, hogy esküjét be is tartotta. Valószínűbbnek tűnik tehát, hogy egy olyan megoldásról lehet szó, ami a lázadó Arnold fia Miklós egyik várának, a

125 1273: cum olym [...] avus noster dominus Bela rex [...] castrum quoddam iuxta Zagrabiam, quod Medwewar nuncupatur, tempore translacionis domini Philippi tunc episcopi Zagrabiensis in ecclesiam seu archiepiscopatum Strigoniensem pro conservando thesauro regio ad tempus ab ecclesia Zagrabiensi recepisset et licet postmodum ipsum castrum taliter a iam dicta ecclesia alienatum exstitisset et per banos ducatus Sclavonie successivo pro tempore constitutos, eo quod dictum castrum in confinio regni Sclavonie est constructum, guerra inter dominum Stephanum regem [...] patrem nostrum [...] et regem Boemorum perdurante ad conservacionem illius provincie retentum fuisset et conservatum — CDCr VI. 52–53.

Sopron megyei Purbachnak a történetéből ismert. A lázadás természetesen Miklós esetében felmentette koronázáskor tett esküje alól Istvánt, s annak leverését követően a király elkobozta Miklós javait, majd kedvelt régi hívének, a harcok során elesett Aladár fia Mihály utódjául zalai ispánná kinevezett Miskolc nembéli Panyitnak adományozta azokat, köztük Purbach várát is tartozékaival egyetemben.[126] A vár tehát Panyité lett, ám 1271-ben, amikor valóban kitört a háború V. István és II. Ottokár között, az erősséget mégsem ő, hanem egy Zala megyei nemes, mileji Zsidó ispán fia Zsidó védelmezte,[127] mégpedig a király utasítását teljesítve (*ad nostram peticionem*),[128] ami bizonyossá teszi, hogy nem a vár urának, Panyitnak az egyik szerviensérőI van szó, hanem királyi várnagyról. Ugyanígy rendelte ki a háború idejére Sopron várának védelmére V. István Osl nembéli Osl két fiát, Jakabot és Oslt (*Iakobus et Osl per nos ad conservacionem castri Supruniensis deputati*),[129] mivel a soproni ispán, Mojs nádor — akinek méltóságából fakadó kötelessége lett volna ispánsága központjának védelmezése — a királyi seregnél tartózkodott.[130] A királyi várnagy ideiglenes, a háború idejére való kirendelése összhangban állt István koronázáskor tett esküjével, mert a birtokjogokat nem érintette: V. István halála után ugyanis Panyit adta vissza Hahót nembéli Arnold fia Miklósnak és rokonainak Purbach várát a többi 1270-ben elkobzott jószággal együtt.[131] Az említett feltételezés szerint tehát az történhetett, hogy V. István az Ottokárral folytatott tárgyalások sikertelenségére és a küszöbön álló háborúra hivatkozva királyi várnagyokat akart a nyugat-magyarországi várakba ültetni, s erről tárgyalt volna Vasvárott a várak birtokosaival. Annak eldöntéséhez, hogy a megbeszélésekre valóban sor került-e vagy sem, adataink, sajnos, nem elégségesek: nem tudjuk tehát, hogy Henrik bán és társai visszautasították-e a király ajánlatát vagy meg sem hallgatták, mert már korábban Prágába menekültek. Az a körülmény, hogy István bizonyíthatóan több mint két héten át Vasvárott időzött (november 21–december 8.), inkább az utóbbi megoldás mellett szóló érvként vehető figyelembe, amennyiben feltételezzük: azért töltött ilyen sok időt a településen, mert abban reménykedett, hogy a várurak mégis csak megjelennek a gyűlésen. Ennek az elképzelésnek az alátámasztására felhozható még, hogy a gyűlésen felmerült egyik ügyben a király éppen Henrik bán jegyzőjének, Péter mesternek (*magister Petrus notarius Henrici bani*) a javára ítélt a vasi vár Tömörd falubeli várnépei ellenében, akik azt állították, hogy Péter mester földjük kétekényi darabját hatalmasul elfoglalta. Monoszló nembéli Gergely vasi ispán azonban arról tájékoztatta V. Istvánt, hogy a várnépek már akkor is felléptek követelésükkel, amikor ő el-

126 1270: ÁÚO XII. 9.
127 1271: UB II. 8.
128 1271: UB II. 9–10.
129 1272: UB II. 16–17.
130 Vö. *Pauler Gy.*: A magyar nemzet tört. II. 288.
131 1272: UB II. 25–26., vö. 1274: UB II. 49.

foglalta helyét a vasi ispánság élén — néhány hónappal korábban tehát —, ám Péter mester IV. Béla oklevelével igazolta, hogy a vitatott birtokrész királyi adomány címén illeti meg, így végül a király Péternek ítélte a földet.[132] Szembetűnő, hogy V. István egyrészt Henrik egyik — mégpedig, tisztségéből következően, nyilvánvalóan bizalmi — emberének birtoklását erősítette meg, másrészt oklevele Péter urát minden további megjegyzés nélkül, tárgyszerűen csak „Henrik bán"-nak nevezi: nehezen hihető, hogy akár egyik, akár másik megtörténhetett volna, ha az V. István és Henrikék közötti szakítás már az oklevél kiállításának időpontjában is befejezett tény lett volna. V. István kiegyezési kísérlete Nyugat-Magyarország várainak birtokosaival azonban a király minden igyekezete ellenére kudarcba fulladt: Arnold fia Miklós fellázadt, Henrik és társai pedig Ottokár cseh királyhoz menekültek.

Sajátos módon a pölöskei incidens jóval komolyabb következményekkel járt, mint a határszéli várak kiszakítása az ország területéből. Az Arnold fia Miklós által behívott „németek", azaz minden bizonnyal stájer lovagok megjelenése Magyarországon ugyanis V. István kormányzatában azt a gyanút ébresztette, hogy nem magánakcióról van szó, hanem a minap megkötött fegyverszünet II. Ottokár tudtával és beleegyezésével történő felrúgásáról. A válasz nem is maradt el: István sereget küldött Stájerországba, melynek élére részint régi híveit — Monoszló nembéli Gergely királynéi tárnokmestert és vasi ispánt, valamint Miskolc nembéli Panyitot, az új zalai ispánt —, részint pedig a trónra léptekor hűségére tért előkelőket — Ákos nembéli Ernye varasdi és Péc nembéli Dénes marócsai ispánt — állította.[133] A sereg több vár — Radkersburg (*Rudguey*), Lembach (*Limbuh*), Fürstenfeld (*Frusten*)[134] és *Trasach*[135] — ostromába is belekezdett, valódi célja azonban a pusztítás (*devastatio*) volt.[136] Ugyanez a cél vezette azt a magyarokból és kunokból álló — az osztrák források által, nyilván erős túlzással, 50 ezer fősre becsült[137] — sereget, mely az év végén — december 21. táján (*circa festum Sancti Thome apostoli*)[138] — Ausztria Bécsújhely és Bécs közötti területeit (*totam terram intra Novam Civitatem et Wiennam*)[139] dúlta fel sokakat megölve, másokat fogságba hurcolva.[140] A magyar támadásokat ellenben II. Ottokár tekintette a fegyvernyugvás megsértésének, s mivel karintiai hadjáratáról visszatérőben kis híján az utóbbi magyar sereg fogságába esett, joggal vélhette, hogy az akciónak eleve az ő elfogatása volt a célja.[141] Arnold fia Miklós lázadása ily módon

132 1270: UB I. 383.
133 1273: UB II. 40.
134 1271: UB II. 8.
135 1273: MES II. 20.
136 1273: UB II. 40.
137 Cat. font. I. 273., 508., 782.,
138 Cat. font. I. 208., II. 1149.
139 Cat. font. I. 766.
140 Cat. font. I. 182., 208., 260., 766.
141 Cat. font. I. 182.

vezetett el a következő év tavaszán a cseh király támadásával meginduló nagy háború kitöréséhez. A háború részletei nem tartoznak történetünkhöz, annyit azonban érdemes megjegyezni, hogy a II. Ottokár oltalmába menekülő előkelők egyike, Geregye nembéli Miklós a cseh király oldalán harcolt, s részt vett a háború egyik eseményében, a Nyitra ellen intézett támadásban.[142] Az emigrációból azonban az Ottokár és V. István által 1271 nyarán megkötött békét követően hazatért, nyilván azt követően, hogy elnyerte a magyar király bocsánatát.[143] Szintén a cseh–magyar háború után került sor arra, hogy V. István, mivel a békeszerződésben foglaltak ellenére sem kapta vissza a nyugati határszélen fekvő várakat, fegyverrel foglalta el Henrik bán erősségeit,[144] de talán a többit is.

Az 1270-ben Prágába menekültek többsége — közéjük értve Anna hercegnőt is — csak azt követően tért vissza Magyarországra, hogy alig két évig uralkodó V. István 1272. augusztus 6-án elhunyt.[145] Halálával az 1260-as évek belviszályainak központi alakja szállt a sírba. A történet főbb szereplőinek többsége néhány éven belül szintén távozott az élők sorából. Rosztiszlav és Anna fiát, a macsói Béla herceget isaszegi vezértársa, a Prágából visszatérő Héder nembéli (kőszegi) Henrik emberei ölték meg 1272 novemberében a királyi udvarban egy szóváltás során.[146] Két évvel később maga Henrik is erőszakos halált halt: abban a csatában esett el, amelyet hívei élén egy rivális bárói csoport ellen vívott a Fejér megyei Föveny környékén (*circa villam Fuen*), a bökénysomlói hegynél (*apud montem Bukensomla vocatum*) 1274. szeptember 26. és 29. között. A győztes sereget isaszegi ellenfele, Csák nembéli Péter és prágai társa, Aba nembéli Lőrinc vezették.[147] A többiek életének, amennyire tudható, természetes halál vetett véget. Miskolc nembéli Panyit személyére az utolsó adat 1273 áprilisának végéről ismert.[148] Kemény fia Lőrinc 1273. május 29-én még nádor volt,[149] június 2-án viszont már utódát, Rátót Rolandot találjuk a méltóságban.[150] Lőrincről 1274 januárjában hallunk utoljára,[151] ezt követően halhatott meg.[152] Ákos nembéli Ernye 1274 végén még bizonyo-

142 1271: HO VII. 129.

143 Vö. 1271: ÁÚO VIII. 366–367., értelmezéséhez l. *Karácsonyi J.*: Magyar nemzetségek 464.

144 1272: UB II. 16.; 1273: UB II. 41.

145 *Knauz N.*: Kortan 529.

146 Annales SS. Udalrici et Afrae Augustenses (ad a. 1272) — Cat. font. I. 208., l. még Cat. font. II. 1149–1150., III. 1814., 2635–2636., vö. *Pauler Gy.*: A magyar nemzet tört. II. 305–306. és 544–545. (217. sz. jegyz.); *Szűcs J.*: Az utolsó Árpádok 281.; *Zsoldos A.*: Az Árpádok és asszonyaik 131.

147 1274: UB II. 70., 72., ÁÚO IX. 74.; 1279: HO III. 29., Zichy III. 3., vö. *Pauler Gy.*: A magyar nemzet tört. II. 316.

148 1273: ÁÚO IX. 45., vö. *Engel P.*: Genealógia (Miskolc nem 9. tábla. Töredékek).

149 1273: CDCr VI. 40.

150 1273: GyTRF II. 303., vö. RA 2379. sz.

151 1274: ÁÚO XII. 98–100.

152 *Wertner M.*: Kemény fia Lőrincz 46.

san életben volt,[153] az új évtől azonban nem találkozunk többé vele.[154] Az István ifjabb királyt eláruló Kán-fivérek közül Gyula már 1264-ben eltűnik forrásainkból — talán a háború során vesztette életét —, László sorsa 1276-ig követhető nyomon.[155] Anna hercegnő 1272 után az apjától kapott szerémségi birtokain élt valamikor 1275–1276 fordulója táján bekövetkezett haláláig. Szenternyén temették el, majd maradványait Esztergomba vitték, hogy apja, anyja és öccse mellett helyezzék végső nyugalomra.[156] Végezetül a Csák-fivérekről kell megemlékeznünk: közülük Máté 1283-ban végrendelkezett,[157] s 1284 augusztusában már elhunytként említik,[158] miként fivérét, Pétert is.[159]

*

A magyar történetírói hagyomány az 1264–1265. évihez hasonló belháborúkat minden vonatkozásukban „káros" jelenségeknek tartja, melyek részint apasztották az ország erejét, részint pedig lehetőséget nyitottak a szomszédos hatalmak előtt arra, hogy azok saját érdekeiket követve avatkozzanak be a viszályokba egyik vagy másik fél oldalán. Az, hogy ezeknek a háborúknak, amelyek kétségkívül gyakran jártak az említett következményekkel, mégis csak lehetett olyan vonása, melyet — megfelelő történeti távlatból, persze — akár „hasznos"-nak is tarthatunk, rendszerint fel sem merül. Érdemes lenne pedig megfontolni azt a szerepet, ami a belháborúknak a középkori Magyar Királyság területi és intézményi egységének fenntartásában jutott. Az a körülmény, hogy a dinasztiának az országot egymás között felosztó tagjai — kevés kivétellel — előbb-utóbb megmérkőztek egymással az ország egészének birtokáért, nemcsak a belháborúval szükségképpen együtt járó pusztulást idézte elő, hanem azt is, hogy a dolog természetéből adódóan az egyik fél győzelmet aratva újra egy kézben egyesítette az ország feletti uralmat. Nem került tehát arra sor, hogy az országmegosztás eredményeként kialakított területek öröklésen menjenek át, s így a felosztás, több generáció életében érvényben maradva, szilárdabb formát öltsön, mint történt az a középkori Európában a Meroving Galliától a Piastok Lengyelországáig vagy a kijevi Ruszig terjedő számos példa esetében. Máskor nem a háború, hanem a területi hatalommal felruházott herceg utód nélküli halála járt ugyanezzel a következménnyel.

Az Árpád-kor történetében éppen az 1260-as években sejlett fel a leghatározottabb körvonalakkal annak lehetősége, hogy az uralkodócsalád tagjai között felosztott területek megindulnak az állandósulás irányába. A „dinasz-

153 1274: ÁÚO IX. 75.
154 Vö. *Kis P.*: Ákos nembeli Ernye 304.
155 *Wertner M.*: A Kán-nemzetség erdélyi ága 124–125.; *Kristó Gy.*: Kán László 278–279.
156 Chronicon Posoniense 70. c. (SRH II. 43.), vö. *Jakubovich E.*: Kún Erzsébet nőtestvére 20–25.
157 1283: ÁÚO IX. 360–361.
158 1284: MES II. 183.
159 1284: HO VII. 192., vö. *Kristó Gy.*: Csák Máté 24–25.

tikus országfelosztások rendszerének e fénykorá"-ban[160] IV. Béla fiai közül István ifjabb király Erdély, majd a pozsonyi békében hozzácsatolt kelet-magyarországi területek élén állt, Béla a Vas, Zala, Somogy, Baranya és talán Tolna megyékkel kiegészített szlavóniai hercegséget kormányozta, korábban a király veje, az orosz Rosztiszlav a Magyar Királyság szorosan vett területéhez nem tartozó, de magyar fennhatóság alatt lévő észak-balkáni területek — Bosznia, Macsó és Északnyugat-Bulgária — ura volt, IV. Béla felesége, Mária pedig a királynékat hagyományosan megillető birtokok mellett joghatóságot gyakorolt Pozsega megye és a megyévé fejlődés útján ez idő tájt elindult pilisi ispánság felett. Maga király ily módon csak a mai Észak-Dunántúlon és Nyugat-Felvidéken gyakorolta közvetlenül uralkodói jogait. Rosztiszlav 1261–1262 fordulója táján meghalt, s ezt követően Mihály nevű fiáé Bosznia, Béláé pedig Macsó lett (a bolgár területek István ifjabb király szövetségese, majd veje, Szventszláv Jakab kezére kerültek).[161] 1262-ben tehát bekövetkezett az első öröklés a hercegi tartományokban, igaz, egyelőre csupán Bosznia és Macsó esetében. 1264-ben azonban megházasodott az ifjabb Béla herceg is, akiről ekkor még természetesen senki sem tudhatta, hogy apja életében, valamikor 1269 nyarán, gyermektelenül fog meghalni, sokkal inkább lehetett arra gondolni: ha fia születik majd,[162] az éppúgy megörökli a megnagyobbított Szlavóniát, mint ahogy Rosztiszlav fiai is Macsót és Boszniát. István ifjabb királynak ezt a lehetőséget is mérlegelnie kellett 1264 októberében öccse esküvőjén, s nehezen hihető, hogy ne merült volna fel benne az a kérdés, hogy vajon miféle ország trónjára lép majd IV. Béla halála után.[163]

István tehát az országáért harcolt 1264-ben, ám annak nem azért a darabjáért, amelyet az 1262. évi pozsonyi béke rendelkezései alapján birtokolt, hanem azért az országért, amely felett az uralmat majd apja halála után veszi át. Az ifjabb királyt bizonyára nem hosszú távú történelmi folyamatok gondos elemzése indította arra, hogy fegyverrel szálljon szembe apjával a Magyar Királyság egységének megőrzése érdekében, hanem saját hatalmi érdekei vezérelték. Ezek az érdekek azonban 1264-ben történetesen egybeestek az ország érdekeivel. Korábban viszont éppen ő volt az, aki Erdélynél nagyobb részt követelve az országból, maga járult hozzá ahhoz, nem is kis mértékben, hogy a királyság megosztásának kérdése politikai válságot idézzen elő. Igaz, az ország egységének hosszú távon történő megőrzése szempontjából az mellékes volt, hogy István mekkora részt hasít ki magának az ország testéből

160 A kifejezés Kristó Gyula találó jellemzése, l. *Kristó Gy.*: Széttagolódás 49.

161 *Pauler Gy.*: V. István bolgár hadjáratai 170–171. — Szventszláv Jakab személyére l. *Karácsonyi J.*: Magyar Sibilla 11–13.; *Jakubovich E.*: Kún Erzsébet nőtestvére 26–27.; *Zsoldos Attila*: Két hamis oklevélről 198.

162 1267 táján Béla herceg felesége, Kunigunda terhes volt (ÁÚO III. 162.), ám azt, hogy a gyermeknek mi lett a sorsa, nem tudjuk, mindenesetre feltehető, hogy — ha egyáltalán megszületett — nem élte túl apját, vö. *Wertner M.*: Az Árpádok családi tört. 495.

163 Vö. *Zsoldos A.*: Sopron 27.

apja életében, hiszen ő volt a trónörökös, akinek trónra lépése után az által birtokolt területek hercegi különkormányzata magától értetődően megszűnik. Követelései azonban belehajszolták IV. Bélát az ország felosztásának egy újabb fordulójába. Az ifjabb Béla szlavóniai hercegségének kibővítése ugyanakkor a dinasztia olyan tagját ruházta fel az ország törzsterületéhez tartozó megyék felett joghatósággal, akinek a korona elnyerésére még István váratlan halála esetén sem lehettek volna különösebb reményei, hiszen 1262 végén megszületett István fia, a későbbi IV. László.[164] Azt, hogy Béla herceg szlavóniai uralmának kérdését miként oldotta volna meg István, sohasem fogjuk megtudni, mert öccse, amint arról már szó esett, 1269-ben meghalt. Az 1260-as évek válsága ily módon még az évtized vége előtt lezárult, mégpedig következmények nélkül, s így megmaradt családi ügynek, múló epizódnak, amely nem nyitott új fejezetet sem az Árpádok, sem országuk történetében. Az viszont, hogy IV. Béla azon intézkedései, melyekkel kisebb fia kedvéért megnövelte a szlavóniai hercegség területét, milyen következményeket vetítettek előre a jövőbe, könnyen megítélhető abból: a Mária királynénak átengedett Pozsega megyét a következő évtizedekben rendre a királynék kezén találjuk,[165] s a 14. század elején már közismert tényként említik, hogy Pozsega megye a királyi vagy királynéi joghoz tartozik (*comitatus de Posega, qui ad ius pertinet regale seu reginale*).[166] Béla herceg elhunyta ily módon, bármily nehéz is egy ember halálával kapcsolatban ilyesmit kijelenteni, feltehetően sok gondtól kímélte meg az országot.

A gondok, mégpedig igen súlyosak, persze a 13. század további évtizedeiben sem kerülték el az Árpádok országát, csakhogy azok immár más természetűek voltak. Az 1260-as éveken végighúzódó belpolitikai válság jelentőségét éppen az adja meg, hogy ebben az eseménysorozatban figyelhetők meg elsőként azon változások előjelei, amelyek utóbb, V. István korai halálát követően, robbanásszerűen kiteljesedve a következő fél évszázad történetét meghatározták. Ekkorra értek be azok a 13. század elején kezdődő társadalom- és politikatörténeti folyamatok, amelyek eredményeként a nagybirtokos előkelők csoportja immár önálló politikai tényezőként volt képes kilépni a királyi hatalom árnyékából. A IV. Béla és István ifjabb király közötti konfliktussorozat eseményeinek menete egyértelműen arra vall, hogy az 1260-as években a királyi hatalom még szilárd volt. Ennek a megállapításnak ugyan ellentmondani látszik a belháború puszta ténye, csakhogy a viszály forgatókönyve mégis igazolja ezt a következtetést. A történet két kulcsfigurája vitathatatlanul IV. Béla és István ifjabb király volt, minden más személy csak a két uralkodóhoz fűződő viszonya révén jutott kisebb-nagyobb szerep-

164 *Wertner M.*: Az Árpádok családi tört. 534.; *Kállay U.*: Kutatások IV. László korára 41–45.
165 Vö. *Györffy Gy.*: Történeti földrajz I. 254.; *Zsoldos A.*: Az Árpádok és asszonyaik 152–153.
166 1299: CDCr VII. 351. — Az oklevél nem sokkal III. András halála (1301) után készített hamisítvány, l. RA 4260. sz.

hez. Az előkelőket az uralkodókhoz fűző kötelékek szilárdságának biztos jeleként a hűség olyan szép példáival találkozunk, mint a Csák-fivérek, Máté és Péter odaadása, akiknek az ifjabb királyhoz való ragaszkodását a legválságosabb idők sem kezdték ki, de IV. Béla nádorával, Héder nembéli (kőszegi) Henrikkel kapcsolatosan is nehéz elhessegetni a gondolatot, hogy abban az esetben, ha történetesen elesett volna az isaszegi csatában, a királyhű bárók mintaképeként emlegethetnénk, aki évtizedeken át hűséggel szolgálta urát a kormányzat különféle posztjain, hogy aztán életét adja ügyéért a csatamezőn.[167] A szemben álló felek álláspontját tükröző forrásokban emlegetett „hűtlen" alattvalók ugyanakkor nem a királyi hatalom ellen lázadtak, hanem a viszályban Béla vagy István pártjára álltak, esetleg álltak át. Ez utóbbi sajátosság egyértelmű rokonságot mutat azon archaikus érdekérvényesítő technikájával, mely a 11. századi trónharcokban figyelhető meg, s melynek lényege abban áll, hogy az uralkodóval vagy annak politikájával valamilyen okból elégedetlen előkelők a dinasztia egy alkalmasnak látszó tagjának árnyékában próbálkoznak meg a számukra kedvező politikai változások kierőszakolásával, mivel az önálló politikai fellépéshez még nem elég erősek. Az Árpád-ház utolsó dinasztikus belviszályában ez a politikai hagyomány találkozott István ifjabb király személyes ambícióival és IV. Béla király hajthatatlanságával.

Az 1264–1265. évi belháború katonai tanulságai azonban rámutattak arra, hogy van más lehetőség is. Maga a belháború még a korábbi évszázadok hasonló konfliktusainak forgatókönyve szerint alakult: kimenetelét — több csatát követően — az isaszegi ütközet döntötte el. A következő fél évszázadban ellenben a tartományurak elleni harcok jószerével várostromok sorozatából álltak,[168] melyek egyhangúságát csak kivételesen törte meg egy-egy olyan nagyobb ütközet, mint amilyen például az 1312. évi rozgonyi csata volt.[169] A változás kezdetei minden kétséget kizáróan IV. Béla és idősebb fia küzdelméhez kötődnek: 1264–1265 fordulóján István ifjabb király hosszú ostromot állt ki Feketehalom várában, miközben Rosd nembéli Mihály sikerrel tartotta

167 Aligha lehet helytálló az a vélemény tehát, mely az István ifjabb király hitelezőjének többször említett számadásában szereplő személyeknek juttatott kisebb-nagyobb ajándékokat és összegeket „politikai felvásárlások taksája"-ként, „a feudális anarchia idején egy-egy magyar báró megvesztegetésének [...] kialakult értéke"-ként értelmezi (*Zolnay L.*: Számadás 102., vö. még *Kristó Gy.*: Széttagolódás 63.). Olyan nevetségesen csekély összegekről van szó ugyanis — a skála 2 márkától 80-ig terjed —, melyek az említett célra komolyan számításba sem vehetők. (Csupán összehasonlításképpen érdemes megjegyezni, hogy nem sokkal később, 1278-ban, egyedül az országbíró kapott évi 1000 márkát tisztsége javadalmazásaképpen, l. UB II. 111.) Sokkal inkább lehet szó a királyi bőkezűségtől (regia largitas) a korban egyébiránt valóban elvárt rutinszerű ajándékokról, vagy esetleg arról, hogy a bárók és más méltóságviselők a nekik járó javadalmazás (stipendium) egy részét kapták meg ily módon.

168 Vö. *Engel P.*: Vár és hatalom 173.

169 A rozgonyi csatára l. *Kristó Gy.*: A rozgonyi csata. — Az oligarchák hatalmának felszámolására összefoglalóan l. Engel Pál alapvető tanulmányát (*Engel P.*: Újraegyesítés), melynek megoldásaival azonban számos ponton vitába szállt Kristó Gyula (*Kristó Gy.*: I. Károly király harcai).

meg az Abaúj megyei Füzért. Bebizonyosodott tehát, hogy a korban modernnek számító kővárak nem csupán egy újabb tatár támadás bekövetkezte esetén tehetnek jó szolgálatot, hanem a falak védelmében, ha úgy adódik, akár a királyi hatalommal is dacolni lehet. Olyan tapasztalat volt ez, mely adott esetben élet-halál kérdéssé válhatott: nem csoda, hogy az 1270-es évektől kezdődően valóságos várépítési láz kerítette hatalmába a kor kisebb-nagyobb birtokosait.[170] Aki csak tehette, várat emelt a birtokán, ha másként nem ment, akkor úgy, hogy az ősei által alapított kolostorból elkergette a szerzeteseket és a monostor köveinek felhasználásával építtetett erősséget magának, amint az meg is történt Bihar megyében.[171] E várak aztán éppúgy szolgálhattak hatalmi bázisul, mint végső menedékként, a szerencse forgandósága szerint. A királyi hatalommal szembeszálló előkelő a korábbiakban, ha rajtavesztett, legfeljebb abban bízhatott, hogy még idejében sikerül külországba menekülnie, most már megtehette, hogy várába visszahúzódva próbálja meg kivárni a politikai széljárás megváltozását.[172]

A leckét elsőként, némiképp talán különös módon, nem Héder nembéli (kőszegi) Henrik sajátította el, hanem egy olyan fiatalember, akinek az 1264–1265. évi belháborúban vajmi kevés szerep jutott, az 1270-es években azonban az országos politika egyik kulcsfigurájává nőtte ki magát. Henrik — és az 1260-as években már felnőtt korban lévő fiai — minden jel szerint annak ellenére is tovább őrizték az említett archaikus politikai hagyomány egyes elemeit, hogy egyik első és sokáig legsikeresebb képviselői voltak a nagy hatalmú előkelők „modern" típusát képviselő,[173] a területi jellegű magánhatalom kiépítésére törekvő oligarcháknak. Ennek bizonyságát fedezhetjük fel abban, hogy V. István trónra lépte után Héder nembéli (kőszegi) Henrik számos követőjével inkább a prágai emigrációt választotta, s meg sem kísérelte, hogy a már akkor is rendelkezésére álló váraiba bezárkózva dacoljon az uralkodóval, s ugyanerre vallanak az ő, majd fiai trónkövetelő-állítási kísérletei is az 1270–1280-as években.[174] Az új lehetőség felismerője és első alkalmazója az a Gutkeled nembéli Joachim volt, akit éppen V. István tett az egyik legfontosabb bárói méltóság birtokosává, amikor a szlavóniai bánság élére helyezte. Két év múltán aztán Joachim gondolt egy merészet, s a horvát tengerpart felé tartó királya táborából elrabolta a trónörökös László herceget, majd bezárkózott vele a szlavóniai Kapronca várába. Tettének indítékai máig tisztázatlanok, tény viszont, hogy a hűtlen bán számítása bevált: az V. István

170 A várépítésekre összefoglalóan l. *Fügedi E.*: Vár 18–67. és *Szűcs J.*: Az utolsó Árpádok 27–32.; az egyes várakra vonatkozó adatok pontosabb összeállítását l. *Engel P.*: Archontológia I. 265–468.

171 (1278 k.): HO VII. 170., l. még *Györffy Gy.*: Történeti földrajz I. 614–615.

172 *Fügedi E.*: Ispánok 128–129.

173 A fogalomra l. *Zsoldos A.*: Sopron 23–25.

174 *Kristó Gy.*: Kőszegiek 264.

által a herceg kiszabadítására sebtiben küldött sereg[175] nem boldogult a feladattal. Időközben a királyt is leverte lábáról a rövidesen végzetesnek bizonyuló betegség, s végül augusztus 6-án a középkorban „Nagysziget"-ként (*insula Magna*) ismert mai Csepel-szigeten V. István elhunyt.[176] Halálával új korszak kezdődött az ország történetében: az ország békéjét immár nem a dinasztián belüli viszályok dúlták fel, hanem a királyi hatalom küzdelme az oligarchák ellenében.

175 1272: CDCr VII. 415.; 1273: HO VI. 195.; 1276: CD V/2. 316.

176 Joachim akciójára összefoglalóan l. *Pauler Gy.*: A magyar nemzet tört. II. 300–303., vö. még *Szűcs J.*: Az utolsó Árpádok 151–152. és *Kristó Gy.*: Magyarország tört. 244–245.

Kronológia

1206

második fele Megszületik II. András király első fiúgyermeke, Béla herceg.

1220

az év folyamán Béla herceg házasságot köt Máriával, Theodoros Laskaris nikaiai császár leányával.

1226 körül

Megszületik Béla herceg leánya, Anna hercegnő.

1235

október 14. Székesfehérvárott királlyá koronázzák IV. Bélát.

1239

az év folyamán Megszületik IV. Béla és Mária királyné első fiúgyermeke, István herceg.

1243

az év folyamán IV. Béla a Magyarországra menekült orosz herceghez, Rosztiszlavhoz adja feleségül leányát, Anna hercegnőt.

1245

az év folyamán IV. Béla Székesfehérvárott királlyá koronáztatja Szlavónia hercegévé kinevezett fiát, István herceget.

1249–1250 körül

Megszületik IV. Béla második fiúgyermeke, Béla herceg.

1254

az év folyamán Stájerország déli része magyar fennhatóság alá kerül.

1257

az év folyamán IV. Béla Erdély élére helyezi fiát, István herceget.

1258 előtt

IV. Béla feleségének, Mária királynénak adja Pozsega megyét.

1258

az év folyamán István herceg átveszi a magyar fennhatóság alatt álló stájer területek kormányzását.

1259

október 14. előtt IV. Béla feleségének, Mária királynénak adományozza Visegrád várát a pilisi ispánsággal együtt.
vége Felkelés tör ki Stájerországban a magyar uralom ellen.

1260

július 12. A morvamezei Kroissenbrunn mellett vívott csatában a IV. Béla és István herceg vezette magyar sereg vereséget szenved II. Ottokár cseh királytól.
augusztus 20. után IV. Béla ifjabb fiát, Béla herceget állítja Szlavónia élére, István herceg pedig újra átveszi Erdély kormányzását.
szeptember 3. előtt IV. Béla és II. Ottokár Pozsonyban fegyverszünetet köt: a magyar király lemond Stájerországról.
az év második fele A Szörénységbe a magyar–cseh háború idején betört bolgárokat Kemény fia Lőrinc kiveri a tartományból.

1261

március 31. IV. Béla magyar és II. Ottokár cseh király megkötik az előző évi fegyver-

szünet rendelkezéseit megerősítő bécsi békét.
április 24. után IV. Béla és István herceg hadjáratot vezetnek Bulgáriába az előző évi bolgár támadás megtorlására.
október 25. II. Ottokár cseh király Pozsonyban feleségül veszi IV. Béla magyar király unokáját, Kunigunda hercegnőt (Rosztiszlav herceg és Anna hercegnő leányát).

1261–1262

fordulója körül Meghal Rosztiszlav herceg; tartományait, Macsót és Boszniát fiai, Béla és Mihály öröklik.
folyamán István herceg kiterjeszti hatalmát Északkelet-Magyarországra.

1262

az év első fele IV. Béla és István herceg viszonya elmérgesedik.
november eleje Háború tör ki IV. Béla és István herceg között.
november 25. körül IV. Béla és István Pozsonyban békét köt: István felveszi az „ifjabb király”-i címet, s kormányzásra megkapja egész Kelet-Magyarországot.
december 5. István ifjabb király a Heves megyei Poroszlón megerősíti az apjával Pozsonyban kötött békét.

1263

május 3. István ifjabb király a szakali monostor mellett ismételten megerősíti az apjával kötött békét.
május–július között Kisebb tatár támadás éri az erdélyi határvidéket, egy nagyobb összecsapás kialakulását azonban István ifjabb királynak sikerül diplomáciai úton megakadályoznia.
augusztus 3. IV. Béla elutasítja IV. Orbán pápa küldöttének, Velasco pápai káplánnak az ajánlatát, hogy új békét kössön fiával, István ifjabb királlyal, arra azonban hajlandó, hogy esküt tegyen a korábbi egyezség betartására.
ősze István ifjabb király csapatai Kán nembéli László erdélyi vajda vezetésével újra betörnek Bulgáriába.
december 21. IV. Orbán pápa megerősíti IV. Béla korábbi döntéseit, amelyekkel a magyar király Mária királynénak engedte át Visegrád várat a pilisi ispánsággal, valamint Pozsega megyét, továbbá átadta Béla szlavóniai hercegnek Nyitra, Pozsony, Moson és Sopron várait, illetve Baranya, Somogy, Zala, Vas és Tolna (?) megyéket.

1264

július 15. IV. Orbán pápa felszólítja az esztergomi érseket és a domonkos rend magyarországi provinciálisát, hogy védelmezzék meg Mária királynénak a pilisi és a pozsegai ispánságokkal kapcsolatos jogait; megismétli a Béla szlavóniai herceget érintő előző évi döntéseit; megerősíti IV. Béla azon adományait, amelyeket az Anna hercegnőnek és fiainak tett az István ifjabb király országrészéhez tartozó Szerém megyében.
július 19. IV. Orbán pápa felszólítja István ifjabb királyt, hogy adja vissza anyjának, Mária királynénak, illetve nővérének, Anna hercegnőnek a tőlük elvett erdélyi és kelet-magyarországi birtokokat.
nyara IV. Béla megkezdi a közvetlen előkészületeket idősebb fia kelet-magyarországi hatalmának felszámolására: titkon a maga oldalára állítja István ifjabb király több hívét, köztük a kunokat is.
szeptember 11. után IV. Béla felfüggeszti Buda önkormányzatát, s a település élére állítja rektorként a szolgálatában álló osztrák lovagot, Preussel Henriket.
október 5. Pozsony környékén sor kerül Béla szlavóniai herceg és II. Ottokár cseh király közeli rokona, Kunigunda brandenburgi hercegnő menyegzőjére, amelyen részt vesz István ifjabb király is. IV. Béla az 1262. évi pozsonyi békében foglalt rendelkezésekkel ellentétes ultimátumot intéz idősebb fiához, aki azt elutasítja.

december eleje István ifjabb király mozgósítja haderejét.
december 10. körül Kán nembéli László és Gyula magyar–kun serege benyomul István ifjabb király országrészébe.
december közepe István ifjabb király csatát nyer Dévánál a Kán-fivérek serege ellenében, majd visszavonul és északra küldi a Csák-fivéreket. Közben Héder nembéli (kőszegi) Henrik serege a Szepesség felől betörve az ifjabb király országrészébe elfoglalja Patak várát és foglyul ejti az ifjabb király családját, majd hozzákezd Északkelet-Magyarország hódoltatásához.
december vége Kemény fia Lőrinc országbíró megkezdi az István ifjabb királynak menedéket adó Feketehalom várának ostromát.

1265

január eleje A Csákok visszafoglalják a Bereg megyei Baranka várát, majd visszaindulnak Erdélybe.
január vége Az István ifjabb király segítségére érkező, Csák nembéli Péter vezette csapatok és Feketehalom védői győzelmet aratnak Kemény fia Lőrinc országbíró serege felett.
február második fele István ifjabb király serege legyőzi Ákos nembéli Ernye hadtestét.
február vége IV. Béla a Patak elfoglalása óta anyjával és nővéreivel együtt Turóc várában fogva tartott László herceget (István ifjabb király fiát) Krakkóba viteti.
március előtt Északnyugat-Bulgária ura, Szventszláv Jakab despota benyomul a Szörénységbe és feldúlja a tartományt.
március eleje István ifjabb király az isaszegi csatában döntő győzelmet arat apja Héder nembéli (kőszegi) Henrik vezette serege felett.
március 28. előtt IV. Béla és István ifjabb király békét köt.
március 28. IV. Béla IV. Kelemen pápa elé terjeszti megerősítésre az István ifjabb királlyal kötött békét.

1266

eleje Meghal IV. Béla unokája, Mihály boszniai herceg (Rosztiszlav és Anna fia).
március 23. előtt István ifjabb király kötelezettséget vállal anyja, Mária királyné birtokainak és jövedelmeinek épségben tartására.
március 23. IV. Béla és István ifjabb király a mai Margit-szigeten egyezményt köt egymással, mely megerősíti és kiegészíti az előző évben született békét.
április István ifjabb király és IV. Béla Rátót nembéli Roland szlavóniai bán vezette seregei legyőzik és visszatérésre kényszerítik az országot elhagyni akaró kunokat.
június–augusztus István ifjabb király hadjáratot vezet Bulgáriába, hogy megtorolja Szventszláv Jakab előző évi betörését.

1267

nyara Újra kiéleződik IV. Béla és István ifjabb király viszonya: IV. Béla megfosztja a szlavóniai bánságtól Rátót nembéli Rolandot, az ifjabb király néhány befolyásos híve ugyanakkor átáll IV. Béla oldalára.
július 15. előtt IV. Béla egy újabb István ifjabb király elleni támadás mellett dönt.
augusztus IV. Béla mozgósítja országrésze fegyveres erejét, az Esztergomnál gyülekező királyi szerviensek azonban sérelmeik orvoslását követelik a királytól. — István ifjabb király megerősíti országrésze várainak védelmét.
szeptember 7. előtt IV. Béla és Béla szlavóniai herceg kiadja az 1267. évi dekrétumot, amelybe — a királyi szerviensek követelésére (?) — István ifjabb király nevét is belefoglalják.
szeptember 15. körül IV. Béla lemond az István ifjabb király ellen tervezett támadásról.
az év folyamán I. Károly nápolyi király feleségül kéri IV. Bélától a mai Margit-szigeten apácaként élő leánya, Margit hercegnő kezét, aki azonban elzárkózik a házasság gondolatától.

1268

az év folyamán I. Uroš István szerb király betör Macsóba. IV. Béla sereget küld unokája, Béla macsói herceg megsegítésére, mely legyőzi és foglyul ejti a szerb királyt. A béketárgyalásokon döntés születik I. Uroš István fia, Dragutin István és István ifjabb király leánya, Katalin házasságáról, melyet a következő évben kötnek meg.

1269

június 20–szeptember 21. között Meghal IV. Béla király ifjabb fia, Béla szlavóniai herceg.
szeptember 10–13. Az előző évben megindult tárgyalások eredményeként I. Károly nápolyi király és István ifjabb király szövetségre lép egymással, s megállapodik gyermekeik házasságáról (a nápolyi király fiával, Károllyal István ifjabb király leányát, Máriát, István fiával, László herceggel pedig I. Károly leányát, Izabellát jegyzik el).

1270

január 18. Meghal IV. Béla leánya, Margit.
május 3. előtt IV. Béla II. Ottokár cseh király oltalmába ajánlja feleségét, Mária királynét, leányát, Anna hercegnőt (Ottokár anyósát) és a hűségén megmaradt bárókat.
május 3. Meghal IV. Béla magyar király.
május 13. előtt István ifjabb király bevonul Budára és átveszi a hatalmat az egész ország felett.
május 21. előtt István ifjabb király tervezett fehérvári koronázására országos gyűlést hív össze. Nővére, Anna hercegnő a királyi kincstár egy részét magához véve veje, II. Ottokár cseh király prágai udvarába távozik.
június 9–12. között Fehérvárott megkoronázzák V. István királyt, aki feleségével, Erzsébet királynéval együtt esküt tesz arra, hogy a birtokjogokat tiszteletben tartja, s gondoskodik a jogtalanul elvett javak visszaszolgáltatásáról.
július 6. előtt V. István magyar és II. Ottokár cseh király követei Brünnben fegyverszünetben állapodnak meg.
nyara Meghal IV. Béla király özvegye, Mária királyné.
augusztus 16–20. között V. István Krakkóban kibékül és szövetséget köt nővére, Kunigunda férjével, V. Boleszló krakkói fejedelemmel.
október 16. V. István magyar és II. Ottokár cseh király Pozsony környékén, a Duna egyik szigetén megtartott személyes találkozójukon 1272. november 11-ig meghosszabbítják a nyáron kötött fegyverszünetet.
október 16. után V. István — személyes részvételével — gyűlést hirdet Vasvárra a királyi jogok helyreállítása érdekében. Héder nembéli (kőszegi) Henrik és fiai, továbbá Geregye nembéli Miklós és István, Aba nembéli Lőrinc, Gyánur fia Mérk, valamint mások, átadva nyugat-magyarországi váraikat II. Ottokár cseh királynak, Prágába menekülnek.
november Hahót nembéli Miklós fellázad V. István ellen: a Zala megyei Pölöske várába hívott németekkel együtt pusztítja a környéket, legyőzi és megöli az ellene küldött zalai ispánt, végül az esztergomi érsek védelme alá menekül.
november 21–december 8. körül V. István gyűlést tart Vasvárott, amelyen a vasi várispánság népeinek helyzetével és a környékbeli birtokosok ügyeivel kapcsolatos döntések születnek.
december közepe A Hahót nembéli Miklós lázadásának német támogatását a fegyverszünet megsértéseként értékelő V. István magyar király sereget küld Stájerország feldúlására.
december 21. körül Egy másik magyar sereg Ausztriát pusztítja.

1271

április–június Magyar–cseh háború.
július 2. V. István magyar és II. Ottokár cseh király követei Pozsonyban békét kötnek.

1272

február 27. előtt V. István — mivel az előző évi béke rendelkezései ellenére sem kapta vissza a nyugati határszél várait — fegyverrel foglalja el Héder nembéli (kőszegi) Henrik erősségeit.

június 25. után Gutkeled nembéli Joachim szlavóniai bán elrabolja a trónörökös László herceget, akinek a kiszabadítására tett kísérletek kudarcba fulladnak.

augusztus 6. Meghal V. István magyar király.

augusztus 6. után Héder nembéli (kőszegi) Henrik és társai visszatérnek Prágából Magyarországra.

november 15. körül Héder nembéli (kőszegi) Henrik fegyveresei megölik IV. Béla unokáját, Béla macsói és boszniai herceget (Rosztiszlav és Anna fiát).

1274

szeptember 26–29. Héder nembéli (kőszegi) Henrik elesik a Föveny mellett vívott csatában.

1275–1276

fordulója körül Meghal IV. Béla leánya, Anna hercegnő.

Rövidítések

ÁkO = Árpádkori oklevelek 1095–1301. Közzé teszi ifj. Kubinyi Ferenc. (Magyar történelmi emlékek I.) Pest 1867.

Almási T.: Residentia exercitus = Almási Tibor: Az 1329. évi „residentia exercitus regis". Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica CXIX. Szeged 2004. 47–56.

Alsó-Szlavónia = Alsó-szlavóniai okmánytár (Dubicza, Orbász és Szana vármegyék) 1244–1710. Szerk. Thallóczy Lajos, Horváth Sándor. Bp. 1912.

Anonymus–Kézai = Anonymus: A magyarok cselekedetei – Kézai Simon: A magyarok cselekedetei. Anonymus művét Veszprémy László, Kézai Simon művét Bollók János fordította. Az utószót és a jegyzeteket Veszprémy László írta. (Milleniumi magyar történelem – Források) Bp. 1999.

AO = Anjou-kori okmánytár I–VII. Szerk. Nagy Imre, Nagy Gyula. Bp. 1878–1920.

AOklt = Anjou-kori Oklevéltár I–XV., XVII., XXIII–XXV. Főszerk. Kristó Gyula, szerk. Almási Tibor, Blazovich László, Géczi Lajos, Kőfalvi Tamás, Piti Ferenc, Sebők Ferenc, Tóth Ildikó. Szeged–Bp. 1990–2005.

Apponyi = A Pécz nemzetség apponyi ágának az Apponyi grófok családi levéltárában őrizett oklevelei I. 1241–1526. Bp. 1906.

ÁÚO = Árpádkori új okmánytár I–XII. Közzé teszi Wenzel Gusztáv. Pest–Bp. 1860–1874.

Bertényi I.: Korona = Bertényi Iván: A magyar korona története. (Népszerű történelem) Bp. 1986.[3]

Békeszerződések = Köblös József – Süttő Szilárd – Szende Katalin: Magyar békeszerződések 1000–1526. Pápa 2000.

Blazovich L.: Városok az Alföldön = Blazovich László: Városok az Alföldön a 14–16. században. (Dél-alföldi évszázadok 17.) Szeged 2002.

Bolla I.: Jobbágyosztály = Bolla Ilona: A jogilag egységes jobbágyosztály kialakulása Magyarországon. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 100.) Bp. 1983.

Bónis Gy.: Hűbériség és rendiség = Bónis György: Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban. Sajtó alá rendezte és az utószót írta Balogh Elemér. (Milleniumi magyar történelem – Historikusok) Bp. 2003.[2]

Borsa I.: Szenyér = Borsa Iván: A szenyéri uradalom Mohács előtti oklevelei. In: Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv 9. Szerk. Kanyar József. Kaposvár 1978. 57–86.

Bőle K.: Margit = Bőle Kornél: Árpádházi Boldog Margit szenttéavatási ügye és a legősibb latin Margit-legenda. Bp. 1937.

BTOE = Budapest történetének okleveles emlékei I. (1148–1301). Csánky Dezső gyűjtését kiegészítette és sajtó alá rendezte Gárdonyi Albert. Bp. 1936.

Cat. font. = Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendentium ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCCI I–III. Collegit Albinus Franciscus Gombos. Budapestini 1937–1938.

CD = Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I–XI. Stud. et op. Georgii Fejér. Budae 1829–1844.

CDCr = Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae II–XV. Collegit et digessit Tade Smičiklas. Zagrabiae 1904–1934.

CDEB = Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae. Condidit Gustavus Friedrich. V/1. Edd. Jindřich Šebánek, Sáša Dušková. Pragae 1974.

CDES = Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae I–II. Ed. Richard Marsina. Bratislavae 1971–1987.

Commentarii = Johannes de Thurocz: Chronica Hungarorum II. Commentarii 1. Ab initiis usque ad annum 1301. Composuit Elemér Mályusz adiuvante Julio Kristó. Bp. 1988.

C. Tóth N.: Árpád-kori királyi oklevelek = C. Tóth Norbert: Kiadatlan Árpád-kori királyi oklevelek a Zsigmondkori Oklevéltárban. Századok 140. (2006) 465–475.

Csapodiné Gárdonyi K.: Miniatúrák = Csapodiné Gárdonyi Klára: A Képes Krónika miniatúrái. In: KK II. 45–64.

Csáky = Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez I. Oklevelek 1229–1449. Bp. 1919.

Csánki D.: Történelmi földrajz = Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III., V. Bp. 1890–1913.

Csukovits E.: Zarándokok = Csukovits Enikő: Középkori magyar zarándokok. (História Könyvtár – Monográfiák 20.) Bp. 2003.

Déthsy M.: Szádvár = Détshy Mihály: Egy ismeretlen magyar vár — Szádvár. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 8. (1969) 143–186.

DF = Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény.

Diaconescu, Gh. M.: Erdélyi nemesség = Gheorghe Marius Diaconescu: Az erdélyi nemesség struktúrája az Anjou-korban. PhD-értekezés (kézirat).

Deér J.: Szent Korona = Deér József: A magyarok Szent Koronája. Bp.–Máriabesnyő–Gödöllő 2005.

DL = Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár.

Dümmerth D.: Margit halála = Dümmerth Dezső: Árpád-házi Szent Margit halála éve és a legendák. Irodalomtörténeti Közlemények 76. (1972) 617–620.

EFHU = Elenchus fontium historae urbanae III/2. Edd. András Kubinyi, Monika Jánosi, Péter E. Kovács, József Köblös, István Tringli. Bp. 1997.

Engel P.: Alvajdák = Engel Pál: Néhány XIV. századi erdélyi alvajda származása. In: Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára. Szerk. Kovács András, Sipos Gábor, Tonk Sándor. Kolozsvár 1996. 176–186.

Engel P.: Archontológia = Engel Pál: Magyarország világi archontológiája 1301–1457 I–II. (História Könyvtár – Kronológiák, adattárak 5.) Bp. 1996.

Engel P.: Genealógia = Engel Pál: Magyarország világi archontológiája 1301–1457 – Középkori magyar genealógia. (Magyar Középkori Adattár) CD-ROM. Bp. 2001.

Engel P.: Újraegyesítés = Engel Pál: Az ország újraegyesítése. I. Károly küzdelmei az oligarchák ellen (1310–1323). Századok 122. (1988) 89–144.

Engel P.: Utazó király = Engel Pál: Az utazó király: Zsigmond itineráriuma. In: Művé-

szet Zsigmond király korában 1387–1437 I–II. Szerk. Beke László, Marosi Ernő, Wehli Tünde. Bp. 1987. I. Tanulmányok 70–92.

Engel P.: Valkó megye = Engel Pál: Valkó megye (kézirat az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza számára).

Engel P.: Vár és hatalom = Engel Pál: Vár és hatalom. Az uralom territoriális alapjai a középkori Magyarországon. In: Engel Pál: Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok. Válogatta, szerkesztette, a jegyzeteket gondozta Csukovits Enikő. (Millenniumi magyar történelem – Historikusok) Bp. 2003. 162–197.

Entz G.: Erdély építészete = Entz Géza: Erdély építészete a 11–13. században. Kolozsvár 1994.

EO = Erdélyi okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez I–II. Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel regesztákban közzéteszi Jakó Zsigmond. Bp. 1997–2004.

Esztergomi érsekek = Esztergomi érsekek 1001–2003. Szerk. Beke Margit. Bp. 2003.

Fáy Á.: Sajómezei csata = Fáy Ákos: A sajómezei csata 1241 és a fáji Fáy család ősei. H. n. 1897.

Fejérpataky L.: Kanczellária = Fejérpataky László: A királyi kanczellária az Árpádok korában. Bp. 1885.

Feld I.: Elővárak = Feld István: A középkori előretolt védőművek és elővárak kérdéséhez. In: „Gondolják, látják az várnak nagy voltát ...". Tanulmányok a 80 éves Nováki Gyula tiszteletére. Szerk. Kovács Gyöngyi, Miklós Zsuzsa. Bp. 2006. 101–119.

Fügedi E.: Ispánok = Fügedi Erik: Ispánok, bárók, kiskirályok. A középkori magyar arisztokrácia fejlődése. (Nemzet és emlékezet) Bp. 1986.

Fügedi E.: Vár = Fügedi Erik: Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 82.) Bp. 1977.

Gerics J.: Az írásbeli peticiók = Gerics József: Az írásbeli peticiók bevezetéséről szóló krónikahely magyarázatához. In: Uő: Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban. Szerk. Zombori István. (METEM-könyvek 9.) Bp. 1995. 240–243.

Gerics J.: Korai rendiség = Gerics József: A korai rendiség Európában és Magyarországon. Bp. 1987.

Glaser L.: Úthálózat = Glaser Lajos: Dunántúl középkori úthálózata I–II. Századok 63. (1929) 138–167., 257–285.

Györffy Gy.: Kunok = Györffy György: A kunok feudalizálódása. In: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. Szerk. Székely György. Bp. 1953. 248–275.

Györffy Gy.: Petíció = Györffy György: A magyar krónikák adata a III. Béla-kori petícióról. In: Középkori kútfőink kritikus kérdései. Szerk. Horváth János, Székely György. (Memoria Saeculorum Hungariae 1.) Bp. 1974. 333–338.

Györffy Gy.: Pest-Buda = Györffy György: Pest-Buda kialakulása. Budapest története a honfoglalástól az Árpád-kor végi székvárossá alakulásáig. Bp. 1997.

Györffy Gy.: Románok = Györffy György: Adatok a románok XIII. századi történetéhez és a román állam kezdeteihez I–II. Történelmi Szemle 7. (1964) 1–25., 537–568.

Györffy Gy.: Történeti földrajz = Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I^3–IV. Bp. 1987–1998.

Györffy Gy.: Vármegye = Györffy György: A magyar nemzetségtől az vármegyéig, a törzstől az országig I–II. Századok 92. (1958) 12–87., 565–615.

GyTRF = Győri történeti és régészeti füzetek I–IV. Kiadják Ráth Károly és Rómer Flóris. Győr 1861–1865.

Halász Á.: Szögliget–Szádvár = Halász Ágoston: Szögliget–Szádvár. Castrum Bene Hírlevél 2004. 22–24.

Hazai = Hazai oklevéltár 1234–1536. Szerkesztették Nagy Imre, Deák Farkas és Nagy Gyula. Bp. 1879.

HO = Hazai okmánytár I–VIII. Kiadják Nagy Imre, Paur Iván, Ráth Károly és Véghely Dezső. Győr–Bp. 1865–1891.

Hofmeister, A.: Puer, iuvenis, senex = Adolf Hofmeister: Puer, iuvenis, senex. Zum Verständnis der mittelalterlichen Altersbezeichnungen. In: Papstum und Kaisertum. Festschrift Paul Kehr. Hrsg. Albert Brackmann. München 1926. 287–316.

Holub J.: Az életkor szerepe = Holub József: Az életkor szerepe középkori jogunkban és az „időlátott levelek" I–II. Századok 55–56. (1921–1922) 32–76., 212–304.

Holub J.: Zala III. = Holub József: Zala megye története a középkorban III. A községek története. Pécs 1933. (a kiadatlan kéziratnak a Zala Megyei Levéltárban őrzött eredetijéről készített, a Göcsej Múzeumban található másolat).

Hóman B.: Gazdaságpolitika = Hóman Bálint: A magyar királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában. Bp. 1921. (reprint: Bp. 2003.)

Hóman B. – Szekfű Gy.: Magyar tört. = Hóman Bálint – Szekfű Gyula: Magyar történet I. Bp. 1935.

Horváth M.: Magyarország tört. = Horváth Mihály: Magyarország történelme II. Pest 1871.^{2}

Horwath, W.: Schwarzberg = Walter Horwath: Die Schwarzberg bei Zeiden. Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde 48. (1925: 6–8.) 69–79.

Irásné Melis K.: Királyi udvarhelyek = Irásné Melis Katalin: Régészeti adatok a budapesti 11–13. századi királyi udvarhelyek kutatásához. Budapest Régiségei 33. (1999) 291–312.

Iványi B.: Korponay = Iványi Béla: A Korponay család levéltára. Levéltári Közlemények 2. (1924) 127–134.

Itinerárium = Királyok és királynék itineráriumai (1382–1438). Készítette, szerkesztette és mutatókkal ellátta Engel Pál, C. Tóth Norbert. (Segédletek a középkori magyar történelem tanulmányozásához 1.) Bp. 2005.

Jakubovich E.: Kún Erzsébet nőtestvére = Jakubovich Emil: Kún Erzsébet nőtestvére. Turul 37. (1922–1923) 14–27.

Kállay U.: Kutatások IV. László korára = Kállay Ubul: Kutatások IV. László korára I–II. Századok 40. (1906) 41–54., 121–136.

Karácsonyi J.: Hamis = Karácsonyi János: A hamis, hibáskeltű és keltezetlen oklevelek jegyzéke 1400-ig (A Történelmi Tár 1908. évi számában megjelent „Pótlások ..."-kal kiegészítve). Szerk. Koszta László. Szeged 1988.

Karácsonyi J.: Magyar nemzetségek = Karácsonyi János: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Bp. 1995.[2]

Karácsonyi J.: Magyar Sibilla = Karácsonyi János: Magyar Sibilla. Turul 37. (1922–1923) 3–13.

Károlyi = A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára I. 1253–1413. Sajtó alá rendezi Géresi Kálmán. Bp. 1882.

Képes krónika = Képes krónika. Fordította Bollók János. A fordítást gondozta és a jegyzeteket készítette Szovák Kornél, Veszprémy László. Az utószót írta, a függeléket és az irodalomjegyzéket összeállította Szovák Kornél. (Millenniumi magyar történelem – Források) Bp. 2004.

KHO = Középkori históriák oklevelekben (1002–1410). A szövegeket válogatta, az előszót és a jegyzeteket írta Kristó Gyula. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 1.) Szeged 1992.

Király I.: Margit és a sziget = Király Ilona: Árpádházi Szent Margit és a sziget. Bp. 1979.

Kis P.: Ákos nembeli Ernye = Kis Péter: „A király hű bárója". (Ákos nembeli Ernye pályafutása). Fons 2. (1995) 273–316.

Kiss L.: Földrajzi nevek = Kiss Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II. Bp. 1988.[4]

KK = Képes Krónika I–II. Hasonmás kiadás. Bp. 1964.

Klaniczay G.: Az uralkodók szentsége = Klaniczay Gábor: Az uralkodók szentsége a középkorban. Magyar dinasztikus szentkultuszok és európai modellek. Bp. 2000.

Klaniczay T. – Klaniczay G.: Szent Margit = Klaniczay Tibor – Klaniczay Gábor: Szent Margit legendái és stigmái. (Irodalomtörténeti füzetek 137.) Bp. 1994.

Knauz N.: Kortan = Knauz Nándor: Kortan. Hazai történelmünkhöz alkalmazva. Bp. 1876.

Kolozsvár = Oklevéltár Kolozsvár története első kötetéhez I. Összegyűjt. és szerk. Jakab Elek. Buda 1870.

Kristó Gy.: A rozgonyi csata = Kristó Gyula: A rozgonyi csata. (Sorsdöntő történelmi napok) Bp. 1978.

Kristó Gy.: IV. Béla = Kristó Gyula: IV. Béla. In: Kristó Gyula – Makk Ferenc: Az Árpád-házi uralkodók. Bp. 1988. 259–280.

Kristó Gy.: Csák Máté = Kristó Gyula: Csák Máté tartományúri hatalma. Bp. 1973.

Kristó Gy.: Háborúk = Kristó Gyula: Háborúk és hadviselés az Árpádok korában. H. n. [Szeged] 2003.

Kristó Gy.: Kán László = Kristó Gyula: Kán László és Erdély. In: Uő: Tanulmányok az Árpád-korról. (Nemzet és emlékezet) Bp. 1983. 269–299., 542–551.

Kristó Gy.: I. Károly király harcai = Kristó Gyula: I. Károly király harcai a tartományurak ellen (1310–1323). Századok 137. (2003) 297–347.

Kristó Gy.: Kőszegiek = Kristó Gyula: A Kőszegiek kiskirálysága. In: Uő: Tanulmányok az Árpád-korról. (Nemzet és emlékezet) Bp. 1983. 241–268., 528–542.

Kristó Gy.: Magyarország tört. = Kristó Gyula: Magyarország története 895–1301. (Osiris Tankönyvek) Bp. 1998.

Kristó Gy.: Szent István = Kristó Gyula: Szent István király. (Tudomány – Egyetem) Bp. 2001.

Kristó Gy.: Szent István születési ideje = Kristó Gyula: Szent István születési ideje. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica CX. Szeged 1999. 3–10.

Kristó Gy.: Széttagolódás = Kristó Gyula: A feudális széttagolódás Magyarországon. Bp. 1979.

Kristó Gy.: Vármegyék = Kristó Gyula: A vármegyék kialakulása Magyarországon. (Nemzet és emlékezet) Bp. 1988.

Kronológia = Magyarország történeti kronológiája I. A kezdetektől 1526-ig. Szerk. Solymosi László. Bp. 1981.

Kubinyi A.: Buda pecséthasználata = Kubinyi András: Buda város pecséthasználatának kialakulása. Tanulmányok Budapest Múltjából XIV. (1961) 109–146.

Kubinyi A.: A király és a királyné kúriái = Kubinyi András: A király és a királyné kúriái a XIII. századi Budán. Archaeologiai Értesítő 89. (1962) 160–169.

Kubinyi A.: Városfejlődés és vásárhálózat = Kubinyi András: Városfejlődés és vásárhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén. (Dél-alföldi évszázadok 14.) Szeged 2000.

Lázár M.: Kelneki = Lázár Miklós: A Kelneki-család nemzedékrendje. Turul 3. (1885) 11–17.

Levelek = Árpád-kori és Anjou-kori levelek XI–XIV. század. Sajtó alá rendezte Makkai László és Mezey László. (Nemzeti Könyvtár — Levelestár) Bp. 1960.

Magyar K.: Adatok = Magyar Károly: Adatok a budai István-torony kérdésköréhez. In: „Es tu scholaris". Ünnepi tanulmányok Kubinyi András 75. születésnapjára. Szerk. F. Romhányi Beatrix, Grynaeus András, Magyar Károly, Végh András. (Monumenta Historica Budapestinensia XIII.) Bp. 2004. 13–36.

Makk, F.: The Árpáds and the Comneni = Ferenc Makk: The Árpáds and the Comneni. Political Relations between Hungary and Byzantium in the 12th Century. Bp. 1989.

Mályusz E.: Gesta = Mályusz Elemér: Az V. István-kori gesta. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 58.) Bp. 1971.

Mályusz E.: I. István születési éve = Mályusz Elemér: I. István születési éve. Levéltári Közlemények 39. (1968) 199–204.

Mályusz E.: Turóc = Mályusz Elemér: Turóc vármegye kialakulása. Bp. 1922.

Marczali H.: Magyarország tört. = Marczali Henrik: Magyarország története az Árpádok korában 1038–1301. (A magyar nemzet története II. Szerk. Szilágyi Sándor.) Bp. 1896.

Margit = Árpád-házi Szent Margit legrégibb legendája és szentté avatási pere. Boldog Margit élettörténete. Vizsgálat Margit szűznek életéről, magatartásáról és csodatetteiről. Fordította Bellus Ibolya és Szabó Zsuzsanna. A jegyzeteket írta Bellus Ibolya. Bp. 1999.

MDEA = Magyar diplomáciai emlékek az Anjou-korból I–III. Szerk. Wenzel Gusztáv. Bp. 1874–1876.

MES = Monumenta ecclesiae Strigoniensis I–III. Collegit et edidit Ferdinandus Knauz, Ludovicus Crescens Dedek. Strigonii 1874–1924., IV. Ad edendum praeparaverunt Gabriel Dreska, Geysa Érszegi, Andreas Hegedűs, Tiburcius Neumann, Cornelius Szovák, Stephanus Tringli. Strigonii–Budapestini 1999.

Nagy I.: Örökösödési per = Nagy Imre: A Pécz nemzetség örökösödési pere 1425–1433. (Értekezések a történelmi tudományok köréből XV/10.) Bp. 1893.

Németh P.: Szabolcs megye = Németh Péter: A középkori Szabolcs megye települései. Nyíregyháza 1997.

Németh P.: Szatmár megye = Németh Péter: A középkori Szatmár megye települései a XV. század elejéig (kézirat).

Oklevélszövegek = Középkori oklevélszövegek. Az oklevéltanba való bevezetés céljaira összeállította Szentpétery Imre. Bp. 1927.

ÓMO = Ó-magyar olvasókönyv. Összeállította Jakubovich Emil és Pais Dezső. (Tudományos gyűjtemény 30.) Pécs 1929.

Orme, N.: From Childhood to Chivalry = Nicholas Orme: From Childhood to Chivalry: The Education of English Kings and Aristocracy 1066–1530. London 1984.

Pais D.: Tömlő = Pais Dezső: Tömlő. Magyar Nyelv 30. (1934) 36–41.

Pálmány B.: Kacsics-nemzetség = Pálmány Béla: A Kacsics-nemzetség várépítő és uradalomszervező törekvései Nógrádban a 13–14. század fordulóján. In: Várak a 13. században. A magyar várépítés fénykora. (Castrum Bene 1989) Szerk. Horváth László. Gyöngyös 1990. 22–36.

Patek F.: Az Árpádok és Anjouk = Patek Ferenc: Az Árpádok és Anjouk családi összeköttetése. Századok 52. (1918) 449–495.

Pauler Gy.: V. István bolgár hadjáratai = Pauler Gyula: V. István bolgár hadjáratai. In: Hunfalvy-album. Hunfalvy Pál félszázados akadémiai tagsága emlékére kiadják tisztelői. Bp. 1891. 165–174.

Pauler Gy.: A magyar nemzet tört. = Pauler Gyula: A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt I–II. Bp. 1899.[2] (reprint: Bp. 1984.).

Pest = Bártfai Szabó László: Pest megye történetének okleveles emlékei 1002–1599. Bp. 1938.

PRT = A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története I–XII. Szerk. Erdélyi László, Sörös Pongrác. Bp. 1902–1916.

RA = Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I–II. Szerk. Szentpétery Imre, Borsa Iván. Bp. 1923–1987.

Rationes = Rationes collectorum pontificorum in Hungaria. Pápai tized-szedők számadásai 1281–1375. (Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. Vatikáni magyar okirattár I/1.) Bp. 1887. (reprint: Bp. 2000.).

RDES = Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae I–II. Ad edendum praeparavit Vincent Sedlák. Bratislavae 1980–1987.

Reiszig E.: Vas vármegye tisztikara = Reiszig Ede: Vas vármegye tisztikara a középkorban. Kőszeg 1940.

Rusu, A. A.: Castelarea = Adrian Andrei Rusu: Castelarea Carpatică. Fortificaţii şi cetaţi din Transilvania şi teritoriile învecinate (sec. XIII–XIV). Cluj–Napoca 2005.

Sárközy S.: Torna = Sárközy Sebestyén: A történeti Torna megye településtopográfiája a kezdetektől a 18. század elejéig. Miskolc–Perkupa 2006.

Schultz, J. A.: The Knowledge of Childhood = James A. Schultz: The Knowledge of Childhood in the German Middle Ages 1100–1350. Philadelphia, PA 1995.

Shahar, S.: Gyermekek = Shulamith Shahar: Gyermekek a középkorban. Bp. 2000.

Simon Z.: Füzér = Simon Zoltán: A füzéri vár a 16–17. században. (Borsod-Abaúj-Zemplén megye régészeti emlékei 1.) Miskolc 2000.

Simon Z.: Ismeretlen erődítés = Simon Zoltán: Ismeretlen erődítés a füzéri Őrhegyen. Műemlékvédelmi Szemle 1992: 2. 25–31.

S. Kiss E.: Generális kongregáció = S. Kiss Erzsébet: A királyi generális kongregáció kialakulásának történetéhez. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica XXXIX. Szeged 1971.

Solymosi L.: Földesúri járadékok = Solymosi László: A földesúri járadékok új rendszere a 13. századi Magyarországon. Bp. 1998.

Spekner E.: Adalékok = Spekner Enikő: Adalékok a budavári István torony névadójának kérdéséhez. Budapest Régiségei 35/2. (2002) 403–425.

SRH = Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I–II. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. Az Utószót és a Bibliográfiát összeállította, valamint a Függelékben közölt írásokat az I. kiadás anyagához illesztette Szovák Kornél és Veszprémy László. Bp. 1999.[2]

Szabó I.: Ugocsa megye = Szabó István: Ugocsa megye. Bp. 1937.

Szabó K.: Kun László = Szabó Károly: Kun László 1272–1290. (Magyar Történelmi Életrajzok) Bp. 1886. (reprint: Bp. 1988.).

Szende L.: Magyar–mediterrán kapcsolatok = Szende László: Magyar–mediterrán kapcsolatok a 10–14. században. Limes 15. (2002: 5.) 5–28.

Szentpétery I.: Oklevéltan = Szentpétery Imre: Magyar oklevéltan. (A magyar történettudomány kézikönyve II. 3.) Bp. 1930.

Szentpétery I.: V. István ifjabb királysága = Szentpétery Imre: V. István ifjabb királysága. Századok 55–56. (1921–1922) 77–87.

Szöveggyűjtemény = Magyar történeti szöveggyűjtemény 1000–1526. Szerk. Bertényi Iván. Bp. 2000.

Sztáray = A nagymihályi és sztárai gróf Sztáray család oklevéltára I–II. Szerk. Nagy Gyula. Bp. 1887–1889.

Szűcs J.: Az 1267. évi dekrétum = Szűcs Jenő: Az 1267. évi dekrétum és háttere. Szempontok a köznemesség kialakulásához. In: Mályusz Elemér emlékkönyv. Szerk. H. Balázs Éva, Fügedi Erik, Maksay Ferenc. Bp. 1984. 341–394.

Szűcs J.: Az utolsó Árpádok = Szűcs Jenő: Az utolsó Árpádok. (História Könyvtár – Monográfiák 1.) Bp. 1993.

Szűcs J.: Két történelmi példa = Szűcs Jenő: Két történelmi példa az etnikai csoportok életképességéről. In: Magyarságkutatás. A Magyarságkutató Csoport évkönyve. Főszerk. Juhász Gyula. Bp. 1987. 11–27.

Szűcs J.: Kézai = Szűcs Jenő: Társadalomelmélet, politikai teória és történetszemlélet Kézai Simon *Gesta Hungarorum*ában I–II. Századok 107. (1973) 569–643., 823–878.

Takács M.: Bélakút = Takács Miklós: A bélakúti/péterváradi ciszterci monostor. Újvidék 1989.

TESz = A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–IV. Főszerk. Benkő Loránd. Bp. 1967–1984.

Tóth E.: Koronázási jelvények = Tóth Endre: A magyar koronázási jelvényekről. In: A magyar államiság első ezer éve. A Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának Jogtörténeti és Római Jogi Tanszéke és Bölcsészettudományi

Karának Középkori és Koraújkori Történeti Tanszéke szervezésében azonos címen 2000. december 15-én megrendezett konferencia anyaga. Szerk. Font Márta, Kajtár István. Pécs 2000. 53–65.

Tóth M.: Buzád-nemzetségbeli Csák = Tóth Melinda: Buzád-nemzetségbeli Csák soproni ispán (1246–1254). Soproni Szemle 30. (1976) 194–210.

Török J.: A tizenharmadik század magyar egyháztörténete = Török József: A tizenharmadik század magyar egyháztörténete. (Keresztény századok) H. n. [Bp.] 2003.

Történelmi Tár = Történelmi Tár. Évnegyedes folyóirat. Kiadja a Magyar Történelmi Társulat közvetítése mellett a M. Tud. Akadémia történelmi bizottsága. Bp.

UB = Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg I–V. Bearb. von Hans Wagner, Irmtraut Lindeck-Pozza et al. Graz–Köln–Wien 1955–1999.

Udvardy J.: Kalocsai érsekek = Udvardy József: A kalocsai érsekek életrajzai 1000–1526. (Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae XI.) Köln 1991.

UGDS = Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen I–VII. Bearb. von Franz Zimmermann, Carl Werner et al. Hermanstadt 1892–1991.

Veszprémy L.: Magyarország és az első keresztes hadjárat = Veszprémy László: Magyarország és az első keresztes hadjárat. Aacheni Albert tanúsága. Hadtörténelmi Közlemények 118. (2005) 501–516.

Veszprémy L.: Szent István felövezéséről = Veszprémy László: Szent István felövezéséről. Hadtörténeti Közlemények 102. (1989) 3–13.

Vizkelety A.: Menyegző = Vizkelety András: Béla hercegnek, IV. Béla király fiának menyegzője. Irodalomtörténeti Közlemények 97. (1993) 571–584.

VMHH = Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis deprompta, collecta ac serie chronologica disposita ab Augustino Theiner I–II. Romae 1859–1860.

VMMS = Výsady miest a mestečiek na Slovensku (1238–1350). Ed. Ľubomír Juck. Bratislava 1984.

VPRO = A veszprémi püspökség római oklevéltára. Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis I–IV. Ed. a collegio historicorum Hungarorum Romano. Bp. 1896–1907.

Wenzel G.: Rosztizlaw = Wenzel Gusztáv: Rosztizlaw galicziai herczeg, IV. Béla magyar királynak veje. (Értekezések a történelmi tudományok köréből XIII/8.) Bp. 1887.

Wertner M.: Az Árpádok családi tört. = Wertner Mór: Az Árpádok családi története. (Történeti, nép- és földrajzi könyvtár 51.) Nagybecskerek 1892.

Wertner M.: Bás országbíró = Wertner Mór: Garam-mikolai Bás országbíró. Századok 31. (1897) 39–43.

Wertner M.: Batk utódai = Wertner Mór: Családtörténeti adalékok II. Batk utódai. Turul 15. (1897) 71–78.

Wertner M.: Délszláv uralkodók = Wertner Mór: A középkori délszláv uralkodók genealogiai története. (Történeti, nép- és földrajzi könyvtár 28.) Temesvár 1891.

Wertner M.: Dénes nádor = Wertner Mór: Ötödik Dénes nádor nemzetsége. Századok 31. (1897) 607–610.

Wertner M.: Gyanur-fiak = Wertner Mór: Újabb nemzetségi kutatások III. Gatal nemzetsége és a Gyanur-fiak. Turul 22. (1904) 134–138.

Wertner M.: A Kán-nemzetség erdélyi ága = Wertner Mór: Újabb nemzetségi kutatások VIII. A Kán-nemzetség erdélyi vagy vajdai ága. Turul 26. (1908) 122–129.

Wertner M.: Kemény fia Lőrincz = Wertner Mór: Kemény fia Lőrincz nádor és utódai. Századok 26. (1892) 41–55.

Wertner M.: Kórógyiak = Wertner Mór: Családtörténeti adalékok. Az első Kórógyiak. Turul 10. (1892) 166–172.

Wertner M.: Korzan nemzetség = Wertner Mór: A Korzan nemzetség. Századok 33. (1899) 722–724.

Wertner M.: Megyei tisztviselők = Wertner Mór: Az árpádkori megyei tisztviselők. Okirati kútfők nyomán. Bp. 1897.

Wertner M.: Nádorok = Wertner Mór: Az Árpádkori nádorok genealógiája I–II. Turul 16. (1898) 73–78., 113–125.

Wertner M.: Negyedik Béla = Wertner Mór: Negyedik Béla király története. Okirati kútfők nyomán. (Történeti, nép- és földrajzi könyvtár 55.) Temesvár 1893.

Wertner M.: Országbírák = Wertner Mór: Az árpádkori ország- és udvarbírák genealogiája I–II. Turul 19. (1901) 7–26., 54–73.

Wertner M.: Sinister Miklós = Wertner Mór: Családtörténeti adalékok VII. Sinister (Balog) Miklós és utódai. Turul 15. (1897) 136–137.

Wertner M.: Tornaiak = Wertner Mór: Családtörténeti adalékok II. A Tornaiak ősei. Turul 10. (1892) 172–176.

Wertner M.: Udvari tisztviselők = Wertner Mór: Az Árpádkori udvari tisztviselők sorozata. Történelmi Tár 1899. 638–672.

Zala = Zala vármegye története. Oklevéltár I–II. Szerk. Nagy Imre, Véghely Dezső és Nagy Gyula. Bp. 1886–1890.

Zichy = A zichi és vásonkeői gróf Zichy család idősb ágának okmánytára I–XII. Szerk. Nagy Iván, Nagy Imre, Véghelyi Dezső, Kammerer Ernő, Lukcsics Pál. Bp. 1872–1931.

Zolnay L.: Balassák = Zolnay László: A „Balassák" és a Felvidék. (Adatok a XIII–XIV. század néhány kritikus évtizedéhez.) Borsodi Levéltári Évkönyv 1985. 83–169.

Zolnay L.: Donch = Zolnay László: Donch mester és a Balassák ősei. Turul 51. (1937) 22–39.

Zolnay L.: Számadás = Zolnay László: István ifjabb király számadása 1264-ből. Budapest Régiségei 21. (1964) 79–114.

Zsoldos A.: A szent király szabadjai = Zsoldos Attila: A szent király szabadjai. Fejezetek a várjobbágyság történetéből. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 26.) Bp. 1999.

Zsoldos A.: Az Árpádok és alattvalóik = Zsoldos Attila: Az Árpádok és alattvalóik. Magyarország története 1301-ig. (Történelmi Kézikönyvtár.) Debrecen 1997.

Zsoldos A.: Az Árpádok és asszonyaik = Zsoldos Attila: Az Árpádok és asszonyaik. A királynéi intézmény az Árpádok korában. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 36.) Bp. 2005.

Zsoldos A.: Eléggé nemes = Zsoldos Attila: „Eléggé nemes férfiak ..." A kehidai oklevél

társadalomtörténeti vonatkozásairól. In: Zalai történeti tanulmányok. Szerk. Káli Csaba. (Zalai Gyűjtemény 42.) Zalaegerszeg 1997. 7–19.

Zsoldos A.: Karászi = Zsoldos Attila: Karászi Sándor bán és utódai. Századok 135. (2001) 385–407.

Zsoldos A.: Kassa túszai = Zsoldos Attila: Kassa túszai. (Pillanatfelvétel 1311-ből Aba Amadé famíliájáról.) Történelmi Szemle 39. (1997) 345–362.

Zsoldos A.: Két hamis oklevélről = Zsoldos Attila: Két hamis oklevélről. Történelmi Szemle 41. (1999) 191–208.

Zsoldos A.: Miklós országbíró = Zsoldos Attila: Miklós országbíró. (sajtó alatt).

Zsoldos A.: Pest megye = Zsoldos Attila: Pest megye az Árpád-korban. In: Pest megye monográfiája I/2. A honfoglalástól 1686-ig. Szerk. Torma István közreműködésével Zsoldos Attila. Bp. 2001. 31–73.

Zsoldos A.: Sopron = Zsoldos Attila: Sopron város és megye a 13. század utolsó harmadában. In: A város térben és időben. Sopron kapcsolatrendszerének változásai. Szerk. Turbuly Éva. Sopron 2002. 9–28.

Zsoldos A.: Szepes megye = Zsoldos Attila: Szepes megye kialakulása. Történelmi Szemle 43. (2001) 19–31.

Zsoldos A.: Vas = Zsoldos Attila: A vasi várispánság felbomlása. Vasi Szemle 54. (2000: 1.) 27–46.

Személynévmutató

Tartalmazza a kötetben (az ún. főszövegben és a lábjegyzetekben) előforduló személy-, dinasztia-, nép- és nemzetségneveket. A modern történetírók *dőlt betűvel* szerepelnek. Az apai és a nemzetségneveket nem vettük fel címszóként, így például „Kemény fia Lőrinc" a „Lőrinc (Kemény fia)", „Hahót nembéli Arnold" „Arnold (Hahót nb.)" alakban található meg; az önállóan (nem egy személy nevének részeként) említett nemzetségnevek azonban szerepelnek a mutatóban. A megkülönböztető nevek a személynév után, idézőjelben következnek. Az uralkodók és a pápák, valamint a magyarországi érsekek és püspökök esetében zárójelben megadjuk méltóságviselésük idejét.

A Személynévmutatóban alkalmazott rövidítések:

cs. = család	l. = lásd
isp. = ispán	m. = mester
kir. = királyi	nb. = nembéli
	vál.= választott

Földrajzinév-mutató

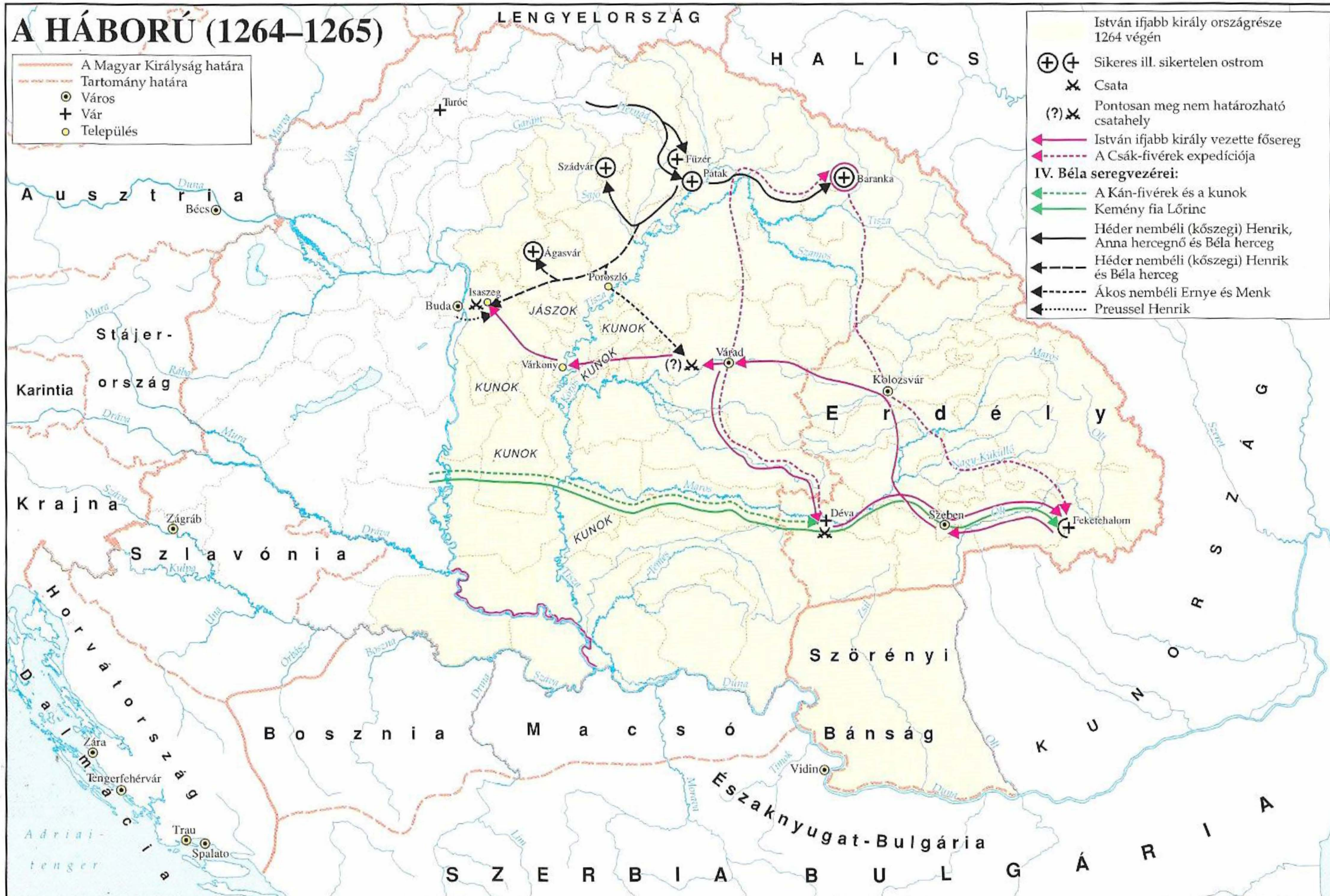
Tartalmazza a kötetben (a főszövegben és a lábjegyzetekben) előforduló földrajzi neveket és az azokból képzett mellékneveket. Zárójelben *dőlt betűvel* az idézett forrásokban előforduló névalakokat adjuk meg, melyek azonban csak akkor szerepelnek önálló címszóként, ha nem azonosíthatóak. A településnév és variánsai után azon megye vagy igazgatási egység neve következik, amelyhez a település a vizsgált korszakban tartozott; ha időközben változás történt e téren — vagy a megye neve változott — azt külön feltüntettük. A településnevek után a település mai hivatalos neve szerepel, ha az eltér a történeti névalaktól. Ha a település nem a mai Magyarország határain belül fekszik, betűjel utal az országra, melyhez a település jelenleg tartozik.

A földrajzinév-mutatóban alkalmazott rövidítések:

A. = Ausztria
B. = Bulgária
BH. = Bosznia-Hercegovina
Cs. = Csehország
H. = Horvátország
hn. = helynév
L. = Lengyelország
m. = megye
O. = Olaszország
R. = Románia
Sz. = Szlovákia
Sze. = Szerbia
U. = Ukrajna

AZ ORSZÁG MEGOSZTÁSA
(1254–1270)
A Magyar Királyság határa
Tartomány határa
Város
Vár
Település
Rosztiszlav herceg (1254–1262) és utódai tartománya
István stájer hercegsége a hozzácsatolt magyarországi megyékkel (1258–1260)
Az István által az erdélyi hercegséghez csatolt megyék (1260–1262)
István ifjabb király országrésze (1262–1270)
István ifjabb király országrészének 1265 után módosított határa
Az ifjabb Béla szlavóniai hercegsége (1260–1269) az 1263-ban hozzácsatolt megyékkel
A Mária királynénak átadott ispánságok (Pilis: 1259–1270, Pozsega: 1258 előtt–1270)
Béla hercegnek 1263-ban átadott várak
LENGYELORSZÁG
HALICS
Ausztria
Észak-Stájerország
Dél-Stájerország
Karintia
Krajna
Szlavónia
Horvátország
Dalmácia
Erdély
Szörényi Bánság
KUNORSZÁG
BULGÁRIA
SZERBIA
Északnyugat-Bulgária
(1255-től)
(Szventszláv Jakab: 1262–1277)
Bosznia
(1254-től)
(Mihály: 1262–1266, majd Béla: 1266–1272)
Macsó
(Béla: 1262–1272)
VALKÓ
(1265-től a szlavóniai hercegséghez)
SZERÉM
(1265-től a szlavóniai hercegséghez)
POZSEGA
BARANYA
TOLNA
SOMOGY
ZALA
VAS
Bakonyi erdőispánság
PILIS
JÁSZOK
KUNOK
SÁROS
ZEMPLÉN
UNG
ABAÚJ
BEREG
UGOCSA
SZABOLCS
SZATMÁR
KÖZÉP-SZOLNOK
KRASZNA
BIHAR
BARCASÁG
Királyi
Bécs
Pozsony
Nyitra
Moson
Sopron
Graz
Vasvár
Pettau
Zágráb
Zára
Tengerfehérvár
Trau
Spalato
Lipcse
Fülek
Szakalmonostor
Ágasvár
Visegrád
Buda
Poroszló
Füzér
Patak
Bereg
Szalacs
Radna
Beszterce
Vidin
Duna
Mura
Dráva
Száva
Rába
Kulpa
Una
Orbász
Bosna
Drina
Morava
Timok
Lim
Garam
Vág
Morva
Hernád
Sajó
Tisza
Szamos
Kőrös
Maros
Temes
Zsil
Olt
Nagy-Küküllő
Szeret
Adriai-tenger

A HÁBORÚ (1264–1265)
A Magyar Királyság határa
Tartomány határa
Város
Vár
Település
István ifjabb király országrésze 1264 végén
Sikeres ill. sikertelen ostrom
Csata
Pontosan meg nem határozható csatahely
István ifjabb király vezette fősereg
A Csák-fivérek expedíciója
IV. Béla seregvezérei:
A Kán-fivérek és a kunok
Kemény fia Lőrinc
Héder nembéli (kőszegi) Henrik, Anna hercegnő és Béla herceg
Héder nembéli (kőszegi) Henrik és Béla herceg
Ákos nembéli Ernye és Menk
Preussel Henrik
LENGYELORSZÁG
H A L I C S
A u s z t r i a
Bécs
Turóc
Füzér
Szádvár
Patak
Baranka
Ágasvár
Poroszló
Buda
Isaszeg
JÁSZOK
KUNOK
Várkony
Várad
Kolozsvár
E r d é l y
Stájer-
ország
Karintia
Krajna
Zágráb
Szlavónia
Déva
Szeben
Feketehalom
Horvátország
Dalmácia
Zára
Tengerfehérvár
Trau
Spalato
Adriai-tenger
Szörényi
Bánság
Vidin
B o s z n i a
M a c s ó
Északnyugat-Bulgária
S Z E R B I A
B U L G Á R I A
K U N O R S Z Á G
Duna
Tisza
Maros
Szamos
Sajó
Dráva
Száva
Olt